

Қоғам & Дәуір

Қазақстан Республикасы
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

2004 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді

Бас редактор
Алмас Арзықұлов,
ҚР Президенті жанындағы
ҚСЗИ-дің жетекші
ғылыми қызметкері

Редакция мекенжайы:
Қазақстан Республикасы,
010000, Астана қаласы,
Бейбітшілік көшесі, 4
ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ

Телефон (7172) 75-20-20
Факс (7172) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz
www.kisi.kz
www.journal-kogam.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде 2003 ж.
19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы
№ 4526-Ж куәлік берілген.

ISSN 2414-5696 (print)
ISSN 2788-5860 (online)

doi.org/10.52536/2788-5860

Индекс 74007

Журнал саяси ғылымдар саласы бойынша
ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін
жариялау үшін Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі білім және
ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету
комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар
тізбесіне енеді.

Қоғам &
Дәуір

ҒЫЛЫМИ-САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

МАЗМҰНЫ

**Денис Качеев, Тәуекел Оспанов,
Ермек Тоқтаров**
Қазақстанның жалпыұлттық құндылықтары
қоғамдық сананы трансформациялаудың
факторы ретінде. 6

**Тахира Камалджанова, Пунит Гаур,
Айдархан Дауылбаев**
Қазақстанның энергетикалық саясаты: ресурстар,
мүмкіндіктер және дерверсификациялау жолдары 16

Мирбулат Нуртазин
Әлеуметтік мемлекеттің қалыптасуы мен дамуындағы
президенттік институттың маңыздылығы 28

Рустем Бектрумов, Бағыш Ғабдулина
Медиация институтының даму перспективалары 39

**Макпал Анламасова, Асем Кашкинбаева,
Жұлдыз Балмурзина, Алия Нысанбаева**
Заманауи саяси коммуникация қоғамдық
сананы манипуляциялау құралы ретінде 49

Жаңылсын Қиюбек, Жаслан Нұрбаев
Өлкетану ұлттық бірегейлікті қалыптастыру
факторы ретінде: посткеңестік баяндамаларға
тарихнамалық талдау 67

**Дания Нұрмуханқызы, Данияр Қалдияров,
Гульмира Ишкибаева**
Климаттық көші-қон саласындағы мемлекеттік саясат:
халықаралық тәсілдер мен қазақстандық тәжірибе 86

Шолпан Жандосова, Лаура Тоқтарбекова
Қазақстандағы ислам феминизмінің әлеуметтік,
мәдени және рухани маңызы 102

СОДЕРЖАНИЕ

**Денис Качеев, Тауекель Оспанов,
Ермек Тоқтаров**
Общациональные ценности Казахстана как
фактор трансформации общественного сознания 6

**Тахира Камалджанова, Пунит Гаур,
Айдархан Дауылбаев**
Энергетическая политика Казахстана:
ресурсы, возможности и пути к диверсификации 16

Мирбулат Нуртазин
Значимость института президентства
в становлении и развитии социального государства 28

Рустем Бектрумов, Бағыш Ғабдулина
Перспективы развития института медиации 39

**Макпал Анламасова, Асем Кашкинбаева,
Жұлдыз Балмурзина, Алия Нысанбаева**
Современная политическая коммуникация как
инструмент манипулятивного воздействия
на общественное сознание 49

Қоғам & Дәуір

Қазақстан Республикасы
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

Жаңылсын Қиюбек, Жаслан Нурбаев
Историческое краеведение как фактор формирования национальной идентичности: историографический анализ постсоветских нарративов 67

Дания Нұрмуханқызы, Данияр Калдияров, Гульмира Ишкибаева
Государственная политика в сфере климатической миграции: международные подходы и казахстанская практика 86

Шолпан Жандосова, Лаура Токтарбекова
Социальное, культурное и духовное значение исламского феминизма в Казахстане 102

CONTENTS

Denis Kacheyev, Tauykel Ospanov, Yermek Toktarov
Kazakhstan's National Values as a Factor in the Transformation of Public Consciousness 6

Takhira Kamaljanova, Punit Gaur, Aidarkhan Dauylbayev
Energy Policy of Kazakhstan: Resources, Opportunities and Ways to Diversification 16

Mirbulat Nurtazin
The Importance of the Institution of the Presidency in the Formation and Development of the Welfare State 28

Rustem Bektrumov, Bagysh Gabdullina
Prospects for the Development of the Institution of Mediation. 39

Makpal Anlamassova, Assem Kashkinbayeva, Zhuldyz Balmurzina, Aliya Nyssanbayeva
Modern Political Communication as an Instrument for Shaping Public Awareness 49

Zhangylsyn Kiyubek, Zhaslan Nurbayev
Local History Studies as a Factor in the Formation of National Identity: Historiographical Analysis of Post-Soviet Narratives 67

Daniya Nurmukhankyzy, Daniyar Kaldiyarov, Gulmira Ishkibayeva
State Policy on Climate Migration: International Approaches and Kazakhstan's Practice 86

Sholpan Zhandossova, Laura Toktarbekova
Social, Cultural and Spiritual Significance of Islamic Feminism in Kazakhstan. 102

Редакциялық кеңес

- Ерлан ҚАРИН** – редакция алқасының төрағасы, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік кеңесшісі, саяси ғылымдарының кандидаты
- Уямо ТОМОХИКО** – Хоккайдо университеті жанындағы Славян зерттеулер орталығының профессоры (Жапония), Ph.D
- Уильям ФИЕРМАН** – Индиана университетінің профессоры (АҚШ), Ph.D
- Сон ЮНХУН** – Ханкук университетінің профессоры (Оңтүстік Корея), Ph.D
- Нұрлан СЕЙДІН** – ҚР ҒЖБМ ҒК «Ғылым ордасы» РМК бас директорының ғылыми жұмыстар және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі орынбасары, тарих ғылымдарының кандидаты
- Ғани ҚАРАСАЕВ** – ҚР ҒЖБМ ҒК Мемлекет тарихы институтының бөлім басшысы – бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы
- Ботагөз РАҚЫШЕВА** – «Қоғамдық пікір» зерттеу институтының директоры, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты
- Айгүл САДУАҚАСОВА** – ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының директоры, әлеуметтану ғылымдарының докторы

Редакциялық ұжым

- Алмас АРЗЫҚҰЛОВ** – Бас редактор, ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих магистр
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты директорының орынбасары, Ph.D
- Салтанат ЕРМАХАНОВА** – Қоғамдық пікірді зерттеу бөлшімінің басшысы, әлеуметтанулар ғылымының кандидаты
- Жаслан НҰРБАЕВ** – Азиялық зерттеулер бөлімінің бас сарапшысы, Ph.D
- Жанар САНХАЕВА** – Саяси зерттеулер бөлімінің басшысы, саясаттану ғылымдарының магистрі

Редакционный совет

- Ерлан КАРИН** – Председатель Редакционного совета, Государственный советник Республики Казахстан, кандидат политических наук
- Уямо ТОМОХИКО** – Профессор Центра славянских исследований Университета Хоккайдо, Ph.D (Япония)
- Уильям ФИЕРМАН** – Профессор университета Индиана, Ph.D (США)
- Сон ЮНХУН** – Профессор Ханкукского университета, Ph.D (Южная Корея)
- Нурлан СЕЙДИН** – Заместитель генерального директора по научным инновациям и международным связям РГП «Ғылым ордасы» КН МНВО РК, кандидат исторических наук
- Гани КАРАСАЕВ** – Главный научный сотрудник–начальник отдела Института истории государства КН МНВО РК, доктор исторических наук
- Ботагоз РАКИШЕВА** – Научный консультант, директор проектов в Исследовательском институте «Общественное мнение», кандидат социологических наук
- Айгуль САДВОКАСОВА** – Директор Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор социологических наук

Редакционная коллегия

- Алмас АРЗИКУЛОВ** – Шеф-редактор, заместитель руководителя отдела медиапроектов Казахстанского института стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – Заместитель директора Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Ph.D
- Салтанат ЕРМАХАНОВА** – Руководитель Отдела мониторинга общественного мнения, кандидат социологических наук
- Жаслан НУРБАЕВ** – Главный эксперт Отдела азиатских исследований, Ph.D
- Жанар САНХАЕВА** – Руководитель Отдела политических исследований, магистр социальных наук по специальности «политология»

The Editorial board

- Yerlan KARIN** – Chairman of Editorial Board, The State Counsellor of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Political Sciences
- Uyamo TOMOHIKO** – Slavic-Eurasian Research Center, University of Hokkaido (Japan), PhD, Professor
- William FIERMAN** – Department of Central Eurasian Studies, Indiana University Bloomington (USA), Ph.D. Professor
- Song YONGHONG** – Professor at the University of Hankuk, Ph.D (South Korea)
- Nurlan SEYDIN** – Deputy General Director for Scientific Innovation and International Relations of RSE "Gylym Ordasy" CS MSHE RK, Candidate of Historical Sciences
- Gani KARASSAEV** – Chief Researcher - Head of the Department of the Institute of State History of the CS MSHE RK, Doctor of Historical Sciences
- Botagoz RAKISHEVA** – Projects Director, "Public opinion" Research Institute, Candidate of Sociology
- Aygul SADVOKASSOVA** – Director of the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, Doctor of Sociology

Editorial team

- Almas ARZIKULOV** – Chief Editor, Deputy head of the Deputy Head of Media Projects Department, Master of History
- Alua ZHOLDYBALINA** – Deputy Director, Doctor of Philosophy (Ph.D) in «Political science»
- Saltanat ERMAKHANOVA** – Head of the Public Opinion Monitoring Department, Candidate of Sociological Sciences
- Zhaslan NURBAYEV** – Chief Expert of the Department of Asian Studies, PhD.
- Zhanar SANKHAEVA** – Head of the Department of Political Studies, Master of Social Sciences, Master of political science

Денис Качеев¹, Тәуекел Оспанов², Ермек Тоқтаров³

*¹ «ЧелМУ» Қостанай филиалының профессоры,
философия ғылымдарының кандидаты*

(Қостанай, Қазақстан)

e-mail: kacheev@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4847-4611>

*² Қазақ-Неміс университетінің Әлемдік саясат
факультетінің доценті, PhD*

e-mail: ospanov@dki.kz

<https://orcid.org/0000-0002-8343-4052>

*³ ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты
директордың орынбасары, PhD*

e-mail: Toktarov.yermek@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8691-5222>

(Алматы, Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАЛПЫҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУДЫҢ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада тәуелсіз Қазақстан үшін жаңа жалпыұлттық құндылықтар жүйесі талданады. Бұл жүйені әзірлеудің өзектілігі қазақстандық қоғамдағы әлеуметтік мәселелермен күресу және азаматтық қағидатқа негізделген біртұтас ұлт қалыптастыру қажеттілігімен айқындалады. Ұлттық құрылтайда сөйлеген сөзінде ҚР Президенті Қ. Тоқаев жалпыұлттық он екі құндылықты айқындап, оларды жұптап ұсынды. Ең алдымен, өзара тығыз байланысты Тәуелсіздік пен Патриотизм құндылықтары атап өтілді. Бірлік пен Ұнтымақтастық қоғамның бірігуі мен әлеуметтік тұтастығын нығайтудың негізі ретінде қарастырылды. Әділдік пен Жауапкершілік жалпыұлттық құндылықтар жүйесінде ерекше орын алады. Мемлекет басшысының пікірінше, Заң мен Тәртіп құндылықтары қазақстандықтардың қоғамдық санасына оң әсер етуі тиіс. Еңбекқорлық пен Кәсібилік елдің экономикалық дамуының негізгі кепілі ретінде қазақстандық ұлттың ажырамас құндылықтары болып табылады. Ал Жаңашылдық пен Шығармашылық қоғамның креативті индустриясын дамыту қажеттілігімен өзекті бола түсуде. Жалпыұлттық құндылықтарды білім беру және тәрбие жүйесіне енгізу, сондай-ақ мемлекеттік органдардың оларды негізге алған идеологиялық жұмысы азаматтық қағидатқа сүйенген ұлт қалыптастырудың берік іргетасына айналуы тиіс.

Түйін сөздер: ұлт, құндылық, тәуелсіздік, патриотизм, бірлік, ынтымақтастық, қоғамдық сана, шығармашылық өнеркәсібі.

Денис Качеев, Тауекель Оспанов, Ермек Токтаров
ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ КАЗАХСТАНА КАК
ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

Аннотация. В статье рассматривается новая для суверенного Казахстана система общенациональных ценностей. Актуальность выработки данной системы обусловлена необходимостью борьбы с социальными пороками, деструктивными для казахстанского общества, а также формированием единой нации, основанной на принципе гражданства. Выступая на Национальном курултае, Президент РК К.Токаев обозначил двенадцать общенациональных ценностей, распределив их в парном виде. Прежде всего, это ценности Независимости и Патриотизма, которые взаимосвязаны между собой. Ценности Единства и Солидарности призваны стать основой общественной консолидации. Справедливость и Ответственность занимают особое место в системе общенациональных ценностей. Ценности Закона и Порядка, по мысли главы государства, должны оказать влияние на общественное сознание казахстанцев. Трудолюбие и Профессионализм в качестве ценностей казахстанской нации являются залогом экономического развития страны. Актуализация ценностей Созидания и Новаторства обусловлена необходимостью развития креативной индустрии казахстанского общества. Внедрение общенациональных ценностей в систему образования и воспитания, а также построенная на них идеологическая работа государственных органов, призвана стать прочным фундаментом формирования нации, основанной на принципе гражданства.

Ключевые слова: *нация, ценность, независимость, патриотизм, единство, солидарность, общественное сознание, креативная индустрия.*

Denis Kacheyev, Tauyekel Ospanov, Yermek Toktarov
KAZAKHSTAN'S NATIONAL VALUES AS A FACTOR IN THE
TRANSFORMATION OF PUBLIC CONSCIOUSNESS

Abstract. The article considers a new system of national values for sovereign Kazakhstan. The urgency of elaboration of this system is conditioned by the necessity to fight against social vices destructive for Kazakhstan society, as well as by the formation of a united nation based on the principle of citizenship. Speaking at the National Kurultai, President of the Republic of Kazakhstan K.Tokayev outlined twelve national values, distributing them in pairs. First of all, these are the values of Independence and Patriotism, which are interrelated. The values of Unity and Solidarity are intended to become the basis of social

consolidation. Justice and Responsibility occupy a special place in the system of national values. The values of Law and Order, according to the head of state, should influence the public consciousness of Kazakhstanis. Labour diligence and Professionalism as values of the Kazakh nation are the guarantee of economic development of the country. Actualisation of values of Creation and Innovation is conditioned by necessity of development of creative industry of Kazakhstan society. Introduction of national values in the system of education and upbringing, as well as the ideological work of state bodies built on them, is called to become a solid foundation for the formation of the nation based on the principle of citizenship.

Keywords: nation, value, independence, patriotism, unity, solidarity, public consciousness, creative industry.

Кіріспе

Қазақстан Республикасында құрмет, отбасы, өзара көмек, этносаралық және конфессияаралық келісім сияқты құндылықтар саяси дискурста, Н.Назарбаев пен Қ.К. Тоқаевтың сөздерінде, Қазақстан халқына арнаған Жолдауларында және өзге де стратегиялық мемлекеттік құжаттарда жиі көтерілгенімен, 2024 жылға дейін ел ауқымында ресми бекітілген қоғам құндылықтарының бірыңғай жүйесі қалыптаспаған еді.

2022 жылғы қаңтардағы оқиғалар, ел тарихында «Қайғылы қаңтар» атауымен қалған бұл кезең, Президент Қ. Тоқаевтың саяси бағытына айтарлықтай түзетулер енгізді. Азаматтық қоғаммен өзара әрекеттестікті күшейту мақсатында жаңа институттар құрылып, «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын іс жүзінде жүзеге асыруға бағытталған нақты қадамдар жасалды. Сол бастамалардың бірі – 2019 жылы құрылған, ал 2022 жылы Ұлттық құрылтай болып қайта ұйымдастырылған Президент жанындағы Ұлттық қоғамдық сенім кеңесі. Қазақстандағы құрылтай дәстүрі тарихи тұрғыда билік пен қоғам арасындағы өзекті мәселелерді талқылау және мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының басты бағыттарын айқындау үшін өткізілетін ауқымды жиын ретінде қалыптасқан. ҚР Президенті Қ.Тоқаевтың тұжырымдамасына сәйкес, Ұлттық құрылтай билік пен қоғам арасындағы диалог алаңы болумен қатар, мемлекеттің негізгі идеологиялық ұстанымдарын халыққа түсіндіру платформасы қызметін атқаруы тиіс.

Қазақстанда бірыңғай құндылықтар жүйесін қалыптастырудың өзектілігі Президент Қ. Тоқаев жүргізіп отырған ұлт құру саясатының логикалық жалғасы болып табылады. Ол елдегі саяси реформаларды жүзеге асырып, азаматтық қоғам институттарын нығайту арқылы біртұтас азаматтық ұлт қалыптастыруға бағыт алды. Қазіргі әлемде, Р.Қ.Қадыржановтың пайымдауынша, «әртүрлі этникалық және мәдени тегі бар адамдарды біріктірудің ең тұрақты түрі» – азаматтық ұлт болып табылады [1, 211 б.]. Ал ұлт құру үдерісі, өз кезегінде, қоғамдық сананың терең трансформациясымен қатар жүреді.

Зерттеу әдістемесі.

Мақаланы жазу барысында философиялық талдау әдістері қолданылды, бұл жалпыұлттық құндылықтарды аксиологиялық жүйе аясында қарастыруға, сондай-ақ оларды қоғамдық сана контекстінде зерттеуге мүмкіндік берді. Жалпыұлттық құндылықтарды саяси және философиялық деңгейде салыстыру кезінде компаративистік әдіс пайдаланылды. Аталған әдістер жалпыұлттық құндылықтар жүйесін ұлт қалыптастыру үдерісі тұрғысынан қарастыруға, оны Қазақстан Республикасындағы қоғамдық сананың трансформациясының заманауи кезеңі ретінде кешенді түрде зерделеуге мүмкіндік берді.

Президент Тоқаевтың жалпыұлттық құндылықтар жүйесі

ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев ІІІ Ұлттық құрылтайда сөйлеген сөзінде, «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» ұраны аясында, жаңа құндылықтар ойлап табу емес, керісінше, бұрыннан бар құндылықтарға жаңа көзқарас пен жаңа мағына беру маңызды екенін атап өтті. Бұл құндылықтар Қазақстан Республикасындағы ұлттық құрылыс үдерісі мен азаматтық идентификацияға негізделген қоғамның бірігуі тұрғысынан қайта қарастырылады. Сонымен қатар, Қазақстан Президенті жариялаған құндылықтарды императивтік тұрғыда қабылдауға болмайды. Тоқаевтың өзі атап өткендей, «...азаматтарға қандай да бір құндылықты күшпен таңу қиын, тіпті, мүмкін емес деуге болады» [2]. Бұл тұжырым ерекше маңызды, өйткені мемлекет деңгейінде жарияланған кез келген құндылықтар қоғам өмірінде және әрбір азаматтың күнделікті тәжірибесінде шынайы көрініс табуы тиіс.

Қазақстан Президенті атап өткен құндылықтар жұптық форматта берілген, бұл оларды нақты топтарға жүйелеуді қиындатады. Дегенмен, мемлекет басшысының құндылықтар жүйесіне жүгінуіне әлеуметтік проблемалар, тарихи сананың бұрмалануы және діни санаға деструктивті ықпал ету мәселелері себеп болғанын естен шығармау керек. Аталған құндылықтардың барлығы ұлттық бірлікке бағытталған және ортақ мағыналық негізге ие. Тоқаевтың ойынша, олар мемлекеттіліктің негізгі идеалдарын – Тәуелсіздік, Республика және Бірлікті бейнелейді. Сондықтан бұл құндылықтар жиынтығын азаматтық құндылықтар жүйесі ретінде қарастыруға болады. Қазақстандық зерттеуші М.Шайкемелевтің пікірінше, Қазақстандағы ұлттық құрылыс үдерісінің басты мақсаттарының бірі – азаматтық идентификация. Ол «жеке тұлғаның жалпыұлттық мақсаттармен, құндылықтармен және мүдделермен идеялық, эмоционалдық және рухани-адамгершілік тұрғыда сәйкестенуін» білдіреді [3, 179 б.].

Тәуелсіздік пен Патриотизм құндылықтарына тоқталғанда, Тәуелсіздікті сақтау елдегі патриотизм деңгейінің жоғары болуына тікелей байланысты екенін атап өткен жөн. З.Шаукенова мен В.Дунаевтың пікірінше, патриотизм – «дүниетанымдық константа, өзін-өзі ақтайтын, ешқандай сыртқы шарттарға тәуелсіз құндылық» [4, 414 б.].

Әлемде орын алып жатқан жаһандық дағдарыстар мен әскери қақтығыстар халықаралық құқықтың осалдығын және күш орталықтарын монополиялау арқылы жаңа «қырғи-қабақ соғыс» кезеңін ұйымдастыру әрекеттерін айқын көрсетуде. Осындай жағдайларда Қазақстан ұлты Тәуелсіздік идеясын берік ұстануы тиіс, өйткені ол елдің саяси жүйесі мен аумақтық тұтастығының мызғымас негізі болып табылады. Бұл әсіресе соңғы жылдары Қазақстанның солтүстік өңірлеріндегі тұрғындарға қатысты сепаратистік идеяларды тарату әрекеттерінің күшеюі жағдайында ерекше өзекті мәселеге айналды.

Ел бірлігі мен ынтымақтастығы мәселесін қозғаған ҚР Президенті Қ.Тоқаев Қазақстанға қатысты «Ортақ үй» идеологиясын қолданады. Қазақстанның полиэтносты сипаты жағдайында бірлік мәселесі әр этностың дербес болмысымен үйлесімділікте қарастырылуы тиіс. Ж.У.Қыдыралина атап өткендей, тарихи қалыптасқан бірлік ұстанымы полиэтникалық Қазақстан жағдайында әрбір этностың дербес болмысына қайшы келмейді [5, 286 б.]. Осы көзқарасқа сәйкес, қоғамды өзара түсіністік пен келісім қағидаттарына сүйенген сындарлы дамудың басты кепілі ретінде Бірлік құндылығының маңызы барған сайын арта түсуде.

Ынтымақтастық түсінігі – билік пен қоғамның өзара әрекетін елдің болашағы үшін ортақ игілікке бағыттап жүзеге асыруды білдіреді. Қазақстандықтардың қоғамдық санасындағы ынтымақтастық құндылығы 2022 жылғы қаңтар оқиғаларынан кейін құқық қорғау органдарына көмек көрсету үшін халық жасақтарын ұйымдастыру кезінде, сондай-ақ 2024 жылғы көктемде ел тарихындағы ең күшті су тасқынының салдарын жою кезінде айқын көрінді. Бұл тұрғыда ынтымақтастық ұғымы тек мемлекеттің мұқтаж жандарға қолдау көрсетуімен шектелмей, сонымен қатар мемлекет араласуынсыз қоғамның өзін-өзі ұйымдастыру тетігін де қамтиды, онда адамдар бір-біріне жәрдемдеседі. Осы себепті соңғы жылдары Қазақстанда, әсіресе жастар арасында, волонтерлік қызметті қолдау мен дамытуға айрықша назар аударылып келеді. Мұндай қадамдар қоғамдық санада риясыз көмек көрсету мәдениетін орнықтырып, ынтымақтастықты тек төтенше жағдайлар мен табиғи апаттарда ғана емес, елде жүргізіліп жатқан реформалар кезеңінде де маңызды құндылыққа айналдыруға бағытталған.

Әділдік пен Жауапкершілік құндылықтарын Президент Қ. Тоқаев мемлекет пен қоғамға арналған «моральдық бағдар» ретінде айқындады. Бұл ұстанымдар жоспарланған мақсаттарға қол жеткізу мен «ортақ үйдегі» татулықты сақтау үшін негізгі бағдар болып саналады. Мұнда назар аударатын жайт – Жауапкершілік ұғымының тек қоғам үшін ғана емес, сонымен қатар мемлекеттің де міндеті ретінде айқындалуы. Әділдік құндылығына тоқталған Қ.Тоқаев «әділетті мемлекет» идеясын жүзеге асыруға қатысты белгілі бір алаңдаушылықтардың бар екенін атап өтеді. Тәуелсіздік жылдары ішінде билік қоғамдық санада қалыптасқан «мемлекеттік патернализмнен» біртіндеп алшақтап, азаматтық дербестік пен жеке жауапкершілікті нығайту саясатын жүргізді. Осыған байланыс-

ты, ҚР Президенттің пайымдауынша, әділетті мемлекетке деген күтулер әлеуметтік масылдық көңіл-күйді күшейту қаупін тудыруы мүмкін. ҚР Президентінің пікірінше, бұл қате түсініктер әділеттілікті қоғам игіліктері мен материалдық ресурстарды барлық әлеуметтік топтар арасында теңдей бөлу деп қарастыратын тым қарапайым түсінуден туындайды. Ал шын мәнінде, әділеттілік тек әлеуметтік осал топтарды қолдау ғана емес, қоғамдағы әрбір азаматтың жеке жауапкершілігін арттыруды да қамтиды.

Президент Қ.Тоқаев әділеттілік ұғымына қатысты өз пайымын білдіріп, оны құқықтар мен міндеттердің тең дәрежеде бөлінуі ретінде түсіндіреді [2]. Осыдан бұл екі құндылықтың өзара ажырамас байланыста екені байқалады. Мұндағы жауапкершілік азаматтың мемлекетке сөзсіз бағынуы емес, керісінше, өз өмірі мен елдің келешегі үшін саналы түрде міндет алуын білдіреді. Мемлекет басшысының ойынша, ұлттың табысты дамуы әрбір адамның жеке, кәсіби және қоғамдық борышына жауапкершілікпен қарауына тікелей тәуелді. Бұл ұстаным қарапайым азаматтарға ғана емес, мемлекеттік аппарат пен билік тармақтарының барлығына да қатысты. Осыған байланысты соңғы жылдары Қазақстанда олигархиялық топтардың билік құрылымдарымен астасып, ұзақ уақыт бойы жазасыз әрекет еткен жемқорлық тетіктерінің әшкереленуіне әкелген бірқатар ауқымды сот істері өтті. ҚР Президенті Қ.Тоқаевтың ойынша, әділеттіліктің күші – ең алдымен, жауапкершіліктің күшімен өлшенеді.

Қоғамдық санада Жауапкершілік құндылығы цифрландыру үдерісінің қарқынды дамуы жағдайында ерекше маңызға ие болуда. Интернеттегі коммуникация, әлеуметтік желілер мен мессенджерлерді кеңінен қолдану қоғамда тек бостандық емес, сонымен бірге шексіз рұқсат етілген әрекеттерге деген жалған иллюзияны қалыптастырады. Анонимді аккаунттар жасап, кейбір адамдар әлеуметтік, этносаралық және конфессияаралық араздықты қоздыруға бағытталған әрекеттерге барады, жауапкершілік ұғымының маңыздылығын ұмытып жатады. Соңғы жылдары Қазақстан азаматтарына қарсы жасалған арандатушылықтардың жиілеуі, елдің қоғамдық санасына сырттан енгізілетін сепаратизм мен діни фанатизм идеялары, жалған ақпараттың таралуы – мұның барлығы қазақстандықтардың жауапкершілік құндылығын өзектендіре түседі.

ҚР Президенті Қ.Тоқаев «құндылықты плюрализмге – толық қолдау, деструктивті радикализмге – үзілді-кесілді қарсылық» қағидасына берік екенін атап өте отырып, қоғамдық тәртіпті сақтауға ерекше назар аударады. Оның ойынша, тәртіпті сақтау – әрбір азаматтың жеке жауапкершілігі. Мемлекет басшысы атап өткендей, егер қоғамдық санада тәртіп мәдениеті қалыптасатын болса және әрбір адам өз үйі мен айналасындағы ортаға бей-жай қарамай, тәртіпті сақтауға мән берсе, онда бұл қағида бүкіл ел көлемінде орнығып, қоғамдық тұрақтылықтың кепіліне айналады.

Адамның өмірінде және оның айналасындағы кеңістікте тәртіпті сақтау мен қолдау мәдениеті қоғамдық санада тәрбиеленуі тиіс. Бұл үрдістің негізгі құралы – тәртіп пен жауапкершілік, олардың сақталуы қоғамдағы жоғары деңгейдегі тәртіптің қалыптасуына әкеледі. Алайда, теріс мысал

ретінде Қазақстанда тәуелсіздік алғаннан бері үздіксіз жүргізіліп келе жатқан сыбайлас жемқорлықпен күресті айтуға болады. Өкінішке қарай, қоғамдық санада «алғыс білдіру» түсінігі кейде қызмет көрсетілгені үшін міндетті алым ретінде қабылданады, бұл қате ұғымды жою оңайға соқпай отыр. Сол сияқты, жоғары лауазым иесі жеке байлықтың көзі емес, керісінше, қоғам алдындағы жоғары жауапкершілік иесі деген қағида да толық орнықпаған. ҚР Президенті Қ.Тоқаев ұсынған құндылықтар жүйесі барлық деңгейдегі әлеуметтік тәрбиенің ажырамас бөлігіне айналады деп үміттенеміз. Бұл қоғамдық санада Заңға деген құрметті, ой тәртібін, қоғамдағы тәртіпті мінез-құлық мәдениетін және еңбек тәртібін қалыптастыруға ықпал етеді. Осы құндылықтар Тәртіп қағидатының ажырамас элементтері ретінде қарастырылуы тиіс.

ҚР Президенті Қ.Тоқаев Еңбек құндылығына ерекше назар аударады, оны өз сөзінде Еңбекқорлық ретінде сипаттайды. Бұл қасиет экономикалық даму мен жаһандық деңгейде бәсекеге қабілетті ел болуға ұмтылатын ұлтқа тән болуы тиіс. Аталған құндылық қазіргі бұқаралық мәдениеттің сын-қатеріне жауап ретінде ұсынылады. Өйткені қазіргі мәдени дискурста «табыс» пен «байлық» ұғымдары жиі үлкен күш жұмсамай-ақ қол жеткізуге болатын құбылыс ретінде көрініс табады. Қоғамдық санада, отандық зерттеушілер атап өткендей, «нарықтық механизмдер жағдайында экономикалық табысқа жетудің басты шарты – қызметкердің интеллектуалды және практикалық еңбегі, оның әлеуметтік жауапкершілігі мен белсенділігі екендігі туралы түсінік әлі толық қалыптаспаған» [6, 91 б.]. Бүгінгі таңда жастарды өндірістік және дәстүрлі жұмыс мамандықтары онша қызықтырмайды. Керісінше, олар криптовалюта саудасы, электрондық биржалар, фриланс, блоггинг және әлеуметтік желілердегі монетизация идеяларына көбірек тартылады. Бұл үрдіс еңбек құндылығын қайта пайымдау мен оны қоғамдық сананың ажырамас бөлігі ретінде бекітудің маңыздылығын көрсетеді.

ҚР Президенті Қ.Тоқаев ұсынған «Білімге табыну» тұжырымдамасы өз мәні бойынша мәңгілік құндылық болып табылады. Аталған құндылықты қоғам санасында бекіту «өмір бойы оқу», «шығармашылық пен жаңашылдық» қағидаттарын күшейтуге жол ашады. Бұл бағыттар, өз кезегінде, жалпыұлттық құндылықтар қатарындағы Құру мен Жаңашылдықтың дамуына серпін береді.

Президент Қ. Тоқаев Құру және Жаңашылдық ұстанымдарын заманауи креативті индустрияның өркендеуі аясында қарастырады. Қазіргі таңда бұл сала, әсіресе қазақстандық жастардың санасына ықпал етудің маңызды тетігіне айналып отыр. Елдің шығармашылық әлеуетін біріктіретін ұлттық креативті индустрияны дамыту – Құру құндылығының жалпыұлттық мағынадағы көрінісі ретінде қарастырылатын басты факторлардың бірі.

Соңғы жылдары Қазақстандағы креативті индустрия қарқынды өркендеп, кино, музыка, бейнелеу өнері және әдебиет арқылы Бірлік, азаматтық жауапкершілік пен патриотизм құндылықтарын дәріптеуде елеулі орынға ие болды. Қазіргі заманғы өнер көрмелері, кинофести-

вальдер мен кітап жәрмеңкелері ұйымдастырылып, қазақтың ұлттық мәдениеті мен тәуелсіз Қазақстанның жалпыұлттық мәдениетін ілгерілетуде жаңа бағыттар қалыптасып келеді. Осыған байланысты Құру және Жаңашылдық құндылықтары ерекше өзектілікке ие болып, азаматтық идентификация қалыптасу жолында тұрған қоғамдық сананың сұранысына сай келуде. Бұл үдеріс барлық этностардың қазақ мәдениетіне сіңісуі емес, керісінше, олардың өз ұлттық мәдениетін сақтай отырып, ортақ азаматтық бірегейлік аясында мәдени бірігуі туралы идеяға негізделеді. Бұл көзқарас мәдени ассимиляцияға емес, азаматтық негіздегі мәдени шоғырлануға бағытталған. С.Сейдуманов пен З.Шаукенованың пайымдауынша, қазіргі қазақстандық қоғамда мәдени бірегейліктің әртүрлі үлгілері қалыптасқан. Бұл үдеріс жаһандық үрдістерге сәйкес құндылықтар шкаласының ұжымдық моделінен индивидуалистік модельге қарай өзгеруімен байланысты. Зерттеушілердің пікірінше, бұл құбылыс «жеке адамның қоғамнан оқшаулануына, қоғамның фрагментациялануына және ортақ мақсаттардың деконструкциялануына» әкеледі [7, 19 б.]. Президент Қ.Тоқаевтың жалпыұлттық құндылықтар жүйесі осы үрдістерге қарсы тұруға және азаматтық негіздегі мәдени тұтастықты нығайтуға бағытталған.

Жаңашылдық құндылығы қоғамның цифрлық ортаға терең енуімен және жаңа шығармашылық құралдардың, оның ішінде жасанды интеллектті игілікті мақсатта пайдалану мүмкіндіктерінің кеңеюімен өзекті болуда. ҚР Президенті Қ.Тоқаев: «біз барлық салада цифрлы номадтар өркениетінің озық стандарттарына сай болуымыз керек» деп атап көрсетеді, бұл жерде ол жаһандық номадизмді жалпыадамзаттық мәдени феномен ретінде қарастырады [2]. «Жаһандық номад» ұғымы – бұл жаңа әлемдік трендтерді қалыптастыру, білім алу мен шығармашылықтың шекараларын жою арқылы әлемді ашуға ұмтылған қазіргі «әлем азаматтарының» бірегей сипаттамасы. Ал «цифрлық номад» ұғымы ұқсас мағынаға ие, бірақ ол виртуалды кеңістіктің, ақпараттық технологиялар мен жасанды интеллекттің дамуымен тығыз байланысты. П.Канивье мен А.Бакирланованың пікірінше, қазақстандық қоғамдағы құндылықтардың трансформациясы «цифрлық технологиялардың дамуымен тікелей байланысты, бұл өз кезегінде жас ұрпақтың дүниетанымына айтарлықтай әсер етеді» [8, 69 б.]. Осыған байланысты, цифрлық дәуірдің талаптарына бейімделу және Жаңашылдық құндылығын қоғамның жаңа шындығына сәйкес дамыту Қазақстанның стратегиялық басымдықтарының бірі болып табылады.

Қорытынды

ҚР Президенті Қ.Тоқаев жалпыұлттық құндылықтар жүйесін ұсынумен ғана шектелмей, олардың нақты өмірде іске асырылуын қамтамасыз етуге бағытталған тапсырмалар жүктейді. Бұл құндылықтар тек декларативті тізім ретінде емес, мемлекеттік және азаматтық институттардың даму бағдарламаларының іргетасы болуы қажет. Осыған

орай, мемлекеттік органдарға өз қызметін осы құндылықтармен үйлестіру жөнінде нұсқау берілді. Ерекше назар білім беру жүйесіне аударылуда, өйткені ол тек білім берумен шектелмей, сонымен қатар тәрбие беру үдерісін де қамтиды. Қазақстан қоғамындағы аксиологиялық дағдарысты еңсерудің кепілі – білім беру жүйесінің мазмұны мен құрылымын трансформациялау. Бұл ретте басты мақсат «руханият, яғни абсолютті адамгершілік» болуы тиіс, өйткені тек осы негізде ғана «білімді, дағдыларды және технологияларды енгізу орынды» [9, 146 б.]. Осылайша, жалпыұлттық құндылықтарды қоғамдық санаға енгізу білім беру саласын реформалаудың маңызды бағыты болып табылады, бұл қоғамның рухани жаңғыруына және оның тұрақты дамуына ықпал етеді.

Қазақстанның жалпыұлттық құндылықтары біртұтас ұлт қалыптастыру үдерісімен тығыз байланысты және осыған орай ерекше өзектілікке ие. Бұл құндылықтар жүйесі жалпыадамзаттық гуманизм қағидаттарын қамтымайды, өйткені олар Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген. ҚР Президенті Қ.Тоқаев ұсынған жаңа құндылықтар жүйесі мүлде жаңа идеялардан тұрмайды, керісінше, қазіргі Қазақстан үшін маңызды құндылықтарды ұлттық құрылыс шеңберінде қайта пайымдауға негізделген. Қазақстандық зерттеуші А.Е.Чеботаревтің пікірінше, ұлттық құрылыс тек азаматтық мемлекет қағидаттарына сүйене алады. Оның көзқарасы бойынша, азаматтық бірегейлік қоғамдағы сенімнің нығаюы, өзін-өзі құрметтеу, табысқа жетуге ұмтылу және елдегі оқиғаларға қатыстылық сезімі сияқты оң үрдістермен тығыз байланыста болуы керек [10, 94 б.]. Мұндай қағидаттардың маңызы әсіресе мәдени колониализмнің, адамгершілік құндылықтардың бұрмалануының және діни радикализмнің қоғамдық санаға ықпалы күшейген уақытта айқын артады. Осындай жағдайда қоғам деструктивті немесе архаикалық құндылықтарға бейімделу қаупіне ұшырайды. Сондықтан жалпыұлттық құндылықтар жүйесі ұлттық санаға оң бағыт беріп, Қазақстанның азаматтық тұтастығын нығайтуға қызмет етуі тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кадыржанов Р.К. Социально-философский анализ трансформации феномена национальной идентичности в эпоху глобализации / Философия в контексте глобализации. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2009 – 402 с.
2. Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на третьем заседании Национального курултая «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс», 15.03.2024 // Официальный сайт Президента Республики Казахстан. URL: <https://akorda.kz/ru/vystuplenieglavy-gosudarstva-ktokaevana-tretem-zasedaniinacionalnogo-kurultaya-1525116> (Дата обращения: 01.02.2025).
3. Шайкемелев М.С. Казахская идентичность. Монография / Под. общ. ред. З.К. Шаукеновой. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. – 272 с.
4. Шаукенова З.К., Дунаев В.Ю. Идеологическое конструирование в Республике Казахстан: вехи эволюции и траектории развития в контексте Стратегии «Казахстан-2050»: монография. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. – 438 с.

5. Кыдыралина Ж.У. Нация и история. – Астана: Елорда, 2009. – 304 с.
6. Трансформация идеологического пространства в Казахстане. Коллективная монография / Под. Общ. Ред. З.К. Шаукуновой. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2014. – 172 с.
7. Сейдуманов С., Шаукунова З. К актуализации проблемы культурной идентичности // Казахстан-Спектр. 2022. №4. С.12-20.
8. Canivez P., Bakirlanova A. Analysis of the transformation of values of the Kazakhstani society // Adam alemi – 2023. – No.1 (95). – P. 65-72.
9. Ценности и идеалы независимого Казахстана. Коллективная монография / Под общ. ред. Шаукуновой З.К. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2015. – 322 с.
10. Аналитический доклад на тему: «Общенациональные ценности: обзор стратегических ориентиров» / Астана, НАО «Казахстанский институт общественного развития», 2024. – 100 с.

REFERENCES:

1. Kadyrzhanyanov R.K. Sotsial'no-filosofskii analiz transformatsii fenomena natsional'noi identichnosti v ehpokhu globalizatsii [Socio-philosophical analysis of the transformation of the phenomenon of national identity in the era of globalisation] / Filosofiya v kontekste globalizatsii. – Almaty: IFPR KN MON RK, 2009 – 402 s.
2. Vystuplenie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva na tret'em zasedanii Natsional'nogo kurultaya «Adal adam – Adal enbek – Adal tabys» [Speech by the Head of State Kassym-Jomart Tokayev at the third session of the National Kurultai «Adal Adam - Adal Enbek - Adal Tabys»], 15.03.2024 // Ofitsial'nyi sait Prezidenta Respubliki Kazakhstan. URL: <https://akorda.kz/ru/vystupleniye-glavy-gosudarstva-ktokaevana-tretem-zasedaniinatsionalnogo-kurultaya-1525116> (accessed: 01.02.2025).
3. Shaikemelev M.S. Kazakhskaya identichnost' [Kazakh identity]. Monografiya / Pod. obshch. red. Z.K. Shaukenovoi. – Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniya KN MON RK, 2013. – 272 s.
4. Shaukenova Z.K., Dunaev V.YU. Ideologicheskoe konstruirovaniye v Respublike Kazakhstan: vekhi ehvolyutsii i traektorii razvitiya v kontekste Strategii «Kazakhstan-2050»: monografiya [Ideological construction in the Republic of Kazakhstan: milestones of evolution and trajectories of development in the context of the Strategy 'Kazakhstan-2050': a monograph]. – Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniya KN MON RK, 2013. – 438 s.
5. Kydyralina ZH.U. Natsiya i istoriya [Nation and History]. – Astana: Elorda, 2009. – 304 s.
6. Transformatsiya ideologicheskogo prostranstva v Kazakhstane [Transformation of ideological space in Kazakhstan]. Kollektivnaya monografiya / Pod. Obshch. Red. Z.K. Shaukenovoi. – Almaty: IFPR KN MON RK, 2014. – 172 s.
7. Seidumanov S., Shaukenova Z. K aktualizatsii problemy kul'turnoi identichnosti [Towards actualization of the problem of cultural identity] // Kazakhstan-Spektr. 2022. №4. S.12-20.
8. Canivez P., Bakirlanova A. Analysis of the transformation of values of the Kazakhstani society // Adam alemi – 2023. – No.1 (95). – P. 65-72.
9. Tsennosti i idealy nezavisimogo Kazakhstana [Values and ideals of independent Kazakhstan]. Kollektivnaya monografiya / Pod obshch. red. Shaukenovoi Z.K. – Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniya KN MON RK, 2015. – 322 s.
10. Analiticheskii doklad na temu: «Obshchenatsional'nye tsennosti: obzor strategicheskikh orientirov» [Analytical report on the topic: "National values: an overview of strategic guidelines"] / Astana, NAO «Kazakhstanskii institut obshchestvennogo razvitiya», 2024. – 100 s.

Мақаланың редакцияға түскен күні: 21-02-2025

Мақаланың жарияланған күні: 29-09-2025

Takhira Kamaljanova¹, Punit Gaur², Aidarkhan Dauylbayev³

¹ *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
of L.N.Gumilyov Eurasian National University
(Astana, Kazakhstan)*

*e-mail: Takhira.Kamaljanova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6877-7129>*

² *Ph.D. Research Fellow Indian Council of World Affairs (ICWA)
(New Delhi, India)*

*e-mail: Punitgaurjnu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3365-3898>*

³ *Lecturer of L.N.Gumilyov Eurasian National University
(Astana, Kazakhstan)*

*e-mail: green-day-1994@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-2740-0437>*

ENERGY POLICY OF KAZAKHSTAN: RESOURCES, OPPORTUNITIES AND WAYS TO DIVERSIFICATION

Abstract. This article examines the energy policy of Kazakhstan, focusing on the importance of hydrocarbon resources (oil, gas and coal) for the country's economic development and the need to transition to a more sustainable energy system. Kazakhstan has significant oil and gas reserves, which form the backbone of the national economy and are an important source of export revenue. However, dependence on hydrocarbons poses economic and environmental challenges, highlighting the importance of diversifying the energy sector. The article analyzes key projects in the hydrocarbon industry, including the development of the Tengiz, Kashagan and Karachaganak fields, and considers Kazakhstan's cooperation with international partners, including the EU and China. Particular attention is paid to energy efficiency issues and the prospects for introducing renewable energy sources as part of the transition to a "green economy". Geopolitical aspects and energy transportation issues affecting the sustainability of the country's energy complex are also touched upon.

Key words: *energy policy, Kazakhstan, oil, gas, coal, hydrocarbon dependence, renewable energy, diversification, geopolitics, international cooperation.*

Тахира Камалджанова, Пунит Гаур, Айдархан Дауылбаев
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ САЯСАТЫ:
РЕСУРСТАР, МҮМКІНДІКТЕР ЖӘНЕ ДЕРВЕРСИФИКАЦИЯЛАУ
ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Мақалада еліміздің экономикалық дамуы үшін көмірсутегі ресурстарының (мұнай, газ және көмір) маңыздылығына және тұрақты энергетикалық жүйеге көшу қажеттілігіне баса назар аударып, Қазақстанның энергетикалық саясаты қарастырылады.

Қазақстанда ұлттық экономиканың негізін құрайтын және экспорттық кірістің маңызды көзі болып табылатын мұнай мен газдың айтарлықтай қоры бар. Дегенмен, көмірсутектерге тәуелділік экономикалық және экологиялық қиындықтарды туғыза отырып, энергетикалық секторды әртараптандырудың маңыздылығын көрсетеді. Мақалада Теңіз, Қашаған және Қарашығанақ кен орындарын игеру сияқты мұнай-газ секторындағы негізгі жобаларға талдау жасалып, Қазақстанның халықаралық серіктестермен, соның ішінде ЕО және Қытаймен ынтымақтастығы қарастырылған. Жасыл экономикаға көшу шеңберінде энергия тиімділігі мәселелеріне және жаңартылатын энергия көздерін енгізу перспективаларына ерекше назар аударылады. Елдің энергетикалық кешенінің тұрақтылығына әсер ететін геосаяси аспектілер мен энергетикалық ресурстарды тасымалдау проблемалары да қозғалады.

Түйін сөздер: *энергетикалық саясат, Қазақстан, мұнай, газ, көмір, көмірсутектерге тәуелділік, жаңартылатын энергия көздері, әртараптандыру, геосаясат, халықаралық ынтымақтастық.*

Тахира Камалджанова, Пунит Гаур, Айдархан Дауылбаев **ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА КАЗАХСТАНА: РЕСУРСЫ, ВОЗМОЖНОСТИ И ПУТИ К ДИВЕРСИФИКАЦИИ**

Аннотация. В статье исследуется энергетическая политика Казахстана с акцентом на значении углеводородных ресурсов (нефти, газа и угля) для экономического развития страны и необходимости перехода к более устойчивой энергетической системе.

Казахстан обладает значительными запасами нефти и газа, которые составляют основу национальной экономики и являются важным источником доходов от экспорта. Тем не менее, зависимость от углеводородов вызывает экономические и экологические вызовы, что подчеркивает важность диверсификации энергетического сектора. В статье анализируются ключевые проекты в нефтегазовом секторе, такие как разработка месторождений Тенгиз, Кашаган и Карачаганак, и рассматривается сотрудничество Казахстана с международными партнерами, включая ЕС и Китай. Особое внимание уделено вопросам энергоэффективности и перспективам внедрения возобновляемых источников энергии как части перехода к «зеленой экономике». Также затронуты геополитические аспекты и проблемы транспортировки энергоресурсов, влияющие на устойчивость энергетического комплекса страны.

Ключевые слова: *энергетическая политика, Казахстан, нефть, газ, уголь, углеводородная зависимость, возобновляемая энергия, диверсификация, геополитика, международное сотрудничество.*

Introduction.

Energy plays a pivotal role in Kazakhstan's socio-economic advancement and serves as a key catalyst for the country's integration into the global economic system. To effectively manage transformation processes, it is important to consider both historical and future stages of development. As part of the industrial and innovative development strategy, particular attention is devoted to diversifying the industrial base, including the energy industry, to promote sustainable economic growth.

The growth of production and consumption of energy resources annually outpaces supply, which confirms the importance of energy as the basis of the economy and a key source of export revenues. Supervision of the use of energy resources is important for strengthening the geopolitical position of country [1, p. 968]. The Long-Term Framework for Advancing the Fuel and Energy Complex by 2030 is designed to enhance the efficiency of resource utilization, contribute to improving the population's quality of life, and promote the expansion of external economic collaboration [2]. Kazakhstan ranks among the world's top 15 countries in terms of proven oil reserves, accounting for approximately 3% of global hydrocarbon resources [3, p. 63]. Among CIS member countries, it ranks second in oil and coal production, with major oil and gas fields located in the country's western regions [4].

Kazakhstan's energy policy is particularly important in the context of global challenges, as energy resources play a key role in international priorities. Regional conflicts and crises are often linked to energy issues, and with increasing globalization, the importance of these resources will only increase. Advancement of the energy industry and enhancement of Kazakhstan's position in the global market remain the country's priority tasks.

The purpose of this paper is to analyze Kazakhstan's energy policy in the context of using various energy resources, such as oil, gas and coal. The study is aimed at identifying key areas of development of the energy sector, assessing its contribution to the economic and social development of the country, and considering the challenges associated with dependence on hydrocarbons. The work also aims to study the possibilities of diversifying the energy system as part of the transition to a "green economy", as well as to assess the role of international cooperation and geopolitical factors in ensuring the sustainable development of the energy complex of Kazakhstan.

Methods. This paper uses an integrated approach to the study of Kazakhstan's energy policy, including several methodological tools. The basis of the study is the method of comparative analysis, which allows assessing the dynamics of development of various segments of the energy sector (oil, gas, coal) and identifying their contribution to economic development. The historical method was used to study the evolution of Kazakhstan's energy strategy and analyze key events that influenced the formation of modern policy. Geopolitical analysis was used to assess the impact of external factors and international cooperation, which made it possible to determine Kazakhstan's role in the global energy system and key areas of partnership with other countries. Quantitative methods

were used to analyze statistical data on the production, consumption and export of energy resources, which made it possible to identify trends and predict the future development of the sector. Elements of content analysis were also used in the study of strategic documents, such as “The Concept for the Development of the Fuel and Energy Complex” and the Strategy for the Transition to a "Green Economy".

Results and discussion.

Undoubtedly, given the significant energy intensity of the Republic of Kazakhstan, its energy policy has an impact on the global energy landscape. With its rich energy resources, the country is often called an "energy power" [5]. Due to its strategically advantageous geographical position, Kazakhstan has the ability to regulate the flow of oil and gas from Central Asia both to the East (China) and to the West, which makes its energy market very attractive to foreign countries [6]. Energy policy - general trends and goals. The modern energy policy of Kazakhstan began to take shape long before the collapse of the USSR [7]. The first steps in the development of the oil industry were made in November 1899, when the first well was drilled in the Karashungul tract, which yielded oil. Later, in April 1911, the discovery of a high-quality oil field in Dossor became a significant event that attracted the attention of the whole world. Today, Kazakhstan owns more than 3% of the world's hydrocarbon reserves, which strengthens its position in the global energy market [8]. Global demand for energy has continued to grow in recent years, particularly for resources such as oil, coal and renewable energy (see table below for details).

Table 1. Global demand for primary energy by fuel type, 2019–2023 y. (MMtoe) [9, c.16]

	2019	2020	2021	2022	2023*	Δ% 2021-2022
Oil	4,624	4,188	4,453	4,584	4,694	2.9
Natural gas	3,358	3,307	3,460	3,431	3,397	-0.8
Coal	3,914	3,809	3,963	4,020	3,924	1.4
Hydropower	364	373	367	371	388	1.1
Nuclear	728	700	729	699	711	-4.1
Renewable energy	331	364	408	465	545	14.0
Modern biomass	745	751	787	794	849	0.9
Others **	620	623	634	643	631	1.3
Total	14,685	14,115	14,801	15,007	15,138	1.4

Notes: *Rating. ** Encompasses municipal solid waste, traditional biomass, ambient thermal energy, and the low-emission exchange of electricity, hydrogen, and heat.

With its vast reserves of primary energy resources, Kazakhstan is among the countries that are capable of not only satisfying domestic energy needs, but also exporting significant amounts of energy. Among the ten largest countries in the world with rich reserves of energy and minerals, Kazakhstan can boast more than a thousand identified mineral deposits, with 2,806 balance deposits.

In terms of uranium, coal, molybdenum, iron, gold, manganese, tungsten and phosphorite reserves, Kazakhstan is among the ten largest countries in the world, leading in uranium and lead reserves, second in zinc and chromite ores, fourth in copper reserves, and seventh in gold production [4].

The basis of Kazakhstan's economy is the oil industry, including exploration and production. A substantial share of foreign direct investment in Kazakhstan is directed toward the oil and gas industry. While oil is often regarded as the country's principal economic asset, numerous scholars argue that it also serves as a major contributor to various social challenges within Kazakhstan [10, p. 11].

Initially, in the oil and gas sector, competition is intensifying between the leading world players for access to hydrocarbon resources in Central Asia. The creation of regional energy markets seems reasonable to ensure the energy readiness of countries. Energy policy is structured in such a way as to adhere to the principles of economic superiority and promote the economic development of the republic.

The National Strategy for Kazakhstan's Development until 2030 highlights the critical role of the energy sector [11]. Its main goal is to strengthen national security by attracting foreign investment in the energy sector. Accordingly, the core objective of Kazakhstan's energy policy is to ensure the most efficient utilization of the country's natural fuel and energy resources, leveraging the energy sector's potential to stimulate economic growth and enhance the population's quality of life. This entails pursuing a comprehensive transformation of the energy complex, strengthening the global competitiveness of energy-related products and services, and strategically prioritizing the sector's integrated development [11, p. 11]. The state energy policy includes measures and mechanisms taking into account future implementation results. Kazakhstan has also adopted the Concept for the Transition to a Green Economy, which outlines strategic priorities for addressing climate change and promoting environmental sustainability [12, p. 88]. A central objective of the country's current energy policy is to achieve economic diversification by shifting from a hydrocarbon-based model toward the advancement of a green economy.

The national energy sector is undergoing dynamic expansion, with nearly all industries demonstrating growth in production, thereby contributing to the steady annual increase in Kazakhstan's GDP. Despite this progress, the oil and gas industry remains the principal contributor to the state budget [13], serving as the foundation of an economy that continues to rely heavily on the export of raw materials. The Kazakhstan market has significant attractiveness due to access to relatively inexpensive energy resources, abundant untapped mineral deposits and political stability. Conversely, the country's landlocked geographic location significantly affects its export potential [14].

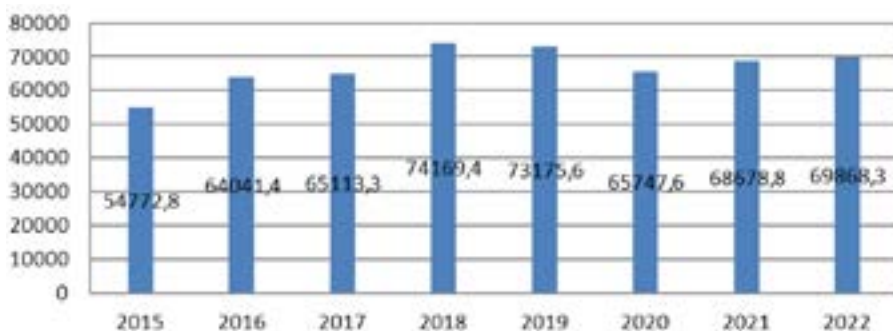
According to the Enerdata agency, at the end of 2020, Kazakhstan entered the top ten most energy-intensive economies in the world with an index of 0.149 ne/\$15 (kilogram of oil equivalent per \$15). This classification covers economies such as Iran, Russia, Kuwait, Taiwan and Canada. In particular, Iran demonstrates the highest energy intensity among economies: the index is 0.239.

In the United States, the energy intensity is 0.105, while in Germany it is 0.07. The peak of energy efficiency is observed in the United Kingdom, which with an index of 0.056 ne/\$15 is three times more energy efficient than the economy of Kazakhstan. These indicators highlight the clearly low energy efficiency of production processes, due to outdated equipment and inefficient processes. At the same time, coal accounts for approximately 20% of the final energy consumption in Kazakhstan [15, p. 24].

Improving energy efficiency is a key factor in the development of Kazakhstan and the preservation of the environment. Kazakhstan has the potential to significantly improve its energy efficiency through targeted policies and the introduction of market mechanisms for energy pricing.

Forecasts show that primary energy demand in Kazakhstan will grow by 1.8% annually until 2030. This growth rate, although slower than the expected GDP growth of 3.8% over the same period, highlights the expected improvement in energy efficiency in various sectors [16, p. 55]. According to data from the Agency for Strategic Planning and Reforms of RK, the country's primary energy use in 2022 amounted to almost 70 thousand tonnes of oil equivalent. This reflects a 1.7% increase in total primary energy use compared to the level recorded in 2021 [16].

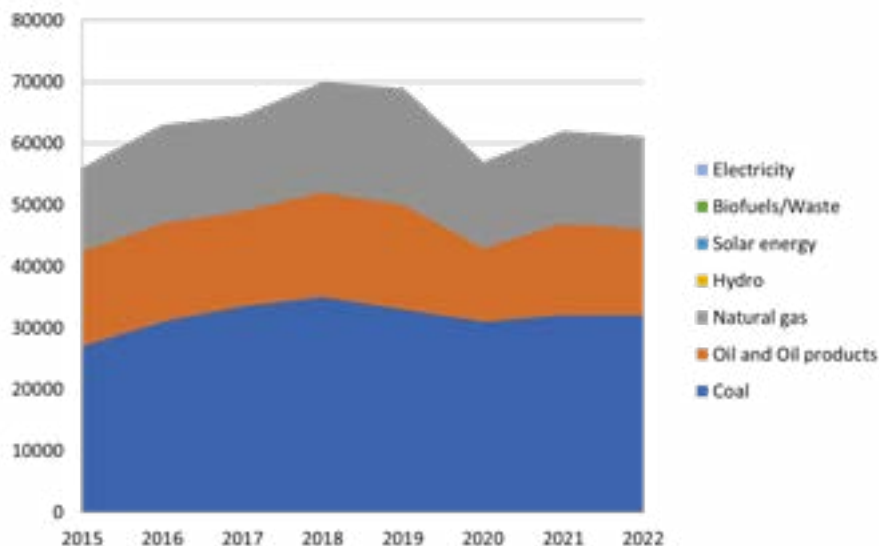
Figure 1. Aggregate Primary Energy Consumption
(in 1,000 tonnes of oil equivalent) [16]

In the implementation of the total consumption of primary energy by fuel type: coal resource occupies the largest share – 48.2%; then comes natural gas – 26.4%;

oil and petroleum products constitute 23.5% of the overall primary energy consumption.

Figure 2. Total primary energy consumption by different types of fuel (1000 toe) [16]

Oil and Gas as Strategic Pillars of Kazakhstan's Energy Complex.

The oil and gas industry occupies a pivotal position within Kazakhstan's national economy, contributing approximately 14% to the country's gross domestic product and generating more than 64% of its export earnings [14]. These revenues are key to stimulating economic growth and financing the budget deficit. According to expert assessments, approximately 90% of Kazakhstan's confirmed oil reserves are located within 15 key oil fields—most notably Kashagan, Tengiz and Karachaganak—which are predominantly situated in the western regions of the country and the Caspian Sea basin [17, p. 30]. These fields collectively comprise 172 oil deposits, with more than 80 currently undergoing active development. Importantly, the Tengiz, Karachaganak and Kashagan fields account for a substantial portion of the nation's hydrocarbon resources, contributing nearly 60% of total oil output and approximately 94% of natural gas production in Kazakhstan [3, p. 64]. Several large projects, such as AktobeMunaiGas and PetroKazakhstan, which involve international investors, notably CNPC, have significant stakes in Kazakhstan's oil sector. In 2020, China's involvement in Kazakhstan's oil sector represented roughly 16% of the country's total oil output, while a range of smaller companies collectively contributed an additional 10–15% to national oil production [18].

NC "KazMunayGas" JSC holds equity participation in all major international energy projects, while also operating its own fields, which in recent years have contributed approximately 10% of Kazakhstan's total oil output. Founded in 2002, the national vertically integrated oil and gas company KazMunayGas serves as the state's principal representative in the oil sector and is 90% owned

by Samruk-Kazyna, Kazakhstan's sovereign wealth fund. The government views the planned expansion of the Karachaganak and Tengiz fields as essential for increasing national oil production over the coming decade. Moreover, the advancement of offshore oil projects at Kalamkas and Khazar in the Mangistau area is expected to add up to 4 million tonnes to annual production starting from 2028 [19].

The strategic significance of Kazakhstan's hydrocarbon industry is driven by two primary considerations. First, hydrocarbons are among the country's most critical natural resources, playing a central role in ensuring national energy security. Second, the sector remains a major magnet for foreign direct investment, although this also makes it a focal point for investor competition and disputes [8].

Although all segments of the oil industry are developed in Kazakhstan, oil production remains the most mature sector [16, p. 61]. Production has stagnated in recent years, falling from 85.9 million tonnes in 2021 to 82.4 million tonnes in 2022. The forecast for 2023 is for growth to 90.5 million tons, but this is hampered by investment risks and high development costs [7].

Similar problems affect the gas industry: 53.3 billion m³ of gas was produced in 2022, but exports fell from 7.2 billion m³ in 2021 to 4.6 billion m³, and a temporary cessation of exports is expected in the winter of 2023–2024 due to a deficit [7].

Kazakhstan's oil fields are characterized by low oil recovery, and production is complicated by high paraffin content and energy-intensive transportation. As a landlocked country, Kazakhstan depends on pipelines operated by KazTransOil JSC to transport oil for export [14, p. 61].

Oil and gas export and transportation. About 80% of Kazakhstan's oil production is exported, primarily in the form of raw materials and semi-finished products [20, p.12]. Although demand remains high, oil export volumes have been declining by 11-12% annually since 2012 [21]. The majority of Kazakhstan's exports are transported across Russian territory by means of the Caspian Pipeline Consortium (CPC) system, which transports oil to the port of Novorossiysk [20, p. 12].

In 2014, Kazakhstan adopted the "Strategy for Gas Industry Development through 2030, and since 2017, Kazakhstan has been supplying gas to China, starting with 5 billion m³ per year [7]. However, logistical difficulties associated with the Russian-Ukrainian conflict have affected the transportation of oil and gas, strengthening the role of the Trans-Caspian route, which connects China and Europe via Kazakhstan. This corridor, known as the "Middle", continues to expand, including Turkish and Ukrainian railways. Kazakhstan has long-standing energy ties with China, exporting 147 million tons of oil and 44 billion cubic meters of gas since 2013 [22]. However, China remains only the tenth-largest importer of Kazakhstani oil, while the EU consistently holds leading positions among trading partners, especially Italy, France, and the Netherlands. Kazakhstan's energy policy faces challenges due to price fluctuations and the COVID-19 pandemic, which has hampered export operations. However, oil and gas transportation remains not only a source of revenue, but also a tool

for influencing foreign policy. Partnerships with countries such as the US, Russia, China, and the EU continue to shape the trajectory of Kazakhstan's energy sector.

The coal industry and its importance for the country's development.

Despite the active development of renewable energy sources and the implementation of the energy transition in several developed countries, coal continues to play a vital role in the global energy sector. It represents approximately 37% of global electricity generation and serving as an essential input for 70% of global steel production [9, p. 204]. In 2022, Kazakhstan was ranked 9th worldwide in coal production, extracting 113.9 million tons, and placed 10th in terms of proven coal reserves, which total 29.3 billion tons. At the current rate of extraction, these reserves are projected to last for over 250 years. The country's principal coal basins: Karaganda (7 billion tons), Ekibastuz (10.1 billion tons) and Turgay (5.9 billion tons)—are predominantly located in Kazakhstan's central and northern regions [9, p. 204].

As of now, Kazakhstan has 49 officially registered coal deposits, with 25 companies actively engaged in mining operations [15]. The Ekibastuz basin alone accounts for 45% of Kazakhstan's thermal coal reserves. However, the coal from this region is characterized by high ash content (42–44%) and strong abrasiveness, factors that cause accelerated equipment degradation and hinder efficient combustion. Owing to its inferior quality, this type of coal is categorized as low-enriched, which restricts its suitability for further processing.

In contrast, coking coal, which is crucial for the metallurgical industry, is primarily extracted from the Karaganda basin, which contains approximately 90% of the nation's coking coal reserves. This higher-grade coal is extensively used in the production of coke. Additionally, coal from the Shubarkol deposit is notable for its superior characteristics—minimal sulfur concentration (0.5%), low ash content (5–15%) and high calorific value (approximately 5,600 kcal/kg)—making it highly efficient for energy generation.

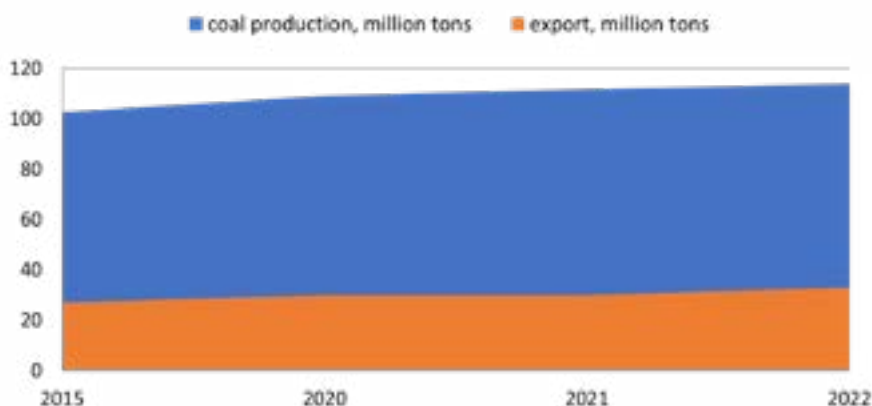
According to MIID, the leading coal producer in the country is Bogatyr Komir LLP, which operates the Bogatyr open-pit mine within the Ekibastuz basin—one of Kazakhstan's largest coal deposits. In 2022, this company alone produced more than 40 million tons of coal, accounting for nearly 40% of Kazakhstan's total annual coal output [9, p. 204].

Table 2. Coal Extraction Volumes at Major Fields,
Million Tons [9, p. 207]

Coal deposits	2018	2019	2020	2021	2022
“Eurasian Energy Corporation” JSC	17	15	17	17	17
“Shubarkol Komir” JSC	11.6	12	11.5	13	12.5
Karazhyra	8.2	8.2	8.0	7.8	8.4
Shubarkol-Premium JSC	1.0	1.2	1.3	1.7	3.0
Arcelor-Mittal Temirtau	10	12	11.5	12.7	12.5
Maikuben-West	4.0	4.3	4.1	3.8	4.1
Bogatyr-Komir	45	45	43	44	42

Between 2017 and 2022, the leading coal mining enterprises recorded an 8% increase in output. Sustaining further production growth will require substantial capital investment, as many companies are approaching their operational capacity limits. Nevertheless, the potential to attract financing from a broad spectrum of international financial institutions remains constrained due to global restrictions on funding projects associated with hydrocarbon fuel extraction.

Figure 3. Coal production in Kazakhstan [9, p. 205]

The National Energy Report 2021 projects that by 2050, coal production in Kazakhstan will decrease to 69 million tons, while coal consumption is anticipated to fall to 56 million tons. The trajectory of future coal utilization will largely be influenced by factors such as the accessibility of natural gas, fluctuations in energy resource prices, and the potential implementation of a nuclear power plant development strategy. In 2022, coal accounted for 52% of total primary energy consumption, with the main consumers being power plants (57.5 million tons) and utility boiler houses (6.9 million tons). The Ekibastuz Basin remains a key source of electricity, producing 10.9 GW, additionally supported by the capacities of the Karaganda and Karazhirin basins. Despite efforts to gasify and transition to renewable energy sources, coal will retain its importance until 2040, especially in electricity generation. Experts predict that domestic coal consumption will peak in 2035, after which a decline is possible with the commissioning of nuclear power plants. Up to 75% of Kazakhstan's coal production is consumed by the domestic market [23]. However, the European energy crisis in 2022 created new opportunities for expanding coal exports. As a result, coal shipments to countries beyond the CIS region rose to 9.3 million tons, with notable increases in exports to Switzerland (reaching 6 million tons), as well as to Belgium, Cyprus, Turkey, and Poland [9].

Conclusion.

Kazakhstan's energy policy plays a key role in ensuring the country's economic growth and strengthening its position on the international stage. The petroleum sector remains a central pillar of economic activity, generating a significant portion of GDP and export revenues. The development of large fields such as Tengiz, Kashagan and Karachaganak, as well as the active attraction of foreign investment, contribute to the stability and competitiveness of the energy sector.

However, dependence on hydrocarbons presents both economic and environmental challenges. In response to these challenges, Kazakhstan is taking steps to diversify its energy sector and transition to a “green” economy, which is reflected in the state development strategy and efforts to introduce renewable energy sources.

Geopolitical changes and instability in the international arena highlight the importance of transport infrastructure and energy cooperation. Kazakhstan simultaneously confronts the critical task of enhancing energy efficiency and lowering its carbon emissions—measures that are essential for achieving long-term sustainability and ensuring the country's economic security. Thus, further development of Kazakhstan's energy policy will require a balance between the use of traditional resources and the introduction of innovations in the energy sector. Successful implementation of these initiatives will allow Kazakhstan not only to maintain stability, but also to strengthen its position amid shifting dynamics and new developments in the global energy landscape.

REFERENCES:

1. Dulambayeva R.T., Boluspayev Sh.A., Daribayeva M.Zh., Nurmaganbetova M.T. Energy Sector of Kazakhstan: Current State and Prospects of Development //World Applied Sciences Journal 21 (7): 968-974. 2013 ISSN 1818-4952
2. Konceptiya razvitiya toplivno-jenergeticheskogo kompleksa Respubliki Kazahstan do 2030 goda [Concept of development of fuel and energy complex of the Republic of Kazakhstan] // <https://policy.asiapacificenergy.org/sites/default/files/Concept%20for%20the%20Development%20of%20the%20Fuel%20and%20Energy%20Sector%20until%202030%20%28RU%29.pdf>
3. Omirtaj A.D., Ondash O., Nurgabylov M.N. Uchastie Kazahstana na mirovom jenergeticheskom rynke: problemy i perspektivy razvitiya. [Kazakhstan's participation in the global energy market: problems and development prospects] Vestnik ENU im. L.N. Gumileva. Jekonomicheskaja serija. No 2. 2023. S.63-76
4. Reguljarnyj obzor 2006. Reguljarnyj obzor politiki v oblasti jenergojeffektivnosti. [Regular review of energy efficiency policy]. 2006. Chast' 1. // https://www.energycharter.org/fileadmin/DocumentsMedia/EERR/EERR-Kazakhstan_2006_ru.pdf
5. Caliskan G. Jenergeticheskij faktor v vizitah Berboka v Central'nuju Aziju i Kazahstan. [The Energy Factor in Baerbock's Visits to Central Asia and Kazakhstan] 23.11.2022//<https://www.ankasam.org/энергетический-фактор-в-визитах-берб6/?lang=ru> (Accessed: 23.11.2022)

6. Chjen' Czjuan'czjuan' Sotrudnichestvo KNR so stranami Central'noj Azii v sfere jenergetiki na primere Kazakhstana. [China's cooperation with Central Asian countries in the energy sector using Kazakhstan as an example]. Postsovetskie issledovaniya. [Post-Soviet studies]. T.3. №7. 2020. – S. 586-592
7. Zhil'cov S.S., Zhil'cov S.S. Jenergeticheskaja politika Kazakhstana: novye podhody. [Energy Policy of Kazakhstan: New Approaches]. Vestnik diplomaticheskoy Akademii MID Rossii. Rossiya i mir. 2023. №2(36). – S.32-53
8. Azizbaeva N.Je., Matakbaeva L.H. Sostojanie i perspektivy jenergeticheskogo sotrudnichestva Kazakhstana. [Status and Prospects of Energy Cooperation in Kazakhstan]. Vestnik KazNPU imeni Abaja. Serija «Mezhdunarodnaja zhizn' i politika». No3(42). 2015. S. 127-132
9. KazEnergy The National Energy Report. – 2023. – 244 p. // <https://www.kazenergy.com/en/operation/ned/2177/>
10. Ismailova D. Some trend in energy policy. European journal of business and economics.Vol.3, 2011. pp.9-11 // www.journals.cz/
11. Kazakhstan - 2030 Procvetanie, bezopasnost' i uluchshenie blagosostojaniya vseh kazahstancev [Prosperity, security and improved well-being of all Kazakhstanians] // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K970002030_
12. Tskhay A. Nuclear and Alternative Energy in Central Asia. //Eurasiatika 13 Monitoring Central Asia and the Caspian Area. 2019. C.81-93 // <https://edizionicafofscari.unive.it/media/pdf/books/978-88-6969-377-9/978-88-6969-377-9-ch-06.pdf>
13. Forbes Kazakhstan Jenergetika I nedra. [Energy and mineral resources] // https://forbes.kz/process/energetika/44_gosudarstvennogo_byudjeta_kazahstana_formiruet_neftegazovyy_sektor/
14. KazEnergy Review of the national policy of the Republic of Kazakhstan in the area of energy saving and energy efficiency. Energy Charter Secretariat. – Brussels, 2014. 112 p. // https://www.energycharter.org/fileadmin/DocumentsMedia/Thematic/EE-Kazakhstan_2014_en.pdf
15. PwC Kazakhstan Jenergeticheskij perehod v Kazakhstane – Nazad v ustojchivoe budushhee. [Energy Transition in Kazakhstan – Back to a Sustainable Future]. Otchet ot 30 iyunja 2022. 66 s.
16. Bjuro Nacional'noj statistiki Agenstva po strategicheskemu planirovaniju i reformam Respubliki Kazahstan. Toplivo-jenergeticheskij balans Respubliki Kazahstan (2022 g.). [Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. Fuel and Energy Balance of the Republic of Kazakhstan (2022)] // <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-energy/publications/>
17. Henriksen K.-E.B. Kazakhstan's Energy in Foreign Policy: Oil and Gas in the Multi-vektor Policy. Oslo: University of Oslo, 2013
18. Global Legal Insights (GLI) Energy 2021. 9th edition / Contributing Editors: Michael Burns & Julia Derrick // https://gratanet.com/laravel-filemanager/files/3/GLI-EN21_Chapter-11_Kazakhstan.pdf
19. Sabekov S. Skol'ko nefti dobyli na «Kashagane» i «Tengize», soobshhili v Minjenergo. [How much oil was produced at Kashagan and Tengiz, the Ministry of Energy reported] ot 12.12.2023 // <https://www.inform.kz/ru/skolko-nefti-dobili-na-kashagane-itengize-soobshili-vminenergo-2e76c7>. (Accessed: 12.12.2023)
20. IEA World Energy Statistics and Balances (database). 2022 // <https://www.iea.org/data-and-statistics>
21. Bajzhuminov S. Mozhno li Kazakhstan uvelichit' pritok inostrannyh investicij. Vosem' faktorov, imejushih znachenie dlja investorov. [Can Kazakhstan Increase Foreign Investment Inflows? Eight Factors That Matter to Investors]. Vlast'. 9 avgusta 2019 //URL: <https://vlast.kz/jekonomika/34726-mozet-li-kazakhstan-uvelicit-pritok-inostrannyh-investicij.html>. (Accessed: 23.11.2019)
22. Kaukenov A. Jenergeticheskoe sotrudnichestvo Kazakhstana i Kitaja. [Energy cooperation between Kazakhstan and China]. Mezhdunarodnoe informacionnoe agenstvo «Kazinform». – 22 dekabnja 2022 // https://www.inform.kz/ru/energeticheskoe-sotrudnichestvo-kazahstana-i-kitaya_a4015561
23. V Kazakhstane 70% jelektroenergii vyrabatyvaetsja iz uglja. [In Kazakhstan, 70% of electricity is generated from coal]. 19.12.2022 // <https://www.zakon.kz/sobytiia/6379320-v-kazahstane-70-elektroenergii-vyrabatyvaetsja-iz-uglya.html> (Accessed: 19.12.2022)

Мақаланың редакцияға түскен күні: 13-11-2024

Мақаланың жарияланған күні: 29-09-2025

Мирбулат Нуртазин

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің аға
оқытушысы, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты,
(Орал, Қазақстан)
e-mail: nurzko@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-3298-3294>*

ӘЛЕУМЕТТІК МЕМЛЕКЕТТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫНДАҒЫ ПРЕЗИДЕНТТІК ИНСТИТУТТЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа. Мақалада «президенттік институт» ұғымы туралы теориялық ақпарат берілген, оның аналогы заң ғылымында жиі қолданылатын «президент институты» келтірілген. Екі ұғым да конституциялық-құқықтық мәнге жақын. «Президент институтының» түсіндірмесі «интегративті құқықтық институт ретінде мемлекеттік би-лік институттарының қызметін үйлестіруге бағытталған. Қазақстандағы президенттік институттың еліміздегі әлеуметтік мемлекеттің қалыптасуына үлкен үлес қосып жатқаны зерделенеді.

Еуропалық заң ғылымында «әлеуметтік мемлекет» деп аталатын терминінің мағынасы еліміздегі халықты әлеуметтік қамту және қолдау әрекеттерімен салыстырмалы сипатталған. Аталған терминнің ғылыми зерттеулері ежелгі дәуірден бастап Платон мен Аристотельдің еңбектерінде, Орта ғасырлар мен Ағарту дәуіріндегі, кеңес дәуіріндегі және қазіргі кезеңдегі эволюцияны бейнелейді. Шетелдік авторлардың зерттеулерінің нәтижелеріне, соның ішінде Д.Гарланд пен Мехмет Атилл Гүлердің ғылыми еңбектеріндегі әл-ауқат мемлекетінің функциялары мен принциптерінің кезең-кезеңімен қалыптасуын, ең алдымен азаматтардың құқықтарын қорғауға, мұқтаж жандарға әлеуметтік көмек көрсетуге қол жеткізуді сипаттауына назар аударылады. Әлеуметтік мемлекеттің функциялары көбінесе жағымсыз проблемаларды тудыратыны, оның ішінде моральдық тәуекелдер, шамадан тыс бюрократия, өсіп келе жатқан шығындар және еңбек нарығының икемсіздігі аталады.

Түйін сөздер: президенттік институт, әлеуметтік мемлекет, әлеуметтік қолдау, халықаралық рейтинг индексі.

Мирбулат Нуртазин
**ЗНАЧИМОСТЬ ИНСТИТУТА ПРЕЗИДЕНТСТВА В
СТАНОВЛЕНИИ И РАЗВИТИИ СОЦИАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА**

Аннотация. В статье представлена теоретическая информация о понятии «институт президента», аналог которого - «институт президента», часто используемый в юридической науке. Оба понятия близки к конституционно-правовому значению. «Трактовка» института президента направлена на гармонизацию деятельности институтов государственной власти как интегративного правового института. Акцентируется, что институт президентства в Казахстане вносит большой вклад в становление социального государства в нашей стране.

В Европейской юридической науке значение термина «социальное государство» описывается в сопоставлении с действиями по социальному обеспечению и поддержке населения в нашей стране. Научные исследования выбранного термина отражены с древних времен в трудах Платона и Аристотеля, эволюции Средневековья и Эпохи Просвещения, советской эпохи и современности. Основное внимание уделяется результатам исследований зарубежных авторов, в том числе описанию поэтапного формирования функций и принципов государства всеобщего благосостояния в научных трудах Д. Гарланда и Мехмета Атиллы Гюлера, прежде всего, достижения защиты прав граждан, оказания социальной помощи нуждающимся. Часто называют, что функции социального государства вызывают негативные проблемы, включая моральные риски, чрезмерную бюрократию, растущие затраты и негибкость рынка труда.

Ключевые слова: институт президентства, социальное государство, государство всеобщего благосостояния, индекс международного рейтинга.

Mirbulat Nurtazin

THE IMPORTANCE OF THE INSTITUTION OF THE PRESIDENCY IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE WELFARE STATE

Abstract. The article presents theoretical information about the concept of the «institute of the president», the analogue of which is the «institute of the president», often used in legal science. Both concepts are close to the constitutional and legal meaning. «The interpretation of the «institute of the President» is aimed at harmonizing the activities of public authorities as an integrative legal institution. It is emphasized that the institution of the presidency in Kazakhstan makes a great contribution to the formation of a social state in our country.

In European jurisprudence, the meaning of the term «social state» is described in comparison with the actions of social inclusion and support of the population in the Kazakh country. Scientific research of the chosen term has been reflected since ancient times in the works of Plato and Aristotle, the evolution of the Middle Ages and the Enlightenment, the Soviet era and modernity. The main attention is paid to the results of research by foreign authors, including

the description of the phased formation of the functions and principles of the welfare state in the scientific works of D. Garland and Mehmet Atilla Guler, first of all, the achievement of protecting the rights of citizens, providing social assistance to those in need. It is often said that the functions of the welfare state cause negative problems, including moral risks, excessive bureaucracy, rising costs and the inflexibility of the labor market.

Keywords: *the Institute of the Presidency, the social state, the welfare state, the international rating index.*

Кіріспе

Таңдалған зерттеу тақырыбының өзектілігі әлеуметтік теңсіздікке байланысты жағымсыз мәселелерді, материалдық игіліктерді қайта бөлу арқылы, адамның әлеуметтік құқықтарын қорғау арқылы шешудің теориялық және практикалық маңыздылығына, сондай-ақ президенттік институт маңызды рөл атқаратын әлеуметтік мемлекеттің немесе әл-ауқат мемлекетінің жұмыс істеуі негізінде мемлекеттегі тұрақтылық пен қоғамдағы келісімге жағдай жасауға байланысты. Қазіргі Қазақстандағы әлеуметтік мемлекеттің қалыптасуы мен эволюциясындағы президенттік институттың рөлінің маңыздылығы туралы «Қазақстан-2050» Стратегиясының Жолдауында атап өтілді [1]. Онда мемлекет құрумен қатар, нарықтық экономикаға қосыла отырып, экономикалық, демографиялық, психологиялық және саяси өзгерістердің синтезіне, яғни динамикалық әлеуметтік жүйесі бар ашық қоғамның дамуына алып келген әлеуметтік мемлекет құру қажет болған жаңғыртудың үш түрін жүзеге асыруға баса назар аударылады. Аталған барлық әлеуметтік процестерге Қазақстан президенттік институтының ұтымды әрекеттерінің арқасында қол жеткізілді.

Әлеуметтік мемлекет теориясын талқылай отырып, біз мемлекетте әлеуметтік әділеттілік қағидатына сәйкес материалдық игіліктерді қайта бөлу, әлеуметтік айырмашылықтарды өтеу және қоғамның мұқтаж мүшелеріне елдегі билік институтарымен көмек көрсету арқылы азаматтарды әлеуметтік қорғаудың жоғары деңгейі қалыптасады деген ойдан бастаймыз.

Ұсынылып отырған мақаланың мақсаты «әлеуметтік мемлекет» немесе «әлеуметтік қолдау» ұғымдарын теориялық-практикалық талдау нәтижелерін көрсету; президенттік институттың әлемдік тәжірибеде әлеуметтік мемлекеттің қалыптасуы мен дамуындағы маңыздылығы мәселесі бойынша және қазіргі қазақстандық саяси жүйе қызметінің мысалында зерттеу болып табылады.

Зерттеудің міндеттері «президенттік институт» ұғымының анықтамасын іздеу; «әлеуметтік мемлекет» және «әлеуметтік қолдау» терминдерінің ғылыми негіздемесі; халықтың әлеуметтік осал бөлігіне қаржылық қолдау ретінде мемлекеттік әлеуметтік саясатты нәтижелі іске асырудың негізгі шарттарының бірін қарастыру болды; дамыған елдердің

тәжірибесі ретінде «әлеуметтік қолдауды» талдау негізінде азаматтарды әлеуметтік қорғауды шешудегі президенттік институттың маңыздылығын, сондай-ақ әлеуметтік мемлекет құру кезіндегі қазақстандық президенттік институттың беделділігін дәлелдеу.

Әлеуметтік әділеттілік қағидатына сәйкес материалдық игіліктерді қайта бөлу, әлеуметтік айырмашылықтарды өтеу, қоғамның осал бөлігін қолдау және қоғамның мұқтаж мүшелеріне бюджет және бюджеттен тыс қаражат есебінен көмек көрсету арқылы азаматтарды әлеуметтік қорғау фактілерін зерделеу және талдау негізінде Президенттік институттың әлеуметтік мемлекеттің қалыптасуындағы маңыздылығы туралы білімді кеңейтуде жүргізілген зерттеудің ғылыми жаңалығы.

Гипотеза әлеуметтік мемлекет ұғымы мен ондағы президенттік институттың рөлін түсіндірудің синтезінің көрінісі, тандалған мәселені қазіргі кезеңде, қазіргі қазақстандық қоғамдық қатынастар жағдайында әлеуметтік мемлекет туралы жаңартылған мәліметтер негізінде әзірлеуді ескере отырып зерттеу тәсілімен анықталады.

Зерттеудің әдіснамалық негізі.

Тарихизм және плюрализм принциптері, логикалық және тарихи, салыстырмалы әдістер бар жалпы ғылыми талдаулар қолданылды. Зерттеу әдістемесі «әлеуметтік мемлекет» терминін түсіндіру бойынша теориялық материалдарды сипаттауға және елдің қазіргі саяси жүйесінің арқасында қазақстандық қоғамды әлеуметтік жаңғырту жөніндегі практикалық процестерді талдауға кешенді көзқарас қағидаттарына негізделеді. Практикалық материал әлеуметтік-саяси, тарихи-мәдени әдістерді қолдану негізінде жинақталған. Мақаланың материалдары отыз жылдан астам мемлекеттік қызметте жұмыс істеген осы мақаланың авторы зерттеген әлеуметтік мемлекеттің мәселелерін әр түрлі дәрежеде көрсететін мемлекеттік басқару және Мемлекеттік қызмет саласындағы танымал ғалымдар мен мамандардың ғылыми еңбектері негізінде жазылған [2].

Нәтижелер және талқылау

«Президенттік институт» ұғымы немесе оның заң ғылымы саласындағы «Президент институты» синонимі конституциялық-құқықтық мәнімен ерекшеленеді. И.Д.Хутинаевтың пікірінше, «президенттік институт» тұжырымдамасының мазмұнын түсіндіру оны әртүрлі әдістерімен ғылымның әртүрлі салаларында қолдануға байланысты пікірталас болып қала береді. Президент институты «мемлекеттік билік институттарының қызметін үйлестіруге бағытталған интегративті құқықтық институт» деп Б.П. Елисеевтің жұмысында кездеседі [3; 4, 27 б.]. Зерттеуші Э.Майкешина қазақстандық құқықтық кеңістіктегі президент институтын құру туралы, билік тармақтарының қызметін үйлестірумен айналысатын интегративті құқықтық институт ретінде қарастырады [5].

Әлеуметтік мемлекет деп (нем. Sozialstaat, ағылш. Welfare state) зерттеуші Г.В.Дөгтев әлеуметтік әділеттілік қағидатын сақтау және әр азаматтың

өмір сүру сапасы мен деңгейіне жету үшін жағдай жасау, әлеуметтік айырмашылықтар мәселесін шешу, материалдық көмекке мұқтаждарды қолдау мақсатында материалдық игіліктерді, кірістер мен байлықты елдің барлық азаматтарына қайта бөлуге ұмтылуымен ерекшеленетін мемлекет моделін атайды [6, 26 б.]. Әлеуметтік мемлекетке ұмтылу социал-демократтардың саяси бағдарламаларының негізгі ережелерінің бірі. Әлеуметтік мемлекет туралы көптеген елдердің Конституцияларында және басқа да жоғары заңнамалық актілерінде айтылады. Әлеуметтік мемлекеттің теориясы экономиканы мемлекеттік реттеу және экономикалық араласу (ең алдымен ірі бизнес) және мемлекеттің салық саясаты негізінде әлеуметтік кепілдіктер қамтамасыз етіледі деп болжайды. П.К. Гончаровтың зерттеуі де сол туралы [7]. ҚР-да әлеуметтік мемлекетті қолдау жөніндегі Қазақстан президенттік институтының қызметінің мазмұны Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген [8]. Отандық ғылымдағы әлеуметтік мемлекеттің мәні мен қағидаттарының ғылыми негіздемесін Ш.Қ. Қарабаевтың «Әлеуметтану негіздері» / «Әлеуметтану негіздері» оқулығынан табуға болады [9].

Әлеуметтік мемлекеттің эволюциясының тарихы, оның әлеуметтік осал топтарға қолдау көрсетудегі тиімді нәтижелері қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылықты сақтау, қаражатты қайта бөлу негізінде әлеуметтік шиеленісті жеңілдету мақсатында мемлекеттердің құрылу тарихымен ежелгі дәуірден басталады, сол кездегі қоғам мүшелерінің құқықтарын тең жағдайда қорғауға әкелген Платон мен Аристотель сияқты ежелгі ойшылдар атап өтті. Орта ғасырларда бұл мәселені Т.Кампанелла, Г.Б.Мабли және Т.Мор атап өтті. Ағарту дәуірінде әлеуметтік мемлекеттің мәселелері Ж.-Ж. Руссо, Дж.Локк, Ш. Монтескье және т. б. [10]. Әлеуметтік мемлекеттің қалыптасу және даму тарихы көптеген кеңестік, ресейлік және қазақстандық ғалымдарының зерттеу тақырыбына айналды.

Осы мақаланың аспектісінде бізге әлеуметтік мемлекет немесе әлеуметтік қолдау көрсететін мемлекет мәселесімен айналысатын шетелдік заманауи әлеуметтанушылардың аз танымал зерттеулерін жариялау маңызды болды. Олардың ішінде D. Garland «the Welfare State: a fundamental Dimension of Modern Government» // «Әлеуметтік мемлекеті: қазіргі үкіметтің іргелі өлшемі» [11] және «welfare State Birth» // «Әлеуметтік мемлекетінің тууы» [12] зерттеулері бар.

Рационалдылығымен, өзіне тән формаларымен, функцияларымен және нәтижелерімен ерекшеленетін басқарудың ерекше режимі ретінде Д.Гарланд « Әлеуметтік Мемлекет: Қазіргі Үкіметтің Іргелі Өлшемі» атты еңбегінде халыққа әлеуметтік қолдау көрсететін мемлекеті атайды. Біздің мақаламыздың контекстінде әлеуметтік мемлекет халыққа әлеуметтік қолдау көрсететін мемлекеттің аналогы ретінде әрекет етеді деп санаймыз. Д. Гарландтың пікірінше, әлеуметтік мемлекеті басқарудың бес секторымен, олардың арасындағы қатынастармен және әртүрлі уақытта және елдерде ерекшеленетін формалар кездеседі. Зерттеудің авторы кез-келген тірі құбылыс сияқты, әлеуметтік мемлекеті

іс жүзінде қайшылықпен сипатталатынын атап өтті. Онда уақыт өте келе әлеуметтік және экономикалық салалар арасындағы қатынастар өзгереді. Әлеуметтік мемлекеті қазіргі капиталистік қоғамдардың Әлеуметтік және экономикалық ұйымының маңызды бөлігінің мағынасында «қалыпты әлеуметтік факт» деп түсінілетініне назар аударылады.

1880 жылдары Германияда канцлер Бисмарк әзірлеген әлеуметтік сақтандыру туралы заң Д.Гарландтың «Бейбітшілік күйінің тууы»// «әлеуметтік мемлекетінің тууы» мақаласында айтылған. Әлеуметтік мемлекеттің келесі жетістігі он жылдан кейін Дания, Жаңа Зеландия және Австралия үкіметтері енгізген кәрілік зейнетақысының алғашқы схемасы болды. Бұдан кейін 1900 жылдардың басында Ұлыбританияның либералдық үкіметтері жұмысшыларға өтемақы, кәрілік зейнетақысы, еңбек биржалары және ауру, мүгедектік және жұмыссыздық бойынша ұлттық сақтандырумен жалғасты. «Жаңа мәміле» заңнамасы негізінде американдық әлеуметтік мемлекетін құруды Президент Рузвельт 1930 жылдары жүзеге асырды. Әлеуметтік мемлекет институттарының өзегі 1960 жылдардан бастап кең танымал болды, бұл әр мемлекеттің өзінің ұлттық экономикасын басқару үшін жауапкершілікті өз мойнына алуға тырысуына әкелді. Тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстан осы бағытта стратегиялық және мемлекеттік бағдарламалар арқылы іске асыруда.

Д.Гарланд әлеуметтік мемлекетінде қолданылатын үш жалпы принципті көрсетеді. Біріншісі: кедейлер үшін әлеуметілік. Екіншісі: әлеуметтік сақтандыру, әлеуметтік құқықтар және әлеуметтік қызметтер. Үшіншісі: экономикалық басқару және әрбір әлеуметтік мемлекетінде «Экономика Үкіметі» атқаратын рөл. Гарланд «әлеуметтік мемлекет» ұғымының бірыңғай және нақты теориялық анықтамасы жоқ екенін атап өтті. Олар әртүрлілігімен, анықтаудағы күрделілігімен ерекшеленеді. Әлеуметтанушының пікірінше, әлеуметтік мемлекет қоғамдық өмірдің құралы ретінде ешкімге мінсіз әлеуметтік қатынастар жасамай, зиянды шектеуге және проблемаларды шешуге ықпал етеді.

Д.Гарланд бойынша бес институционалдық сектор әлеуметтік сақтандыру, әлеуметтік көмек, әлеуметтік қызметтерді мемлекеттік қаржыландыру ретінде; әлеуметтік жұмыс және жеке әлеуметтік қызметтер, сондай-ақ экономикалық басқару әлеуметтік мемлекетін сипаттайды. Зерттеу авторы салық жүйесі немесе жеке еңбек келісім-шарттары арқылы бөлінетін «жасырын әлеуметтік мемлекеті» деп аталатын әлеуметтік төлемдерді қамтиды. Зерттеуші атап өткендей, әлеуметтік мемлекетінің бағдарламалары мемлекеттік бағдарламалар ретінде әрекет етеді. Бұл ретте осы бағдарламаларды құруға, қаржыландыруға және реттеуге мемлекеттік билік қатысады. Алайда Үкіметтің қатысу сипаты әртүрлі.

Д. Гарландтың айтуынша, әлеуметтік мемлекеті моральдық тәуекелдер, шамадан тыс бюрократия, өсіп келе жатқан шығындар және еңбек нарығының икемсіздігі сияқты өз проблемаларын тудырады, бұл көбінесе бүкіл бастамашылықтарға зиян келтіреді. Біздің ойымызша елімізде тап оысындай мәселелер кезең-кезеңмен пайда болып жатырғанмен, оны

шешудің амалдары табылып жатады.

Әлеуметтік мемлекетінің тұжырымдамасы мен әлеуметтік режимдерінің типологиясын зерттеушілер арасында Мехмет Атилла Гүлердің жұмысы ерекше көзге түседі [13]. Әлеуметтік мемлекет тарихының алғашқы зерттеулерінің проблемаларының қатарында автор әлеуметтік шығыстардың деңгейлерін, әлеуметтік қамсыздандыру жүйелерінің ауқымын және әлеуметтік қамсыздандыру қызметтерін көрсетуді зерттеуді ерекше атап өтті.

ҚР-да халықты әлеуметтік қорғау халықаралық шарттар мен ХЕҰ конвенцияларына, ҚР Конституциясына, Еңбек кодексіне, ҚР заңдары мен нормативтік-құқықтық актілеріне (Үкімет қаулыларына, ҚР Денсаулық сақтау, Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрліктерінің бұйрықтарына) негізделеді. ҚР-ның құқықтық кеңістігінде әлеуметтік мемлекеттің, іс жүзінде халыққа әлеуметтік қолдау жасаудың қалыптасуы мен дамуындағы президенттік институттың рөлі мәселесіне тоқтала отырып, елімізде медицина, білім беру, тұрғын үй құрылысы және көлік сияқты салаларда тиімді жұмыс табысты жолға қойылғанын атап өтуге болады. ҚР-ның 2023 жылғы 20 сәуірдегі № 224-VII «Қазақстан Республикасының әлеуметтік кодексінде» мүгедектерге берілетін мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақылар сияқты жеңілдіктердің келесі түрлері; асыраушысынан айырылған жағдайда; мүгедек баланы тәрбиелеу туралы; 1-топтағы мүгедектерге күтім жасайтын адамдар; арнаулы мемлекеттік жәрдемақылардың кейбір түрлері; зейнетақы төлемдері мүгедектік/асыраушысынан айырылу бойынша жәрдемақы мөлшеріне дейін өскені аталған. Қазақстандағы әлеуметтік мемлекеттің осы ресми құжатында бұрын «Батыр ана» атағын алған, I және II дәрежелі «Ана даңқы» ордендерімен марапатталған «Алтын алқа» алқаларымен марапатталған адамдар жәрдемақы көзделгені атап өтілді [14]. Қазақстан Республикасы Президентінің Институтының осындай іс-шараларының нәтижесінде 2022 жылғы көрсеткіштермен салыстырғанда 2023 жылы мұқтаж жандарға әлеуметтік көмек 70 пайызға көп көрсетілді. Осылайша, 1,3 млн. әлеуметтік осал қазақстандықтарға 750,7 млрд теңге сомасына әлеуметтік төлемдер жүргізілді. Еңбекке қабілеттілігінен айырылу жағдайы бойынша мүгедектігі бойынша Мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақыға қосымша бюджет қаражаты есебінен төлем тағайындалды [15].

Әлеуметтік мемлекеттің функциялары арасында Қазақстандағы президенттік институттың қамқорлығымен кедейлік шегінен төмен болып табылатын жан басына шаққандағы орташа айлық табысы бар адамдарға/отбасыларға ақшалай төлем нысанында атаулы әлеуметтік көмек орын алады. Атап айтқанда, 2023 жылы осындай АӘК 114,1 мың отбасынан 598,4 мың адамға 57,4 млрд. теңге көлемінде жүзеге асырылды.

2024 жылы бұрын-соңды болмаған су тасқыны 120 мыңнан астам қазақстандыққа қиындық әкелді. Мемлекеттік органдар зардап шеккендер мен баспанасыз қалғандарды орналастыру үшін эвакуациялық пункттер ұйымдастырды. Жалпы сомасы 12,6 млрд теңгеге 100 АЕК мөлшерінде

біржолғы төлемді президенттік институт 34 мыңнан астам отбасына төледі. Бұдан басқа, жалпы сомасы 10 млрд теңгеге 21880 отбасы үшін 150 АЕК мөлшерінде келтірілген материалдық залал өтелді. Жеделдетілген қарқынмен 3,5-4 айда жаңа 2 576 үй тапсырылып, қайталама нарығынан 5767 үй мен пәтер сатып алынды. Осыларға қоса су тасқынынан зардап шеккен қазақстандықтарға 9156 тұрғын үй жөнделді [16]. Әлеуметтік қызметтер лайықты өмір сүру деңгейін және халықтың қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз етеді. Мәселен, Астанада зейнеткерлер қалалық көлікте тегін жол жүруді пайдаланады, Орал қаласында оларға мұндай жол жүруді ең аз дегенде 50 теңге сомасында төлеуге мүмкіндік берілді.

Осылайша, президенттік институт үнемі өзгеріп отыратын экономикалық, әлеуметтік өзгерістерді көрсететін Конституциялық институт болып табылады. Сондықтан, Қазақстан өзін тек демократиялық, зайырлы, құқықтық қана емес, сонымен қатар әлеуметтік мемлекет деп санайды деп айтуға болады. Республика Конституциялық Кеңесінің қаулысы бойынша бұл тұжырымдама біздің еліміз өз азаматтарының лайықты өмір сүруіне және жеке тұлғаның еркін дамуына жағдай жасай отырып, әлеуметтік теңсіздікті жеңілдетуге міндетті мемлекет ретінде дамуға ниетті екенін білдіреді.

Халықаралық рейтингке сәйкес адам дамуы бойынша жыл сайынғы есептерде әлеуметтік қамсыздандыру жүйесі дамыған елдер бірінші орынға шығады. Адам дамуының индексі елдердің жетістіктерін бірқатар аспектілер бойынша өлшейді: ұзақ және салауатты өмір, білім, білім ұзақтығы, жан басына шаққандағы жалпы ішкі өнім, лайықты өмір сүру деңгейі. Қазақстан бұл рейтингте 191 елдің адам дамуы индексында 56-шы орынға ие болды. Бұл туралы БҰҰ Даму Бағдарламасының жаңа баяндамасында айтылған. Біздің еліміз адам дамуының жоғары деңгейі бар елдердің рейтингінде [17].

Халықаралық бақыт индексі адамдардың әл-ауқаты мен қоршаған ортаның жай-күйін көрсететін индексті білдіреді. Бұл индексте адамдардың көпшілігінің түпкі мақсаты ең алдымен бақыт пен денсаулық шарты ретінде қабылданады. Соңғы үш жылдағы кейбір елдер үшін бақыт рейтингінің өзгеруіне мысал келтіре отырып, мыналарды көруге болады: Қазақстан 2023 жылы (44 орын), 2020 жылы (50 орын), 2019 жылы (60 орын); Ресей Федерациясы 2023 жылы (70 орын), 2020 жылы (73 орын), 2019 жылы (68 орын); Украина 2023 (92 орын), 2020 (123 орын), 2019 (133 орын); Беларусь 2023 (рейтингте емес), 2020 (75 орын), 2019 (81 орын) [18]. Бүкіл әлемде бақытты қалай өлшеуге болатындығы туралы консенсус өсуде. Бұл өлшемге сәйкес ұлттық бақыт енді қазақстандық президенттік институт үшін де жедел мақсат бола алатынын білдіреді.

Қорытынды

Күрделі және маңызды өзгерістер нәтижесінде президент институты әлеуметтік мемлекеттің функцияларын кеңейтті және осының арқасында

қазіргі қазақстандық қоғамдағы тұрақтылықты нығайтты. Әлеуметтік мемлекеттің белгілерінің біреуі Халықтың өмір сүру сапасы болып табылады. Ұлттық статистика бюросымен 2023 жылдың наурыз айында жүргізілген «Халықтың өмір сүру сапасы» сауалнамасының нәтижелері бойынша респонденттердің 41,8%-ы өз өмірлеріне қанағаттанған, ал олардың үлесі ауылдық жерлерде жоғары екен. Бұл жағдай елімізде әлеуметтік мемлекет құруда әлі де атқарылған істер бар екенін көрсетеді. Дегенмен бүгінгі Қазақстанда қоғамдық қатынастарды дамытудың тұрақтылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін әлеуметтік реформалар табысты жұмыс істеуде. Бұл жағдай президенттік басқару нысаны бар біртұтас мемлекет ішіндегі қолданыстағы әлеуметтік мемлекетті жетілдіруге оң әсер етеді. Өңірлерде әлеуметтік саланы нығайту бойынша жүргізіліп жатқан реформалар белгілі бір нәтижелерді көрсетуде. Алайда, жаңа сын-қатерлер қазіргі жұмыс стандарттарына сәйкес келетін жаңа шешімдер мен әрекеттерді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР.

1. Қазақстан Президентінің Қазақстан халқына жолдауы «Қазақстан – 2050» Стратегиясы 2012 ж. [электрондық ресурс] https://akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs (23.10.2024 қаралды)
2. Нуртазин М.С. Казахстанская государственная служба: состояние и перспективы (региональный уровень) / Издательство: Lambert Academic Publishing LAP г.Цаарбрюкен (Германия), 2014 г – 94 стр. ISBN 978-3-659-56438-3
3. Конджакулян К.М. Сущность института президентства в Российской Федерации и Республике Армения в контексте исполнительной власти [Текст] // Конституционное и муниципальное право. 2010. – № 10. – С. 13-16.
4. Каллагов Т.Э. Конституционное право Российской Федерации. Курс лекций. – М.: Волтерс Клувер, 2010. – 86 с.
5. Майшекина Э. Қазақстандағы президенттік институттың қалыптасуы [Текст] / ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы. – № 1 (57). – 2011. – 41 бет.
6. Дёгтев Г. В. Становление и развитие института президентства в России: теоретико-правовые и конституционные основы. [Текст]. – М.: Юристь, 2005. – 237 с.
7. Гончаров П.К. Социальное государство // Новая философская энциклопедия [Текст]: в 4 т. / пред. науч.-ред. совета В. С. Стёпин. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Мысль, 2010. – URL: https://vk.com/photo-56611080_456249633 (17.02.2025 қаралды)
8. Қазақстан Республикасының Конституциясы [Текст]. – Алматы: ЮРИСТ, 2008. – 50 б. – URL: https://www.akorda.kz/kz/official_documents/constitution (26.12.2024 қаралды)
9. Қарабаев Ш.Қ. Әлеуметтану негіздері. – 3ші бас., өнд., толық. – Алматы; Экономика, 2009. – 608 б. – ISBN 9786012251258
10. Шапошников С.П. Социальное государство: теоретико-правовая модель // Автореф.кандидата юридических наук, 2010. – URL: <https://www.dissercat.com/content/sotsialnoe-gosudarstvo> (23.10.2024 қаралды)
11. David Garland. The Welfare State: A Fundamental Dimension of Modern Government Издательство Кембриджского университета / Archives Européennes de Sociologie / Europäisches Archiv für Soziologie: // Том 55, № 3, Критические исследования (2014), стр. 327-364. // URL: <https://www.jstor.org/stable/24467524>

(29.11.2024 қаралды)

12. David Garland. Birth of the welfare state, Март 2016 // URL:<https://academic.oup.com/book/858/chapter-abstract/135462385?redirectedFrom=fulltext> // <https://doi.org/10.1093/actrade/9780199672660.003.0003>. (23.10.2024 қаралды)
13. Мехмет Атилла Гюлер. The Concept of the Welfare State and Typologies of Welfare Regimes-A Review // Концепция государства всеобщего благосостояния и типологии режимов всеобщего благосостояния, Март 2016 // Problemy Polityki Społecznej Studia i Dyskusje 47(4):113-130 DOI:10.31971/16401808.47.4.2019.6 – URL: <https://www.researchgate.net/publication/341398889> (29.10.2024 қаралды)
14. Социальный кодекс Республики Казахстан» от 20 апреля 2023 года за номером 224-VII. // URL:<https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/K2300000224> (03.02.2025 қаралды)
15. Сайт Минтруда и соцзащиты РК. // URL:<https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/689699?lang=ru> // www.gov.kz (23.10.2024 қаралды)
16. Сайт Минтруда и соцзащиты РК. // URL:<https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/688303?lang=ru> (15.10.2024 қаралды)
17. Qazaqstan adam damwı indeksinde, derekköz. // URL:<https://informburo.kz/novosti/kazakhstan-zanyal-56-e-mesto-v-indekse-chelovecheskogo-razvitiya-oon> (09.09.2024 қаралды)
18. Source: World Happiness Report 2023. // URL:<https://worldhappiness.report/ed/2023/> [in English] (19.09.2024 қаралды)

REFERENCES:

1. The Strategy of the President of Kazakhstan for the People of Kazakhstan "Kazakhstan – 2050" [Qazaqstan Prezidentiniñ Qazaqstan halqyna joldaıy «Qazaqstan – 2050» Strategiasy 2012 j] [electronic resource] // URL:https://akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs (accessed: 23.10.2024)
2. Nurtazin M.S. Kazahstanskaia gosudarstvennaia slujba: sostoianie i perspektivy (regionalnyi uroven) [Kazakhstan civil service: status and prospects (regional level)]: Lambert Academic Publishing LAP. Saarbrücken (Germany) 2014 g – 94 str. ISBN 978-3-659-56438-3
3. Kondzhakulyan K. M. Sushchnost' instituta prezidentstva v Rossiyskoy Federatsii i Respublike Armeniya v kontekste ispolnitel'noy vlasti [The essence of the institution of presidency in the Russian Federation and the Republic of Armenia in the context of executive power] // Konstitutsionnoye i munitsipal'noye pravo. 2010. – № 10. – S. 13-16.
4. Kallagov T. E. Konstitutsionnoye pravo Rossiyskoy Federatsii. [Constitutional law of the Russian Federation] Kurs lektsiy. – M.: Volters Kluver, 2010. – 86 s.
5. Maişekina E. Qazahstandaǵy prezidenttik instituttyñ qalyptasuy [Formation of the presidential institution in Kazakhstan] / QazÜU habarşysy. Zañ seriasy. – № 1 (57). – 2011. – 41 bet.
6. Degtev G.V. Stanovlenie i razvitie instituta prezidentstva v Rosii: teoretiko-pravovoye i konstitucionnyye osnovy. [Formation and development of the institution of presidency in Russia: theoretical, legal and constitutional foundations]. – M.: İurist, 2005. – 237 s.
7. Goncharov P.K. Sotsial'noye gosudarstvo // Novaia filosofskaya ensiklopediya [Social State // New Philosophical Encyclopedia]: v 4 t. / Pred. scientific editorial board V. S. Stepin. – 2nd ed., corrected and enlarged. – M.: Mysl, 2010. URL:https://vk.com/photo-56611080_456249633 (accessed: 17.02.2025)
8. Qazaqstan Respublikasynyñ Konstitutsiasy [Constitution of the Republic of Kazakhstan]. – Almaty: İURIS, 2008. – 50 b. //URL:https://www.akorda.kz/kz/official_documents/constitution (Accessed: 26.12.2024)
9. Qarabaev Ş.Q. Aleumettanu negızderi [Fundamentals of Sociology] – 3rd ed., rev., complete. – Almaty: Economy, 2009. – 608 p. – ISBN 9786012251258
10. Şapoşnikov S.P. Sotsialnoe gosudarstvo: teoretiko-pravovoi model // Avtoref.kandidata iuridicheskikh nauk, [Social state: theoretical and legal model // Abstract of Candidate of Legal Sciences, 2010.] // URL:<https://www.dissercat.com/content/sotsialnoe-gosudarstvo> (accessed: 23.10.2024)
11. David Garland. The Welfare State: A Fundamental Dimension of Modern Government İzdatel'stvo Kembrijskogo universiteta / Archives Européennes de Sociologie / Europäisches Archiv für Soziologie: // Tom 55, № 3, Kriticheskie issledovania (2014), str. 327-364. – URL:<https://www.jstor.org/stable/24467524> (accessed: 29.11.2024)
12. David Garland. Birth of the welfare state, Mart 2016 // – URL: <https://academic.oup.com/book/858/chapter-abstract/135462385?redirectedFrom=fulltext> // <https://doi.org/10.1093/actrade/9780199672660.003.0003>. (accessed: 23.10.2024)

13. Mehmet Atilla Güler. The Concept of the Welfare State and Typologies of Welfare Regimes-A Review // Konsepsia gosudarstva vseobşego blagosostoiania i tipologii rejimov vseobşego blagosostoiania, Mart 2016 // Problemy Polityki Społecznej Studia i Dyskusje 47(4):113-130 DOI:10.31971/16401808.47.4.2019.6 – URL:<https://www.researchgate.net/publication/341398889> (accessed: 29.10.2024)
14. Sotsial'nyy kodeks Respubliki Kazakhstan ot 20 aprelya 2023 goda za nomerom 224-VII [Social Code of the Republic of Kazakhstan] dated April 20, 2023, number 224-VII – URL:<https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/K2300000224> (Accessed: 03.02.2025)
15. Sait Mintruda i soszaşıty RK [Website of the Ministry of Labor and Social Protection of the Republic of Kazakhstan]. URL:<https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/689699?lang=ru//> (accessed: 23.10.2024)
16. Sayt Ministerstva truda i sotsial'noy zashchity RK. [Website of the Ministry of Labor and Social Protection of the Republic of Kazakhstan.] – URL:<https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/688303?lang=ru> (Accessed: 15.10.2024)
17. Qazaqstan adam damu indeksinde, derekköz. [Kazakhstan in the Human Development Index source]. URL:<https://informburo.kz/novosti/kazahstan-zanyal-56-e-mesto-v-indekse-chelovecheskogo-razvitiya-oon> (Accessed: 09.09.2024)
18. Source: World Happiness Report 2023. // URL: <https://worldhappiness.report/ed/2023/> [in English] (Accessed: 19.09.2024)

Мақаланың редакцияға түскен күні: 13-12-2024

Мақаланың жарияланған күні: 29-09-2025

Rustem Bektrumov¹, Bagysh Gabdullina²

¹ Doctoral student Political Science Department
of L.N. Gumilyov Eurasian National University,
e-mail: rkaz07@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-4321-7485>

² Acting Associate Professor of the Department of Political Science of
the L.N. Gumilyov Eurasian National University, PhD in Political Science,
e-mail: bagish68@yandex.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0058-5849>
(Astana, Kazakhstan)

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF MEDIATION

Abstract. This article explores the prospects for the development of the mediation institution in Kazakhstan amid global challenges and ongoing social transformation. The author analyzes the key advantages of mediation, such as flexibility, confidentiality, and focus on consensus-building, while also identifying the main barriers to its effective implementation. Particular attention is given to the need to raise public awareness, improve mediator training, strengthen the legal framework, and enhance state support. The methodological basis of the study includes content analysis of scientific literature and comparative analysis. The article argues for the significance of mediation as a vital tool for ensuring social harmony and sustainable conflict resolution in a multiethnic society.

Keywords: mediation, conflict, Kazakhstan, interethnic relations, alternative dispute resolution, social harmony.

Рустем Бектрумов, Бағыш Ғабдулина МЕДИАЦИЯ ИНСТИТУТЫНЫҢ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Андатпа. Мақалада жаһандық сын-қатерлер мен әлеуметтік трансформация жағдайында Қазақстандағы медиация институтын дамыту перспективалары қарастырылады. Автор медиацияның икемділік, құпиялылық және ымыраға келуге бағытталу сияқты негізгі артықшылықтарын талдай отырып, оның тиімді жүзеге асуына кедергі келтіретін негізгі мәселелерді атап көрсетеді. Халықтың хабардарлығын арттыру, білікті медиаторларды даярлау, заңнамалық базаны күшейту және мемлекеттік қолдау қажеттілігіне ерекше көңіл бөлінеді. Зерттеудің әдіснамалық негізін ғылыми әдебиеттерге жүргізілген контенттік талдау мен салыстырмалы талдау құрайды. Мақалада медиация институтының көпұлтты қоғамдағы

қоғамдық келісім мен тұрақты дауларды шешудің тиімді құралы ретіндегі маңыздылығы дәлелденеді.

***Түйін сөздер:** медиация, қақтығыс, Қазақстан, этносаралық қатынастар, дауларды баламалы шешу, қоғамдық келісім. қақтығыстар.*

Рустем Бектрумов, Бағыш Габдулина **ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ИНСТИТУТА МЕДИАЦИИ**

Аннотация. Статья посвящена исследованию перспектив развития института медиации в Казахстане в условиях современных глобальных вызовов и социальной трансформации. Автор анализирует ключевые преимущества медиации, такие как гибкость, конфиденциальность и ориентация на достижение компромисса, а также выявляет основные барьеры, препятствующие её эффективному внедрению. Особое внимание уделяется необходимости повышения уровня информированности населения, подготовки квалифицированных медиаторов, усиления законодательной базы и государственной поддержки. Методологическую основу исследования составляют контент анализ научной литературы, а также сравнительный анализ. В статье обосновывается значимость института медиации как инструмента обеспечения общественной гармонии и устойчивого разрешения конфликтов в полиэтническом обществе.

***Ключевые слова:** медиация, конфликт, Казахстан, межэтнические отношения, альтернативное разрешение споров, общественная гармония.*

Introduction

In the context of growing global turbulence accompanied by increasing socio-political tensions, the institution of mediation is gaining strategic importance as an effective instrument for the peaceful resolution of conflicts. The modern world faces a range of interconnected challenges — from large-scale migration and urbanization to transformations in political systems, economic instability, and interethnic tensions. These processes underscore the need to identify alternative, non-violent mechanisms for conflict resolution that contribute to the strengthening of social stability. The relevance of this study stems from the necessity to institutionally reinforce mediation as a tool for de-escalating tensions and preventing conflicts amid ongoing sociocultural transformations. In Kazakhstan, as in other post-Soviet countries, mediation remains a relatively new phenomenon despite the existence of a legal framework and requires adaptation to national realities. Mediation, as a form of alternative dispute resolution, is aimed at achieving consensus between parties through voluntary and structured dialogue facilitated by a neutral third party — the mediator. Although its effectiveness has been widely recognized at the international level, the institution of mediation in the post-Soviet space, including Kazakhstan, is still in the process of formation and adjustment to local conditions.

In a previous article, “The Relevance of Mediation in Resolving Political Conflicts in Kazakhstan”, an analysis was conducted on the state of mediation in the country, examining its regulatory and legal foundations as well as international experiences in the application of mediation procedures [1]. The primary focus was placed on identifying the advantages of mediation and the institutional barriers hindering its development. The present study builds upon this foundation and seeks to explore the prospects for the further development of mediation, including its strengthening and the mitigation of existing limitations. By analyzing the potential for expanding the application of mediation, this research highlights the need for increased governmental support, enhanced professional training for mediators, and improved public awareness regarding the significance of this mechanism.

Research Methods

The research methodology is based on a qualitative approach that includes a content analysis of media publications and academic literature related to mediation, allowing for the identification of key trends, conceptual frameworks, and practical applications. Additionally, a comparative analysis was conducted to examine international mediation practices and contrast them with the current Kazakhstani experience. This approach enabled the identification of relevant strategies and techniques that could be effectively adapted and integrated into the national context to enhance the functioning of the mediation system.

Main Body

Examining the origins of conflicts invites us to consider the works of prominent scholars such as Noam Chomsky and Alvin Toffler, who analyzed the nature of social contradictions and proposed frameworks for their resolution. Chomsky, in his study of social conflicts, highlights that many are rooted in structural issues such as social inequality and political manipulation. In his book "Manufacturing Consent", he demonstrates how media constructs public opinion by supporting existing power structures and deepening conflicts through information campaigns that divert society's attention from real issues [2]. Chomsky argues that instead of suppressing social movements, it is necessary to reform the system itself, creating a more democratic society with universal access to information. Mediation, alongside other alternative forms of conflict resolution, fosters a society oriented toward dialogue.

Alvin Toffler, in his book "The Third Wave", also addresses societal transformations by identifying three stages of societal development — agrarian, industrial, and informational [3]. In the information age, conflicts shift from material to informational resources, necessitating new approaches to dispute resolution. Traditional coercive methods lose effectiveness, making it imperative to focus on flexible approaches such as mediation, negotiation, and consensus, which align with the complexity and fluidity of contemporary social conditions.

The idea of peaceful dispute resolution and maintaining harmony is deeply rooted in Kazakhstan's history, as reflected in the works of prominent figures

such as Salyk Zimanov. Zimanov, exploring the nature of the institution of aksakals (wise elders), emphasized the importance of figures like Tole Bi, a renowned judge and sage, who advanced principles of justice and mutual respect. Tole Bi underscored the value of mediation as a tool for peaceful conflict resolution between clans and tribes [4]. His approach to dispute resolution laid the foundation for the cultural and moral aspects of mediation, which remain relevant today. Salyk Zimanov, a distinguished Kazakh legal scholar, public figure, and statesman, was also an advocate for mediation, viewing it as a means of maintaining stability in Kazakhstan's multiethnic society. According to academician Zimanov, the development of mediation in Kazakhstan is necessitated by the need to consider the country's cultural and ethnic diversity, as well as the aim to reduce the burden on the judicial system by enabling parties to peacefully resolve disputes and reach mutually beneficial compromises.

The institution of mediation offers a range of unique advantages that make it an effective tool for conflict resolution in contemporary society. It provides an alternative path to dispute settlement that allows parties to avoid lengthy and costly litigation processes. This is particularly relevant in conditions of heavy caseloads within the judicial system, where case proceedings can be significantly delayed. Unlike litigation, mediation enables the prompt resolution of disputes, helping to save resources and enhance the efficiency of law enforcement by alleviating the burden on the courts.

One of the key strengths of mediation lies in its focus on achieving mutually beneficial outcomes [5]. Whereas in court proceedings the final decision is imposed by a judge, mediation allows the parties to retain control over both the process and the outcome. Voluntary and equal participation fosters an atmosphere of trust, in which each party can actively assert their interests and propose constructive solutions. This makes the mediation process more flexible and personalized, increasing the likelihood of reaching a sustainable and balanced compromise that meets the needs of all participants. Confidentiality is another important advantage of mediation. Unlike public court hearings, mediation sessions are conducted in private, which is particularly important when dealing with matters involving personal, commercial, or other sensitive issues. This approach helps protect the business reputation of the parties, safeguard confidential information, and mitigate potential moral risks.

Mediation is also distinguished by its high level of adaptability. Taking into account the individual characteristics of the parties, the mediator can apply a variety of approaches and techniques aimed at facilitating constructive dialogue. This is especially valuable in a multiethnic and multicultural society such as the Republic of Kazakhstan, where ethnic, linguistic, and cultural differences can significantly affect the dynamics of conflict [6].

The flexible nature of mediation allows these factors to be considered and the process to be tailored to the specific social and cultural context. Mediation is oriented toward preserving and restoring relationships between the parties, which is particularly important in cases where the conflict participants are engaged in long-term or ongoing interactions. This applies to family, labor, business, and

other types of disputes. In such situations, mediation facilitates the rebuilding of trust, the strengthening of interpersonal and professional connections, and the establishment of a foundation for future productive cooperation [7].

The economic aspect of mediation is also of great significance. Mediation does not require substantial procedural costs or prolonged procedures, making it more accessible to a wider range of participants. This is especially important for representatives of small and medium-sized businesses, as well as for individuals with limited financial resources. Thus, mediation serves as an effective mechanism for legal interaction, contributing not only to the resolution of disputes but also to the strengthening of social stability and legal culture within society.

In Kazakhstan, the institution of mediation has been legally formalized and enjoys state support, underscoring its importance in conflict resolution systems. The Law of the Republic of Kazakhstan “On Mediation” (2011) provides the legal framework for applying mediation in civil, labor, and certain criminal cases [8]. This law establishes the principles and procedures of mediation, defining the rights and responsibilities of mediators. However, despite the existence of this legal foundation, the practical implementation of mediation remains limited, which diminishes its impact on social and legal processes. The primary reasons for this are insufficient public awareness and a lack of trust in mediation, which has not yet achieved widespread recognition in Kazakhstan. For many citizens, the judicial system is still perceived as a more reliable method of dispute resolution.

Since gaining independence, the Republic of Kazakhstan has encountered various political conflicts in which mediation methods could have played a significant role. These include the clashes in the Kordai district in 2020, protests against land reforms, restrictions on political opposition, and disputes over the management of natural resources [9]. These cases underscore the urgent need to develop the institution of political mediation as a tool for the peaceful resolution of internal contradictions. International experience demonstrates the effective application of mediation in diverse contexts: in the United States — as both a domestic and foreign policy tool for political settlement; in ASEAN countries — as a mechanism for regional dialogue; in South Africa — during the transition from apartheid to democracy; and in Northern Ireland, Colombia, and Sudan — in the resolution of armed conflicts [10]. These cases highlight the importance of institutional frameworks, mediator training, civil society involvement, and mutual trust between parties. Their analysis makes it possible to adapt best practices to the Kazakhstani context. Unlike many countries with established traditions of political mediation, Kazakhstan is currently in the process of forming the necessary infrastructure. This presents both challenges and opportunities for the integration of international experience into national practice.

The prospects for institutional strengthening of mediation in Kazakhstan appear promising. Government support — reflected in the adoption of specialized legislation and the implementation of programs aimed at fostering

a culture of peaceful dispute resolution — creates favorable conditions for the further expansion and adoption of mediation practices. The authorities regard mediation as one of the key tools for maintaining interethnic and social stability, which is particularly relevant given the multiethnic composition of the population. The further development of the mediation institution in Kazakhstan may proceed along several strategic directions.

Firstly, enhancing educational and outreach initiatives to inform the public about the principles and benefits of mediation is essential. Regular informational campaigns and educational programs can help shape a positive perception of mediation, ultimately increasing its usage. Secondly, advancing professional standards in the field of mediation is vital [11]. Introducing specialized courses and certification programs for mediators will foster a professional community equipped with the necessary knowledge and skills for effective dispute resolution. This is particularly important in the context of interethnic conflicts, where mediators must possess not only legal expertise but also cultural and ethnic competencies. Thirdly, further development and refinement of the regulatory framework for mediation are necessary [12]. Strengthening the legal regulation of mediation could involve adopting additional laws and bylaws regarding its use in various areas of public and legal life. For instance, mandating mediation at the pre-trial stage for certain types of disputes could promote its wider application and reinforce its significance. Finally, integrating digital technologies into the mediation process represents a promising avenue. The introduction of digital platforms and online services for conducting mediation could significantly enhance accessibility, particularly for residents of remote regions. Thus, leveraging information technology would not only make mediation more accessible but also improve its efficiency and flexibility [10]. Strengthening the institution of mediation may become an important step towards building a more harmonious society in which conflicts are resolved through respect, mutual understanding, and compromise.

Despite its clear advantages, the mediation system in Kazakhstan faces a number of challenges and limitations that hinder its full-scale implementation and widespread adoption. One of the key issues remains the lack of public trust: mediation is not yet perceived as a fully-fledged alternative to the judicial system, and many citizens still prefer traditional legal mechanisms, viewing the court as a more reliable and definitive method for resolving disputes. This mistrust stems from the fact that the institution of mediation is still in its formative stage, and the lack of convincing examples of its successful application at a level comparable to court proceedings leads many to bypass mediation and go directly to court [13].

Another limiting factor is the low level of public awareness about mediation, its goals, and principles. Although a legal framework exists, mediation remains largely unfamiliar to the general public, which complicates its popularization and reduces demand. Educational programs and public information campaigns could help raise awareness and foster a positive attitude towards mediation, yet such initiatives remain insufficient in Kazakhstan.

A further serious obstacle is the shortage of qualified mediators. Effective mediation requires professionals with a high level of competence, but there is a notable lack of trained mediators in Kazakhstan, especially in complex cases such as interethnic and political conflicts. Variations in the training and professional skills of mediators may negatively impact the quality of mediation services. The absence of unified standards and certification programs makes it difficult to ensure a high standard of mediation and increases the risk of ineffective outcomes. The insufficient regulation of this field also raises concerns about the legitimacy and professionalism of mediation practices [14].

The existing challenges facing the practice of mediation in Kazakhstan highlight the need for a comprehensive approach to its development. It is essential to implement measures aimed at increasing public trust, conducting awareness campaigns, improving training standards for mediators, and providing government support. These efforts would help overcome current obstacles and establish mediation as a sought-after and effective conflict resolution mechanism.

Raising public awareness of the benefits and capabilities of mediation is a critical step. Educational and informational campaigns should focus on clarifying how mediation differs from judicial proceedings, emphasizing its speed, accessibility, and confidentiality. The active use of mass media and social networks, along with the organization of lectures, seminars, and webinars, would enable the public to better understand the contexts in which mediation can be especially beneficial. Moreover, integrating mediation into academic curricula, particularly in the fields of law and social sciences, could contribute to educating a new generation with a comprehensive understanding of the potential and significance of mediation as a tool for conflict resolution.

Another key direction is the establishment and development of a national school of mediators. To maintain a high level of professionalism in the field of mediation, it is necessary to develop specialized educational programs and certification courses aligned with international mediation standards and sensitive to Kazakhstan's cultural and ethnic diversity. The introduction of state certification for mediators would help create unified training standards, thereby increasing trust in both mediators and the mediation institution itself. Continuous professional development and advanced training will ensure that mediators are equipped to respond to contemporary challenges, including the resolution of interethnic and political conflicts [15].

The full-fledged functioning of the institution of mediation requires active state support and enhanced regulation in this field. The development of a robust legal and regulatory framework governing the activities of mediators and mediation procedures would help solidify its status as a mandatory stage in certain categories of disputes, such as labor and family conflicts. State support in the form of financial assistance, the establishment of specialized funds, or subsidy programs could significantly increase the accessibility of mediation, particularly for socially vulnerable groups. This, in turn, would contribute to

the popularization and practical application of mediation as an effective conflict resolution tool.

Integrating mediation into the judicial system and the operations of local government bodies is another crucial development direction. Introducing mediation as a mandatory pre-trial stage for specific categories of disputes will not only reduce the burden on courts but also strengthen trust in this tool. Local government bodies can play an important role in disseminating information about mediation and providing consultations to citizens, promoting the perception of mediation as a vital conflict resolution tool at the community level.

The development of digital platforms for mediation can also positively impact its accessibility, particularly for residents of remote areas. Creating specialized software solutions and mobile applications for conducting mediation remotely will accelerate and streamline the process. Leveraging modern technologies will also enhance the transparency and efficiency of mediation, offering new opportunities for data analysis and quality monitoring, thereby increasing trust in mediation and ensuring high standards of service delivery.

Encouraging the private sector and non-governmental organizations to use mediation can play a significant role in its advancement. The state could design incentive programs for companies actively employing mediation to resolve labor disputes, including tax benefits, as well as support NGOs promoting mediation as a means of addressing social and interethnic conflicts. Active involvement of the private sector and civil society organizations can accelerate the adoption of mediation, improve its accessibility, and establish it as a sought-after tool for resolving various conflicts in Kazakhstan, ultimately fostering social stability and interethnic harmony [16].

Conclusion

The conducted analysis indicates that the institution of mediation in the Republic of Kazakhstan has significant potential for development and for strengthening its role in ensuring public harmony and stability. This is supported by both theoretical foundations and the practical results of implementing mediation mechanisms across various spheres of life.

Firstly, as the analysis of the legal framework has shown, Kazakhstan is consistently expanding the legislative boundaries for the use of mediation. The adoption of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Mediation” and subsequent amendments demonstrate the state’s recognition of the importance of alternative dispute resolution mechanisms. The relevant legal acts cover both judicial and pre-trial practice, thereby broadening the scope of the procedure’s application.

Secondly, the analysis of mediation practice in Kazakhstan reveals a growing interest in this procedure from both government structures and civil society. In recent years, mediation has been increasingly applied in a variety of areas: from civil and family disputes to labor conflicts and even some elements of interethnic disagreements. The number of mediation centers is growing, the pool of trained

mediators is expanding, and the population's legal and mediation literacy is improving. All of this reflects a gradual formation of positive public perception of mediation as an effective and humane method of conflict resolution.

Thirdly, the study of the activities of ethnomediators and public councils under akimats has revealed that mediation is also being successfully applied in interethnic conflicts. This is especially important given Kazakhstan's multiethnic population. Cases of successful conflict resolution in ethnically diverse regions such as South Kazakhstan and Zhambyl regions demonstrate the potential of applying flexible mediation strategies at the local level.

Based on the conducted research, the following well-founded conclusions can be drawn:

1. Mediation serves as an effective mechanism for relieving the burden on the judicial system, particularly in socially sensitive categories of cases. This is supported by statistical data and regional examples provided in the study.

2. The high level of confidentiality and voluntariness of the procedure makes it especially relevant in the context of growing demand for preserving social capital, mutual trust, and reputational integrity.

3. The potential of mediation in interethnic and political conflict resolution remains underutilized. However, early successful cases demonstrate that, with proper mediator training and government support, this mechanism could become a key component in conflict prevention and the strengthening of civic unity.

However, to fully realize the potential of mediation, targeted efforts are necessary, focusing on:

- Raising public awareness;
- Enhancing the professional training of mediators;
- Strengthening legislative and financial support from the state.

Implementing these measures will facilitate the institutionalization of mediation, solidifying its status in society and making it accessible to all segments of the population. In Kazakhstan, mediation has the potential to become not only a mechanism for conflict resolution but also a significant factor in fostering unity and consensus within society. Mediation can help create a sustainable social climate based on mutual respect, dialogue, and compromise, thereby ensuring long-term stability and harmony.

REFERENCES:

1. Bektrumov, R., Gabdullina, B., Kaliev, T. "The Relevance of the Role of Mediation in the Resolution of Political Conflicts in Kazakhstan" Қоғам және дәуір. – 2023. – No. 4. – pp. XX–XX. // URL: <https://journal-kogam.kisi.kz/index.php/kd/article/view/237/112> (Accessed: 26.10.2024).
2. Chomsky, N., Herman, E.S. Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media. – New York: Pantheon Books, 1988. – 412 p.
3. Toffler, A. The Third Wave. – New York: Bantam Books, 1980. – 560 p.
4. Zimanov, S.Z. Kazakh Biys' Court – A Cultural Value. – Almaty: Arys, 2009. – 408 p.
5. Ury, W., Fisher, R. Getting to Yes: Negotiating Agreement Without Giving In. – Moscow: Mann, Ivanov & Ferber, 2014. – 272 p.
6. Sadvakassova, Z.M., Faizullina, A.K., & Sadykova, N.M. (2020). Psychology of Mediation and Negotiation: A Textbook. Almaty: Kazakh University. 294 pages.
7. Benefits of Mediation [Electronic Resource]. – Mediator Academy, 2024. // URL: <https://www.mediatoracademy.com/blog/benefits-of-mediation#:~:Mediation%20is%20frankly%20much%20cheaper,associated%20with%20lengthy%20court%20battles> (Accessed: 20.11.2024).
8. Law of the Republic of Kazakhstan "On Mediation" dated January 28, 2011, No. 401 IV. // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30927376 (Accessed: 20.11.2024).
9. Lim, V. (2021, June 30). The roots of interethnic conflicts in Kazakhstan and ways to resolve them. Central Asian Bureau for Analytical Reporting (CABAR.asia). URL: <https://cabar.asia/ru/korni-mezhetnicheskikh-konfliktov-v-kazahstane-i-sposoby-ih-ustraneniya> (Accessed: 21.11.2024).
10. Nikitina, Yu.A., Taran, K.K. "Global Mediation Practices in Conflicts in the Digital Age," Digitalization and Conflicts. – Moscow: MGIMO, 2021. – No. 1. – pp. 11–28. – DOI: 10.20542/2307-1494-2021-1-11-28. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mirovye-praktiki-mediatsii-v-konfliktah-v-tsifrovuyu-epohu/viewer> (Accessed: 21.11.2024).
11. "How to Get Trained and Become a Mediator" [Electronic Resource]. – Zakon.kz, 2024. – URL: <https://www.zakon.kz/pravo/6398041-kak-proyti-obucheniye-i-stat-mediatorom.html> (Accessed: 21.11.2024).
12. "Preventing Interethnic Conflict" [Electronic Resource]. – Liter.kz, 2024. – URL: <https://liter.kz/ne-dopustit-mezhetnicheskii-konflikt-1728647820/> (Accessed: 21.11.2024).
13. "Lawyers Discuss the Reasons Behind the Slow Development of Mediation in Kazakhstan" [Electronic Resource]. – Zakon.kz, 2024. – URL: <https://sud.gov.kz/rus/massmedia/yuristy-rasskazali-o-prichinah-nizkih-tempov-razvitiya-mediatsii-v-kazahstane-zakonkz> (Accessed: 25.11.2024).
14. Suleimenova, N.O. "Problems of Development of Mediation in Kazakhstan," Eurasian Scientific Journal of Law. 2023;(4(5)):19–27. (In Russian). DOI: <https://doi.org/10.46914/2959-4197-2023-1-4-19-27> (Accessed: 25.11.2024).
15. "Statistics on Mediation in Kazakhstan" [Electronic Resource]. – Union of Mediators of Kazakhstan, 2024. – URL: <https://mediator.kz/o-nas/news/statistika-provedeniya-mediatsij-v-kazahstane> (Accessed: 25.11.2024).
16. "Assembly of People of Kazakhstan: Beyond Public Events, Assistance in Difficult Situations" [Electronic Resource]. – Zakon.kz, 2024. – URL: <https://www.zakon.kz/stati/6437856-assambleya-naroda-kazakhstana--ne-tolko-obshchestvennyy-meropriyatiya-no-i-pomoshch-v-slozhnykh-situatsiyakh.html> (Accessed: 25.11.2024).

Мақаланың редакцияға түскен күні: 13-11-2024

Мақаланың жарияланған күні: 27-09-2024

Мақпал Анламасова¹, Асем Кашкинбаева^{2*},

Жұлдыз Балмурзина³, Алия Нысанбаева⁴

¹Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік

университетінің доцент м.а., Ph.D.,

e-mail: anlamassova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1880-9724>

²Ж.А.Ташенев атындағы университеті, Тарих және география
кафедрасының аға оқытушысы, автор-корреспондент,

*e-mail: asemai7@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7971-0096>

(Шымкент, Қазақстан)

³Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-
түрік университетінің магистранты,

e-mail: balmurzina01@bk.ru

<https://orcid.org/0009-0004-3564-4508>

⁴Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
университетінің доцент м.а., с.ғ.к.,

e-mail: aliya.nyssanbayeva@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0000-0001-8500-8893>

(Түркістан, Қазақстан)

ЗАМАНАУИ САЯСИ КОММУНИКАЦИЯ ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫ МАНИПУЛЯЦИЯЛАУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада қоғамдық санаға манипуляциялық әсер ету мүмкіндіктері тұрғысынан саяси коммуникация құбылысының әдістері қарастырылды. Қазіргі таңда елімізде әлеуметтік желілердегі саяси айла-шарғы жасаудың салдары мен тәсілдеріне байланысты мәселелерді шешу маңызды болып отыр. Әлеуметтік желілер арқылы саяси айла-шарғы жасау проблемалары отандық саясаттану аясында ғылыми түсінуді қажет ететін әрі зерттелмеген өзекті тақырыптардың бірі. Осы орайда, зерттеу жұмысымызда «Саяси манипуляция» ұғымы қарастырып, қазіргі заманғы бұқаралық ақпарат құралдарын қоғамдық санаға манипуляциялық әсер ету құралы ретінде пайдаланудың ерекшеліктері мен әлеуетті мүмкіндіктері анықталды. Әлеуметтік желілердегі ұлттық деңгейде саяси айла-шарғы жасауға қарсы тұру мәселесі жеткілікті дамымаған. Осыған байланысты, шетелдік тәжірибені ескере отырып, мақаламызда Қазақстан Республикасында манипуляциялық саяси технологияларға қарсы тұру стратегиясы зерттелді.

Түйін сөздер: саясаттағы манипуляциялық технологиялар, қоғамдық сананы қалыптастыру, саяси мифологемалар, цифрлық және

виртуалды кеңістік, манипуляциялық ықпал ету тәсілдері, бұқаралық медиа, әлеуметтік коммуникациялық платформалар, саяси мінез-құлық психологиясы.

Макпал Анламасова, Асем Кашкинбаева, Жұлдыз Балмурзина, Алия Нысанбаева

СОВРЕМЕННАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ КОММУНИКАЦИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ МАНИПУЛЯТИВНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ОБЩЕСТВЕННОЕ СОЗНАНИЕ

Аннотация. В данной статье анализируются особенности политической коммуникации с акцентом на её потенциал манипулятивного влияния на общественное сознание. В настоящее время в стране важно решать вопросы, связанные с последствиями и способами политических манипуляций в социальных сетях. Проблемы политического манипулирования через социальные сети-одна из актуальных тем, которая требует научного понимания в рамках отечественной политологии и не изучена. Настоящая работа включает анализ понятия «политическая манипуляция», раскрывает его ключевые характеристики и демонстрирует потенциал современных средств массовой информации как инструмента манипуляции общественным сознанием. Проблема противодействия политическим манипуляциям в социальных сетях на национальном уровне недостаточно развита. В этой связи, с учетом зарубежного опыта, в нашей статье исследована стратегия противодействия манипулятивным политтехнологиям в Республике Казахстан.

Ключевые слова: *манипулятивные технологии в политике, формирование общественного сознания, политические мифологемы, цифровое и виртуальное пространство, техники манипулятивного воздействия, массовые медиа, социальные коммуникационные платформы, психология политического поведения.*

Makpal Anlamassova, Assem Kashkinbayeva, Zhuldyz Balmurzina, Aliya Nyssanbayeva

MODERN POLITICAL COMMUNICATION AS AN INSTRUMENT FOR SHAPING PUBLIC AWARENESS

Annotation. This article analyzes the characteristics of political communication with a focus on its potential manipulative influence on public consciousness. Currently, it is important in the country to address issues related to the consequences and methods of political manipulation in social networks. The problems of political manipulation through social networks are one of the urgent topics that requires scientific understanding within the framework of domestic political science and has not been studied. The present study includes an analysis of the concept of «political manipulation», reveals its key characteristics, and

demonstrates the potential of modern mass media as a tool for manipulating public consciousness. The problem of countering political manipulation in social networks at the national level is insufficiently developed. In this regard, taking into account foreign experience, our article examines the strategy of countering manipulative political technologies in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: *manipulative technologies in politics, formation of public consciousness, political mythologemes, digital and virtual space, techniques of manipulative influence, mass media, social communication platforms, psychology of political behavior.*

... жеке тұлға барған сайын манипуляцияға бейім.
Адамның жұмысы, тұтынуы, бос уақыты жарнама
мен идеологияның көмегімен басқарылады.

Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы манипуляция жасау –
бұл адресаттың көзқарастарын, көзқарастарын, манипулятордың мүддесі
үшін адресаттың мінез - құлқын жасырын түрде өзгертуге бағытталған
психологиялық әсер ету түрі.

Эрих Фромм

Кіріспе

Қазақстандық қоғам дамуының қазіргі кезеңі баспасөздің, әлеуметтік желілердің, басқа да бұқаралық ақпарат құралдарының өсуімен, олардың қоғамдық санаға, адамдардың көңіл - күйі мен мінез - құлқына ықпалының күшеюімен сипатталады [1].

Қазіргі уақытта бұқаралық ақпарат құралдары жай ғана ақпаратты іздеу, өңдеу және тарату қызметін атқаратын қарапайым тетік болудан қалып, адамның ой-санасына, ішкі жан дүниесіне ықпал ететін әрі оны өзгертетін қуатты құралға айналуда.

Саяси манипуляция адамдардың саяси санасы мен мінез-құлқын жасырын басқару, оларды манипуляторлардың мүддесі үшін әрекет етуге немесе әрекетсіздікке мәжбүрлеу, манипулятордың ерік-жігерін жасырын әсер ету түрінде манипуляциялауға мәжбүрлеу ретінде анықтауға болады. Соңғы онжылдықта саяси манипуляция технологиясында айтарлықтай өзгерістер болды [2]. Олар жан-жақты, мобильді бола бастады, азаматтардың құндылық көзқарастарына саяси санаға сендіру әсерінің күші артты.

Қазіргі таңда елімізде әлеуметтік желілердегі саяси айла-шарғы жасаудың әдістері, салдары мен тәсілдеріне байланысты мәселелерді шешу маңызды болып отыр. Әлеуметтік желілері арқылы саяси айла-шарғы жасау проблемалары отандық саясаттану аясында ғылыми түсінуді қажет ететін әрі зерттелмеген өзекті тақырыптардың бірі.

Зерттеудің жұмысымыздың ең басты мәселесі - Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік желілерде қолданылатын саяси манипуляция технологияларының тәжірибесін салыстырмалы зерттеу. Сәйкесінше, алынған мәліметтер негізінде қазіргі отандық әлеуметтік желіде және

бұқаралық ақпарат құралдарындағы манипуляциялық технологияларды қолдануға қарсы тұру бойынша ұсыныстар жасау.

Әлеуметтік желілердегі саяси айла - шарғы жасау мәселесі ресейлік және шетелдік саяси аренада ең көп талқыланатын мәселелердің бірі болып табылады [3]. Отандық саяси ғылымда әлеуметтік желілердегі саяси манипуляция әлеуетін зерттеуге арналған жұмыстар мүлдем жоқ. Мақаламыздың ғылыми даму перспективасын осы бағытқа арнаймыз.

Зерттеу жұмысымыздың мақсаты - объективті және субъективті факторларды талдау арқылы бұқаралық ақпарат құралдарына манипуляциялық әсерге қарсы тұру принциптерін, формалары мен әдістерін әзірлеу. Бұқаралық ақпарат құралдарынан халыққа жасалатын саяси айла-шарғылар әдістерін анықтау.

Зерттеу жұмысымыздың ерекшелігі. Қазіргі бұқаралық ақпарат құралдары мақсатты аудиторияға ықпал ететін негізгі коммуникациялық арналардың бірі бола отырып, бүгінде азаматтардың жекелеген саяси оқиғалар мен құбылыстарды қабылдауына ғана емес, жалпы саясатқа деген көзқарасының қалыптасуына да елеулі әсер ету мүмкіндігіне ие [4]. Қоғамның көптеген мүшелерінің осы немесе басқа саяси мәселе бойынша ұстанымы бұқаралық ақпарат құралдарының ұстанымымен жиі өзгеріске ұшырап отырады. Мақаламызда жоғарыда аталған мәселені толықтай ашамыз. Сондықтан бұқаралық ақпарат құралдарын қоғамда төртінші билік деп атайды. Өйткені журналдар мен БАҚ-тың белгілі бір оқиғаны қалай түсіндіретіні олардың мүдделеріне сәйкес қалыптасқан көзқарастарымен байланысты, ал бұл өз кезегінде қоғамдық сананың сол оқиғаны әртүрлі қырынан қабылдауына ықпал ете алады. Мақаламыздың зерттеу бағытының да маңыздылығы осында.

Зерттеу әдістері. Еліміздегі әлеуметтік желілердегі саяси айла-шарғы жасаудың салдары мен тәсілдеріне байланысты мәселелерді шешу маңызды болып отыр. Заманауи саяси коммуникация қоғамдық сананы манипуляциялау барысындағы мәнін, концептуалдығын ашып көрсету үшін бірқатар гуманитарлы ғылымдардың, соның ішінде саясаттану, әлеуметтану ғылымдарының әдістемелік арсеналы қажет. Осыған орай мақаланы жазу барысында кейс-әдіс, салыстырмалы, тариха талдау әдістері қолданылды

Зерттеулерге шолу. Манипуляция - Бұл адресаттың көзқарастарын, көзқарастарын, манипулятордың мүддесі үшін адресаттың мінез - құлқын жасырын түрде өзгертуге бағытталған психологиялық әсер ету түрі, адресатпен болып жатқан өзгерістер байқалмауы, бейсаналық болуы үшін манипулятордан шеберлікті талап етеді.Үгіт, насихат, саяси жарнама мен қоғаммен байланыс сияқты дәстүрлі коммуникациялық ықпал ету әдістері мақсатты аудиторияға тікелей әсер етумен шектелмей, саяси науқандар кезінде бұқаралық ақпарат құралдары көбінесе олардың ойлау жүйесі мен мінез-құлқына жасырын ықпал етудің түрлі тәсілдерін пайдаланады.

Макиавелли бағытын ұстанған саясаттанушылардың пайымдауынша, саясаттың өзі – адамдарды манипуляциялау өнері.

Ал Г. Шиллер еңбектерінде манипуляция тақырыбына назар аударып, оның тиімділігі жасырын әрі байқалмай жүргізілген жағдайда ғана жоғары болатынын атап көрсетеді. Манипулятор үшін басты шарт – істеліп жатқанның барлығы табиғи әрі міндетті нәрседей көрінуі. Сондай-ақ, манипуляция фактісі адамның жадында сақталмайды. Басқаша айтқанда, манипуляция табысты болуы үшін оның жасырын түрде, жалған шындық негізінде жүргізілуі керек [5].

Өз кезегінде қазіргі орыс ғалымы А.И. Соловьев манипуляцияны коммуникатордың өзін жасыруға бағытталған ақпараттық әсердің ерекше түрі ретінде анықтайды [6].

Басқаша айтқанда, манипуляция - бұл жасырын ақпараттың және алушының ниеттерін бағдарламалаудың бір түрі.

Г.В. Пушкарева жазғандай, «манипулятор әрдайым жасырын әсерге жүгінеді, осылайша адамды ақпаратты сыни тұрғыдан қабылдау, өз бетінше ойлау және шешім қабылдау мүмкіндігінен айырады» - дейді [7].

Осыған сүйене отырып, біз саяси манипуляцияны саяси манипуляция субъектісінің мүддесі үшін белгілі бір әрекеттерге итермелеу мақсатында адамдардың саяси санасы мен мінез - құлқына жасырын әсер ету және басқару ретінде анықтай аламыз.

Осылайша, саяси манипуляцияның мақсаты - жасырын құралдардың көмегімен немесе шынайы саяси мақсаттарды жасыру арқылы билікті алу, ұстап қалу, бөлу және жүзеге асыру [8].

Сонымен қатар, саяси науқандарда манипуляция әдістерін қолдану саяси мақсаттарға жетудің тиімді әдістерін ұтымды таңдау тұрғысынан түсінікті.

Қолданыстағы әдебиеттерде БАҚ, әдетте, манипуляциялық әсер ету субъектісі ретінде сипатталады және талданады.

С.Қара-Мурза мектепті, ғылымды және бұқаралық ақпарат құралдарын сананы манипуляциялау агенттері деп атайды [9].

Басқа авторлар БАҚ-қа сыртқы әсерлердің бар екенін мойындайды, оларды тәуелсіз зерттеу нысаны ретінде көрсетпейді.

А. Цуладзе былай деп жазады: «Билік адамдарды манипуляциялайды – бұл жерде ешқандай құпия жоқ. Ол мұны қоғамдық байланыс арналары арқылы ашық жасайды, яғни манипуляция процесінің өзі көзге көрінетін сияқты». Содан кейін ол сұрақтар қояды: «Неге адамдардың бұқаралық санасы ақпараттық әсерге соншалықты сезімтал? Ұлы манипуляциялық ойынның ережелері қандай және соңында кім жеңіске жетеді?» Бұл жерде БАҚ басқарылатын, бірақ сонымен бірге жеткілікті түрде тәуелсіз ықпал ету субъектісі ретінде қарастырылады [2]. Автор тек «БАҚ-тың өзі кейде айла-шарғы жасау объектісіне айналады» деп ғана атап өтіп, БАҚ-тың өзінің манипуляциялық әлеуетіне назар аударады.

Е. Дьякова мен А. Трахтенбергтің еңбектерінде бұқаралық коммуникация қазірдің өзінде айтарлықтай дәрежеде, атап айтқанда, билік құрылымдарының ықпал ету объектісі ретінде қарастырылады. Автор-

лар бұқаралық ақпарат құралдарын толығымен билік бақылайтын және аудиторияның санасы мен мінез-құлқын абсолютті бақылайтын үстемдік моделін жүргізетін арена деп есептейді [10].

Энтони Р. Пратканис пен Эллиот Аронсон әлеуметтік желіде жасалатын саяси манипуляция әдістерін зерттегеннен кейін кітапты «саяси манипуляция - біздің өмірімізге әсерін шектеу және демократияның негізі ашық және адал болуын қамтамасыз етуге шеуге» - деп түсіндірді. Америкалық авторлар БАҚ-ты ең алдымен жұртшылыққа манипуляциялық әсер ету көзі ретінде қарастырып өтті [11]. Оның негізгі мақсаты - бұқаралық ақпарат құралдарында және саяси элиталардың пікірталастарында орын алған әртүрлі факторлар мен ауысулардың әсерінен қоғамдық пікірді қалыптастыру схемасын визуализациялау. Энтони Р. Пратканис пен Эллиот Аронсон қоғамның 1-2%-ы элита, 5-10%-ы саяси сауатты азаматтар, ал шамамен 90%-ы аз білімді, басқаша айтқанда, саяси көзқарастары толығымен қалыптасқан азаматтар деп санайды. Қоғамдағы 90%- саяси сауатсыз адамдардың пікіріне әсер ету, саяси манипуляция жасау өте оңай дағды деп түсіндіреді.

Басқаша айтқанда, манипулятор үшін шынайы мақсатты жасырып қана қоймай, сонымен қатар кейде басқа біреудің бар болуын таңу маңызды.

Зерттелетін ұғымның толығырақ сипаттамасын Эллиот Аронсон өз еңбегінде ашық көрсетті [11]:

Қоғамдық сананы басқару, саяси айла-шарға жасау дегеніміз:

- 1) жеке адамға психологиялық әсер ету;
- 2) манипуляция объектілері қол жеткізу құралы ретінде әрекет етеді;
- 3) бір жақты пайдаға ұмтылу;
- 4) адамдарға жасырын әсер ету;
- 5) (психологиялық) күш қолдану, адамды қолдану, әлсіз жақтарын пайдалану (психологиялық осалдық);
- 6) манипуляциялық әрекеттерді кәсіби түрде жүзеге асыру».

А.М. Цуладзе еңбектерінде манипуляцияны үш деңгейде қолдануға болатыны туралы айтады: тұлғааралық (тұлға - тұлға), топтық (адам - топ) және массалық (адам - масса) [2].

Зерттеудің осы кезеңінде «саяси манипуляция» терминінің ерекшеліктерін түсіндіру қажет, өйткені жұмыс ең алдымен, өз кезегінде, саясаттағы манипуляциялық технологиялар туралы. Айта кету керек, саяси манипуляция жалпы манипуляция сияқты сипаттамаларға ие, бірақ бір өте маңызды ерекшелігі бар:

- нақты саяси мақсаттарға қол жеткізу үшін қолданылады;
- саяси манипуляция билікті алу, жүзеге асыру және қолдау үшін қолданылады.

БАҚ-та саяси манипуляция технологияларын пайдалануды талдау саласындағы ең маңызды ғылыми еңбектер Франкфурт мектебінің өкілдеріне тиесілі. Бұл, атап айтқанда, неомарксистік көзқарастың ізбасарлары: Герберт Маркузеф, Теодор Адорно, Макс Хоркгеймер. Аталған ғалымдар жасаған негізгі қорытынды - «бұқаралық ақпарат құралдары -

манипуляцияның, бағынудың және басқарудың пассивті объектісі ретінде әрекет ететін адамдардың санасы мен мінез-құлқына әсер етеді» - деген пікірге тоқталды.

Әдебиеттерге шолу бірнеше қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Біріншіден, қолданыстағы әдебиеттерде бұқаралық ақпарат құралдарына ғылыми түсінік ретінде манипуляциялық әсер ету мәселесі іс жүзінде жоқ. Кейбір авторлар оның бар екенін ғана мойындайды.

Екіншіден, әртүрлі мемлекеттік, қаржылық - өнеркәсіптік, саяси және басқа құрылымдардың өз мақсаттарына жету үшін БАҚ-қа манипуляциялық әсер ету технологиялары білікті жан-жақты зерттеуді қажет ететін күрделі ғылыми және практикалық проблема болып табылады.

Үшіншіден, мұндай зерттеудің практикалық салдары манипуляциялық әдістерді анықтауға және тиісті қарсылықты табуға көмектесетін журналистердің «қауіпсіздік техникасының» белгілі бір ережелерін әзірлеуге дейін азаяды.

Нәтижелер және талқылау

Бұқаралық ақпарат құралдары, атап айтқанда әлеуметтік желілері, көбінесе олар қоғамдық сананы саяси манипуляциялау құралы ретінде әрекет етеді. Бұл факт біздің жұмысымыздың негізгі зерттеу объектісіне айналды.

Бұқаралық ақпарат құралдары мен коммуникация технологияларының дамуы қазіргі таңда қоғамдық сананы саяси манипуляциялауға кеңінен жол ашып отыр. Ақпараттық қоғам қалыптасып, біз күн сайын орасан зор деректер легін қабылдаймыз: теледидар мен радио хабарлары, дәстүрлі медиа материалдары, интернеттегі жаңалықтар порталдары, блогтар, арнаулы жаңалық арналары, форумдар мен түрлі онлайн қауымдастықтар және тағы басқа көздер арқылы [12]. Бүгінгі таңда тұрақты ақпараттық әсерге ұшырамайтын адамды елестету мүмкін емес. Күн сайын біз жаңа және жаңа коммуникацияларға ену арқылы көбірек ақпаратты тұтынамыз және кей кезде тіпті өзіміз қалай саяси манипуляция құрбаны болып жатқанымызды да байқамаймыз.

1-суреттегі статистикаға сүйене отырып, Қазақстандағы интернет қолданушылар санының динамикасы қоғамның цифрлық кеңістікке ену үдерісін айқын көрсетеді. Сурет деректеріне сүйенсек, 2010 жылдары интернетті пайдалану көрсеткіші халықтың жартысынан азын қамтыған болса, 2023 жылға қарай бұл көрсеткіш 90 пайыздан асып отыр. Мұндай өсім елдің ақпараттық инфрақұрылымының дамуын ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік желілердің негізгі ақпарат көзіне айналуына алғышарттар жасағанын білдіреді.

1-сурет. Қазақстан Республикасында 2024 жылдың бірінші тоқсанында 16-64 жас аралығындағы интернетті пайдаланушылар саны [13]

Интернет қолданушылар санының артуы саяси коммуникация үшін жаңа жағдай қалыптастырды. Бұрын ақпарат алмасу негізінен дәстүрлі БАҚ арқылы жүзеге асса, бүгінде интернет пен әлеуметтік желілер негізгі жаңалық көзі ретінде қызмет етуде. Datareportal деректері бойынша, Қазақстан халқының басым бөлігі жаңалықты дәл осы интернеттен алады, бұл өз кезегінде онлайн кеңістікте жалған ақпарат пен манипуляция ықпалының күшеюіне мүмкіндік туғызады.

Интернет аудиториясының ұлғаюы жастардың саяси белсенділігіне де ықпал етіп отыр. Әсіресе TikTok, Instagram және Telegram сияқты платформалар жастардың ақпарат алу, пікір білдіру және қоғамдық бастамаларға

қатысу тәжірибесін қалыптастыратын басты құралға айналды. Бұл құбылыс бір жағынан демократиялық қатысуға жол ашса, екінші жағынан манипуляциялық ықпал ету қаупін арттырады.

Жалпы алғанда, интернет қолданушылар санының үздіксіз өсуі Қазақстандағы ақпараттық кеңістіктің ауқымын кеңейтіп, әлеуметтік желілерді қоғамдық санаға ықпал ететін негізгі арнаға айналдырғанын дәлелдейді. Осы тұрғыдан алғанда, интернеттің қолжетімділігін арттыру қоғамды цифрландырумен қатар саяси коммуникациядағы жаңа сын-тегеуріндерді де алға шығарып отыр.

Зерттеулер көрсеткендей, елімізде 16–29 жас аралығындағы азаматтардың басым бөлігі саяси және қоғамдық ақпаратты дәстүрлі БАҚ-қа қарағанда әлеуметтік желілерден жиі алады. Әсіресе TikTok платформасы жастар арасында қоғамдық пікірталастардың жаңа форматын қалыптастыруда. Қысқа видеолар арқылы таралатын ақпарат жылдам қабылданады әрі кең аудиторияға жетеді.

І-сұреттегі статистикаға сүйенсек, Қазақстан қоғамында әлеуметтік желілердің қоғамдық пікір қалыптастырудағы рөлі жылдан-жылға артып келетінін байқаймыз. Бүгінде елімізде бұқаралық ақпарат құралдарымен қатар, Telegram, Facebook, Instagram және TikTok сияқты платформалар саяси ақпаратты тарату мен қабылдаудың негізгі арналарына айналды.

Соңғы 6 жылдықта отандық саяси контексте сайлау және референдум процестері әлеуметтік желілердің ықпалын айқын көрсететін процесстерге айналып отыр. 2019 жылғы президенттік сайлау кезінде әлеуметтік желілерде түрлі қоғамдық пікірталастар өрбіді. Азаматтар кандидаттарға қатысты ойларын ашық білдіріп, бейресми ақпарат көздері белсенділік танытты. 2022 жылғы конституциялық референдум кезінде Telegram арналар негізгі коммуникациялық құралға айналып, халыққа түсіндірме материалдармен қатар әртүрлі көзқарастарды жеткізді. Бұл құбылыс әлеуметтік желілердің саяси ақпаратты жеткізуші ғана емес, сонымен бірге қоғамдық пікірді қалыптастырушы құралға айналғанын көрсетеді.

Қоғамдық оқиғалар барысында да әлеуметтік желілер ерекше орынға ие. 2022 жылғы Қаңтар оқиғасы кезінде әлеуметтік желілер арқылы үлкен көлемде ақпарат таралды. Оның ішінде тек ресми деректер ғана емес, расталмаған және эмоциялық тұрғыда әсер етуге бағытталған мәліметтер де болды. Мұндай жағдайлар әлеуметтік желілердің ақпараттық қауіпсіздікке әсерін және оларды басқару мәселесінің өзектілігін дәлелдейді.

COVID-19 пандемиясы кезінде әлеуметтік желілерде вакцинаға қатысты жалған ақпараттар мен конспирологиялық теориялардың таралуы азаматтардың шешім қабылдауына ықпал етіп, ақпараттық кеңістіктегі манипуляцияның қоғамдық денсаулық саласына да әсер ететінін көрсетті.

Ал 2022 жылғы конституциялық референдум барысында әлеуметтік желілерде ресми түсіндірмелермен қатар бейресми пікірлер де белсенді таралды, нәтижесінде Telegram, TikTok және Instagram қоғамдық пікірді қалыптастырудағы негізгі құралдардың біріне айналды. Бұл оқиғалардың барлығы әлеуметтік желілердің Қазақстандағы қоғамдық-саяси процестер-

де екіжақты сипатқа ие екенін айғақтайды: бір жағынан олар азаматтық пікір білдірудің жаңа арнасын ашса, екінші жағынан қоғамдық санаға манипуляциялық ықпал ету мүмкіндігін күшейтеді.

Азаматтық белсенділікті ұйымдастыру мысалдары да әлеуметтік желілердің қоғамдағы ықпалын айқындайды. Экологиялық бастамалар, әлеуметтік акциялар немесе жергілікті мәселелерге байланысты пікірталастар көбіне Facebook пен Instagram арқылы жарияланып, кең қолдау табады. Бұл жағдай әлеуметтік желілердің тек саяси емес, әлеуметтік-саяси кеңістікті де қалыптастыруға әсер ететінін байқатады.

Зерттеу жұмысымызды жүргізе келе, әлеуметтік желілердің отандық саяси коммуникациядағы рөлін McCombs пен Shaw-дың күн тәртібін белгілеу теориясы (agenda-setting theory) тұрғысынан қарастыруға болады. Бұл теория бойынша, ақпарат құралдары қоғам назарын белгілі бір тақырыптарға бағыттап отырып, сол мәселелердің маңыздылығын айқындайды. Қазақстандағы әлеуметтік желілер дәл осындай қызмет атқарып отыр: белгілі бір хэштегтер мен тақырыптардың кең таралуы қоғамдық пікірді қалыптастыруға ықпал етеді.

Мысалы, 2019 жылғы сайлау кезінде әлеуметтік желілерде тараған «Менің дауысым маңызды» ұраны қоғамда белсенділікке шақырушы құрал ретінде қолданылды. Ал Қаңтар оқиғасы кезінде Telegram арналары арқылы тараған расталмаған ақпарат қоғамда сенімсіздік пен алаңдаушылық тудырды. Бұл екі түрлі мысал әлеуметтік желілердің екіжақты сипатын дәлелдейді: олар бір мезетте демократиялық дискурс алаңы да, манипуляциялық ықпал ету арнасы да бола алады.

Қазақстан тәжірибесі көрсеткендей, әлеуметтік желілер қазіргі саяси коммуникация жүйесінде ерекше орынға ие. Олар қоғамдық пікірдің ашық қалыптасуына ықпал ете отырып, сонымен қатар жалған ақпарат немесе мақсатты бұрмалаулар арқылы қоғамдық сананы манипуляциялауға да мүмкіндік береді. Сондықтан ұлттық деңгейде медиа сауаттылықты дамыту, фактчекінг мәдениетін нығайту және әлеуметтік желілердің реттелуі туралы ғылыми талқылауларды күшейту маңызды.

Жалпы, бұқаралық коммуникациялардың заманауи технологиялары мақсатты аудиторияға кез - келген уақытта және кез - келген жерде әр түрлі ақпаратты жеткізуге мүмкіндік беретіндігін ескере отырып, жаһандық ақпараттық-коммуникациялық кеңістіктегі манипуляциялық әсер ету мүмкіндіктері бізге өте маңызды болып көрінеді, сонымен қатар олар күн сайын арта түседі. Қазіргі бұқаралық ақпарат құралдары манипуляциялық коммуникацияның басты арналарын қалыптастыра отырып, азаматтардың тек жекелеген саяси оқиғалар мен құбылыстарды қабылдауына ғана емес, жалпы саясатқа деген қатынасына да айтарлықтай ықпал ете алатын әлеуетке ие [14]. Көптеген азаматтардың белгілі бір саяси мәселеге қатысты көзқарасы көбіне бұқаралық ақпарат құралдарының ұстанымына тәуелді. Осы себепті БАҚ «төртінші билік» деп аталады. Газеттер мен медианың белгілі бір оқиғаны түсіндіруі олардың мүдделерін бейнелейтін позицияға байланысты болып, қоғам санасында сол оқиғаны қабылдаудың мүлде

өзгеше үлгілерін қалыптастыруы мүмкін.

Бұл үдерісте әлеуметтік желілердің алатын орны айрықша. Саяси психология бойынша белгілі ресейлік ғалым Е.Б. Шестопал әлеуметтік желілерді қазіргі заманғы мемлекеттерде саяси басқаруды жүзеге асырудың басты ақпараттық құралы ретінде атап көрсетуі де кездейсоқ емес [15]. Әлеуметтік желілер әр елде саяси науқандарда жетекші рөл атқаратынын атап өтсек болады. Әлеуметтік желі сайлаушылардың дүниетанымын қалыптастыру және басқару үшін үлкен мүмкіндіктерге ие болып табылады.

Әлеуметтік желілердің басты ерекшелігі – ақпараттың жылдам таралуы мен аудиторияға тікелей жетуі. Дәстүрлі БАҚ-қа қарағанда әлеуметтік желілерде:

- ақпаратты ресми сүзгілеу аз;
- пікір білдіру демократиялығы жоғары;
- әрбір қолданушы ақпараттың өндірушісі де, тұтынушысы да бола алады.

Бұл қасиеттер әлеуметтік желілерді саяси манипуляция үшін де қолайлы алаңға айналдырады. Қазақстан жағдайында бұл құбылыс екі бағытта көрінеді:

1. Ресми дискурс – мемлекеттік құрылымдар әлеуметтік желілерді халықпен байланыс құралы ретінде пайдаланады.

2. Бейресми дискурс – тәуелсіз арналар мен жеке тұлғалар әлеуметтік желілерді балама пікір тарату және қоғамдық қолдау табу үшін қолданады.

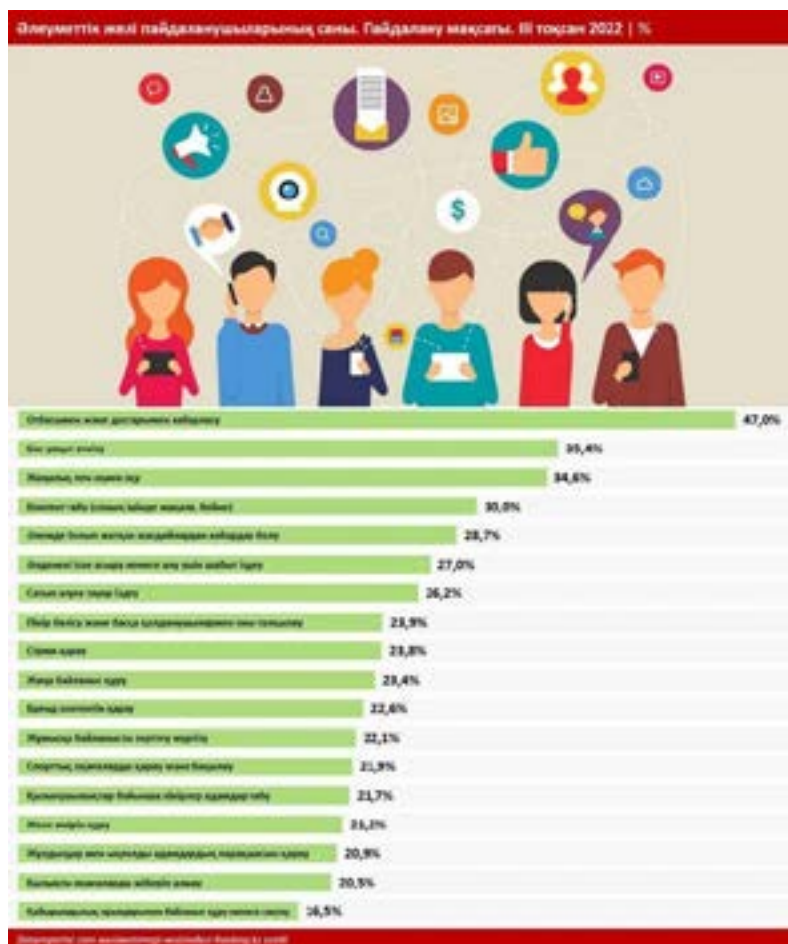
Қазақстандық тәжірибеде әлеуметтік желілердегі манипуляцияның бірнеше формасы байқалады. Ең алдымен, ақпараттық күн тәртібін басқару тетігі кеңінен қолданылады: мемлекеттік органдар мен саяси акторлар белгілі бір тақырыптарды жиі көтеру арқылы қоғамдық назарды өздеріне тиімді бағытқа шоғырландырады. Сонымен қатар, жалған ақпарат тарату құбылысы да өзекті болып отыр. Әлеуметтік желілер тек жекелеген саяси оқиғаларға реакция білдіру құралы ғана емес, сонымен қатар қоғамдық сананы ұзақ мерзімді қалыптастырушы факторға айналып келеді. Біріншіден, жастардың саяси мәдениеті осы алаңдар арқылы белсенді түрде қалыптасуда. Әлеуметтік желілерде таралатын ақпарат жастардың құндылықтары мен көзқарастарына тікелей ықпал етіп, сайлау немесе референдумға қатысуға шақыратын челленджер олардың саяси белсенділігін арттыруға себеп болады. Екіншіден, қоғамдық сенім мәселесі өзекті. Factcheck.kz және Stopfake.kz сияқты ұйымдардың жұмыс тәжірибесі әлеуметтік желілерде жалған ақпаратты әшкерелеу әрекеттерінің жүйелі түрде жүргізіліп отырғанын көрсетеді. Дегенмен, халықтың елеулі бөлігі әлі де ақпараттың шынайылығына күмән келтіреді, бұл медиа сауаттылық деңгейінің жеткіліксіздігін аңғартады. Үшіншіден, әлеуметтік желілер ұжымдық әрекетті ұйымдастыру алаңына айналууда. Экологиялық бастамалар мен әлеуметтік сипаттағы қозғалыстардың көпшілігі осы платформаларда жарияланып, қоғам тарапынан қолдау тауып, жаңа белсенділік формаларының қалыптасуына ықпал етуде.

Қазақстан тәжірибесі көрсеткендей, әлеуметтік желілер бір мезетте

демократиялық дискурс алаңы да, манипуляциялық ықпал ету құралы да бола алады. Жалған ақпарат пен мақсатты саяси технологиялар қоғамда сенім дағдарысына әкелсе, азаматтық бастамалар қоғамдық белсенділікті арттыруға ықпал етеді. Осыған байланысты төмендегі ұсыныстарды атап өтуге болады:

- әлеуметтік желілерде жалған ақпараттың таралуын шектейтін құқықтық нормаларды жетілдіру;
- азаматтардың медиа сауаттылығын арттыруға бағытталған бағдарламаларды іске асыру;
- фактчекинг ұйымдарының жұмысын қолдау;
- шетелдік тәжірибелерді зерделей отырып, ақпараттық қауіпсіздікті нығайту.

2-сурет. Қазақстандағы әлеуметтік желі қолданушыларының саны және пайдалану мақсаттары, 2022 жылдың III тоқсаны (Datareportal.com, Ranking.kz деректері негізінде құрастырылды) [16]

Сауалнама нәтижелері қазақстандықтардың әлеуметтік желілерді түрлі мақсатта пайдаланатынын көрсеткенімен, дәл осы факторлар олардың санасын манипуляциялауға қолайлы жағдай жасайтынын да аңғартады. Мәселен, респонденттердің 34,6%-ының жаңалық пен оқиға оқуға бейім екендігі әлеуметтік желілерді ақпарат көзі ретінде қабылдайтындар санын айқындайды. Бұл жағдайда қолданушы көбіне ресми емес дереккөздерге сүйеніп, расталмаған немесе бұрмаланған ақпаратты да шынайы деп қабылдауы мүмкін. Осылайша, жаңалыққа сенім артқан аудитория манипуляцияға бейім келеді.

Сонымен қатар, пайдаланушылардың 27%-ының әлеуметтік істерге қатысуға немесе пікір білдіруге ұмтылуы да саяси технологиялар үшін қолайлы орта қалыптастырады. Бұл топқа бағытталған эмоциялық тұрғыда әсер ететін контент белгілі бір көзқарасты күшейтуге немесе қоғамда даулы пікірталастарды өршітуге мүмкіндік береді. Әсіресе, TikTok пен Instagram секілді визуалды платформаларда қысқа бейнелер арқылы жасалған ықпал жастар аудиториясын манипуляциялаудың тиімді тәсілдерінің біріне айналып отыр.

Жалпы халықтың 86–92%-ының әлеуметтік желілерді негізгі жаңалықтар көзі ретінде қарастыруы – қоғамдық санаға ықпал етудің басты арнасы дәл осы цифрлық кеңістік екенін дәлелдейді. Ақпараттың негізгі бөлігі әлеуметтік желілер арқылы қабылданатын қоғамда манипуляциялық ықпал ету мүмкіндіктері еселеп артады. Демек, сауалнамада көрсетілген әлеуметтік желілерді пайдалану себептері тек олардың функционалдық қырын ғана емес, сонымен бірге қоғамдық пікірді басқару мен сананы қалыптастыруда қолданылатын әлеуетті тетіктерін де ашып отыр.

Шынында да, сауалнама нәтижелері көрсеткендей, адамдардың басым көпшілігі әлеуметтік желілерге жаңалықтар, саяси, қоғамдық маңызы бар ақпарат алу арнасы ретінде сенеді. Жоғарыда аталған мәліметтерге сәйкес, 86-92% қазақстандықтар үшін әлеуметтік желі негізгі жаңалықтар көзі болып табылады.

Бүгінгі таңда бұқаралық ақпарат құралдары қоғам үшін әлемнің бейнесін қалыптастырады, бұл оларды қоғамдық сананың жаппай манипуляциясының негізгі құралы және арнасы етеді.

Бұқаралық ақпарат құралдары ақпарат алады, оны таңдайды, тарату тәсілдерін таңдайды, бұқаралық ақпарат құралдарының өздері анықтаған формаларда тез және оңай қабылдау үшін таратады, өздері де оған түсініктеме береді. Шын мәнінде, БАҚ бүгінгі күні бүкіл мемлекеттер ауқымында ақпаратты құру мен тұтынудың толық өндірістік циклін қалыптастырды.

Бұқаралық ақпарат құралдары қоғамдық пікірді бағыттау мен санаға ықпал етуде, әсіресе саяси кеңістікте, айтарлықтай әлеуетке ие. Әлемде күн сайын түрлі оқиғалар мен өзгерістер орын алғанымен, олардың маңыздылығын жұртшылыққа танытатын тетік – БАҚ. Олар қоғам үшін қай мәселе бірінші орында тұруы керек, ал қайсысы елеусіз қалуы мүмкін екенін белгілеп, халық назарын бір құбылыстарға шоғырландырып, басқаларын назардан тыс қалдырады.

Сонымен бірге, ақпарат құралдарының рөлі тек жаңалық жеткізумен шектелмейді. Олар белгілі бір оқиғаға қатысты қоғамдық көзқарасты қалыптастыру мен сол бағыттағы пікірді орнықтыру үшін де белсенді пайдаланылады.

Сонымен қатар, бұқаралық ақпарат құралдары қоғамға белгілі бір стандарттар мен мінез-құлық үлгілерін, сондай-ақ манипуляция жасаушы үшін тиімді қоғамдық артықшылықтарды ұсынады. Сонымен бірге саяси шындықты қабылдаудың қалыптасқан стереотиптері мен соларға сәйкес көзқарастар орнығып, жалпы саяси сана қалыптасады және нақты айқындалған саяси құндылықтар сіңіріледі.

В. Самохвалованың айтуынша, бұқаралық адамның санасы қарапайым болғанымен, оған үздіксіз енгізілетін ұстанымдар арқылы қалыптасады. Бұл тұжырымдар ақпарат құралдары арқылы кеңінен таралып, билеуші пікірлер мен көзқарастардың, шектеулердің көзге көрінбейтін аясын құрайды. Соның нәтижесінде қоғамның реакциясы, бағалауы мен мінез-құлқы реттеліп, саяси кеңістікте бағытталады [17].

Бұқаралық ақпарат құралдарын бақылау - бұл билікті кең ауқымда жаулап алу мен ұстап тұруды қамтамасыз ететін негізгі саяси міндет.

Қоғамдық сананы манипуляциялау әдістері

Қазіргі уақытта мамандар қоғамдық санаға ықпал етудің түрлі манипуляциялық тәсілдерін жасап шығарған. Олар күнделікті өмірде жиі кездесетін қарапайым әдістерден басталады (мысалы: фактілерді бұрмалау, жалған ақпарат тарату, жала жабу, объективті деректерді өзгерту, қолайсыз мәліметтерді жасыру немесе өшіру және т.б.). Әртүрлі басылымдарда мұндай әдістер жан-жақты сипатталған. Ал біз өз мақаламызда тек негізгі манипуляция түрлеріне қысқаша тоқталамыз.

В. Синюшкин «Саяси кампанияларда БАҚ-пен жұмыс істеу технологиялары» атты еңбегінде бұқаралық ақпарат құралдарымен әрекеттесу кезінде қолданылатын бірқатар манипуляциялық әдістерге тоқталады [18].

- «ақпараттық шамадан тыс жүктеме» немесе фрагментация – бұл бұқаралық ақпарат құралдарының өте үлкен көлемде мәлімет таратып, соның ішінде маңызы төмен деректер мен кездейсоқ хабарламаларды көбейтуі нәтижесінде, қоғамның назарын шынымен құнды әрі өзекті ақпараттан алаңдату құбылысы.

- Адам үлкен көлемдегі ақпаратты игере алмайды және көптеген түсініксіз хабарламалар реципиенттің қабылдау деңгейін төмендетеді, бұл оның шынымен маңызды фактілер мен оқиғаларға назар аударуына жол бермейді;

- «ақ шуды» қабылдау (ақпараттық жүктеме әдісінің бір түрі), ол арқылы ақпараттық хабарламаларды сұрыптау және саралау мүмкін болмайтын осындай көлемдегі жаңалықтар ақпаратын беру арқылы адамдардың маңызды фактілерді қабылдауы азаяды;

- «көзқарастардың шектеулі сәйкестігі», бұл қоғамдағы белгілі бір пікірді тікелей теріске шығармай, оны біртіндеп өзгертіп, қажетті бағытқа бейімдеу

арқылы жүзеге асатын манипуляция тәсілі.

- объективті тәсіл – фактілерді белгілі бір ретпен құрастырып беру арқылы шын мәнінде жоқ үрдісті «айқындауға», ал оны бар секілді көрсетіп, қоғамдық пікір қалыптастыру арқылы сол құбылысты өмірде жүзеге асатындай етіп көрсетуге мүмкіндік береді. Мұндай құбылыс Эдип эффектісі деп аталады.

Әлеуметтік желілер арқылы манипуляция мәселесіне жүгіну бұл құбылыстың терең және екіұшты екенін көрсетті. Манипуляцияны жақсы мақсаттарда қолдануға болады, бірақ көбінесе ол адамның санасы мен эмоцияларына теріс әсер ету үшін қолданылады. Манипуляция әлем бейнесінің бұрмалануына, адамның санасын құрайтын идеялардың, білімдердің, бейнелердің өзгеруіне әкеледі. Манипуляция әдістері әртүрлі, бұл нұсқаулықта тек кейбіреулері қарастырылған, бірақ олардың еркін талдауы манипуляция тақырыбының қаншалықты күрделі және бай екенін түсінуге мүмкіндік береді.

Қорытынды және ұсыныстар

Жүргізілген зерттеу әлеуметтік желілердің Қазақстандағы қоғамдық санаға ықпал ету ерекшеліктерін айқындады. Кейс-әдіс нақты оқиғалар арқылы әлеуметтік желілердің манипуляциялық мүмкіндіктерін ашса, салыстырмалы талдау бұл құбылыстың халықаралық деңгейдегі ұқсастықтары мен ұлттық ерекшеліктерін көрсетіп берді. Тарихи талдау әлеуметтік желілердің дәстүрлі БАҚ-тың орнын басып, қоғамдық пікірді басқарудың басты құралына айналғанын дәлелдеді.

Нәтижесінде әлеуметтік желілердің бір мезетте демократиялық пікірталас алаңы әрі қоғамдық сананы манипуляциялаудың құралы болып отырғаны анықталды. Осыған байланысты ақпараттық қауіпсіздікті күшейту, жалған ақпаратпен күресу, азаматтардың медиасауаттылығын арттыру және ұлттық деңгейдегі фактчекинг бастамаларын қолдау Қазақстан үшін өзекті міндет болып қала береді.

Қазіргі жағдайда әлеуметтік желілердегі саяси манипуляция технологияларын зерттеу саяси манипуляцияны қолдану мемлекеттің ақпараттық қауіпсіздігі саласындағы негізгі жаһандық проблемалардың біріне айналатынын көрсетті. Манипуляциялық технологияларды қолдану Қазақстанда және әлемдегі қазіргі саяси процестерге айтарлықтай әсер етуі мүмкін.

Зерттеу жұмысымыздың аясында зерттелген оқиғалар қазіргі заманғы бұқаралық коммуникация құралдарының интернеттің әлеуметтік желілері арқылы айла-шарғы жасау арқылы саяси процестердің өрістеуіне және сипатына шешуші әсер ету мүмкіндігін дәлелдейді. Жүргізілген зерттеу әлеуметтік желілердің қазіргі Қазақстандағы саяси коммуникация мен қоғамдық санаға ықпал етудегі рөлін айқындады. Кейс-әдісті қолдану нақты оқиғаларды – 2019 жылғы президенттік сайлау, 2022 жылғы конституциялық референдум және Қаңтар оқиғасы – талдау арқылы әлеуметтік желілердің қоғамдық пікірді қалыптастырудағы және манипуляциялық ықпал жасау әлеуетіндегі ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік берді.

Зерттеу жұмысымыздағы салыстырмалы талдау әдісі Қазақстандағы саяси коммуникациядағы әлеуметтік желілердің рөлін басқа елдердің тәжірибелерімен салыстыру үшін пайдаланылды. Зерттеу жұмысымызда ресейлік зерттеушілердің (Е.Б. Шестопал, С. Кара-Мурза) және америкалық ғалымдардың (У. Липпман, Э. Аронсон, А. Пратканис) еңбектеріне сүйене отырып, қазақстандық жағдайдың ерекшеліктері мен ортақ қырлары көрсетілді. Бұл тәсіл әлеуметтік желілердегі манипуляция құбылысының жаһандық және ұлттық қырларын салыстыра талдауға мүмкіндік берді.

Зерттеу жұмысымызға салыстырмалы талдау әдісі қазақстандық тәжірибені шетелдік зерттеулермен салыстыру арқылы әлеуметтік желілердегі манипуляция құбылысының жалпы заңдылықтары мен ұлттық ерекшеліктерін анықтауға жол ашты. Қазақстан жағдайында әлеуметтік желілердің қоғамдық пікір қалыптастырудағы ықпалы артып келе жатқанымен, жалған ақпаратқа қарсы тұру және ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері әлі де толық шешілмегені белгілі болды.

Мақаламыздың басты бөлімінде тарихи талдау әдісі дәстүрлі БАҚ-тың қоғамдық санаға ықпал етуінен бастап қазіргі әлеуметтік желілердің басты коммуникациялық арнаға айналуына дейінгі үдерісті түсіндіруге мүмкіндік берді. Бұл тұрғыда әлеуметтік желілердің эволюциясы олардың тек ақпарат жеткізушіден қоғамдық пікірді басқару тетігіне айналғанын көрсетті.

Осы әдістерді кешенді қолданудың нәтижесінде әлеуметтік желілердің бір мезгілде демократиялық пікірталас алаңы әрі қоғамдық сананы манипуляциялау құралы бола алатыны анықталды. Зерттеу қорытындылары Қазақстанда ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, медиа сауаттылықты дамыту және әлеуметтік желілердің реттеу тетіктерін жетілдірудің өзектілігін айғақтайды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей еліміздегі әлеуметтік желілердегі ұлттық деңгейде саяси айла-шарғы жасауға қарсы тұру мәселесі жеткілікті дамымаған. Осыған байланысты, шетелдік тәжірибені ескере отырып, Қазақстан Республикасында саяси технологияларға қарсы тұру стратегиясын жасау қажет.

Зерттеу қорытындыларына сүйене отырып, келесі ұсыныстарды атап өтуге болады:

Құқықтық реттеу: саяси айла-шарғы жасауға жол бермейтін, әлеуметтік желілердегі жалған ақпарат пен манипуляциялық технологияларды шектейтін арнайы заңдар мен нормаларды жетілдіру.

Медиа сауаттылық: халықтың ақпаратты сын тұрғысынан қабылдау қабілетін арттыру, манипуляцияға қарсы иммунитет қалыптастыру мақсатында жүйелі білім беру бағдарламаларын енгізу.

Фактчекинг: тәуелсіз фактчекинг ұйымдарын қолдау және олардың жұмысын институционалды деңгейде нығайту.

Технологиялық шешімдер: әлеуметтік желілерде жалған ақпараттың таралуын азайтуға бағытталған инновациялық платформалар мен алгоритмдерді енгізу.

Шетелдік тәжірибені игеру: басқа елдердің ақпараттық қауіпсіздік пен

манипуляцияға қарсы іс-қимыл тәжірибесін тұрақты түрде зерттеп, ұлттық жағдайға бейімдеу.

Қоғамдық бақылау: әлеуметтік желілердің ашықтығын қамтамасыз ету үшін азаматтық қоғам институттарының қатысуын күшейту.

Уинстон Черчилль ақпаратты кім басқарса, әлемді де басқарады деген. Қорытындылай келе, зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, бүгінгі таңда бұқаралық ақпарат құралдарын бақылау тетіктері жеке тұлғалардың көзқарасына, олардың әлеуметтік әрекеттеріне және қоғамдық сана құрылымына әсер етудің маңызды факторы болып отырғанын айтуға негіз бар.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Цуладзе А. Политические манипуляции или Покорение толпы. - М.: Книжный дом «Университет», 1999.
2. Huang Junming, Cook Gavin, Xie Yu., Large-scale Quantitative Evidence of Media Impact on Public Opinion toward China, Humanities and Social Sciences Communications, volume 8, Article number: 181 (2021).
3. McCombs M., Shaw D. L. The Agenda-Setting Function of Mass Media. - Public Opinion Quarterly, 1972.
4. Maurer Peter. Perceptions of media influence and performance among politicians in European democracies. - International Communication Gazette, Volume 85, Issue 5, August 2023, Pages 347-364
5. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Пер. с англ.; науч. ред. Я.Н.Засурский. - М.: Мысль.
6. Соловьев В., Сложные переговоры в комиксах. Книга-тренинг. Эксмо, 2018. - 176 с.
7. Пушкарёва, Г. В. Политология: учебник для вузов. - М.: Юрайт, 2019. - 456 с.
8. Liao Chi-Horng. Exploring the Influence of Public Perception of Mass Media Usage and Attitudes towards Mass Media News on Altruistic Behavior. - Behavioral Sciences (Basel), 2023, 13(8):621.
9. Кара-Мурза, С.Г. Манипуляция сознанием. - М.: Эксмо, 2009. - 832 с.
10. Дьякова, Е. Г., Трахтенберг, А. Д. Средства массовой информации и общество. - М.: Мысль, 2004. - 312 с.
11. Пратканис, Э. Р., Аронсон, Э. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление. - СПб.: Прайм-Еврознак, 2003. - 384 с.
12. Лебон Г. Психология народов и масс. М.: Социум, 2010. - 320 с.
13. Қазақстан және интернет, <https://www.azattyq.org/a/kazakhstan-internet-users/29573452.html>, (қаралған күні: 15.05.2025).
14. Lippmann W., Public Opinion. - New York: Harcourt, Brace & Co., 1922.
15. Шестопал, Е. Б. Политическая психология: Учебник. - М.: Аспект Пресс, 2012. - 432 с.
16. Пайдаланушылар әлеуметтік желілерге қанша уақыт жұмсайды және қайсысында көбірек пайдаланады, <https://ranking.kz/kz/sholu/kogam/pajdalanushylar-%c3%a4leumettik-zhelilerge-qansha-uaqyt-zh%c5%abmsajdy-zh%c3%a4ne-qajsysynda-k%c3%b6birek-pajdalanady.html>, (қаралған күні: 15.05.2025).
17. Самохвалова, В.И. Глобальный мир как пространство современных информационных войн. - М.: Издательство, 2020. - 210 с.
18. Синюшкин, А.А. Технологии работы со СМИ в политических кампаниях. - М.: Издательство, 2018. - 254 с.

REFERENCES:

1. Tsuladze A. Politicheskie manipulatsii ili Pokorenie toly [Political Manipulations, or the Conquest of the Crowd]. – Book House "University", 1999.
2. Huang Junming, Cook Gavin, Xie Yu., Large-scale Quantitative Evidence of Media Impact on Public Opinion toward China, Humanities and Social Sciences Communications, volume 8, Article number: 181 (2021).
3. McCombs M., Shaw D. L. The Agenda-Setting Function of Mass Media. - Public Opinion Quarterly, 1972.
4. Maurer Peter. Perceptions of media influence and performance among politicians in European democracies. - International Communication Gazette, Volume 85, Issue 5, August 2023, Pages 347-364
5. Schiller G. Manipuljatory soznaniem [The Mind Manipulators] / Per. s angl.; nauch. red. Ja.N.Zasurskij. - M.: Mysl'.
6. Solov'ev V., Slozhnye peregovory v komiksah. Kniga-trener [Complex Negotiations in Comics. A Coaching Book]. Jeksmo, 2018. - 176 s.
7. Pushkarjova, G. V. Politologija: uchebnik dlja vuzov [Political Science: a textbook for universities]. – M.: Jurajt, 2019. – 456 s.
8. Liao Chi-Horng. Exploring the Influence of Public Perception of Mass Media Usage and Attitudes towards Mass Media News on Altruistic Behavior. – Behavioral Sciences (Basel), 2023, 13(8):621.
9. Kara-Murza, S.G. Manipuljacija soznaniem [Manipulation of consciousness]. – M.: Jeksmo, 2009. – 832 s.
10. D'jakova, E. G, Trahtenberg, A. D. Sredstva massovoj informacii i obshhestvo [Mass media and society]. – M.: Mysl', 2004. – 312 s.
11. Pratkanis, Je. R., Aronson, Je. Jepoha propagandy: Mehanizmy ubezhdenija, povsednevnoe ispol'zovanie i zloupotreblenie [Age of Propaganda: The Everyday Use and Abuse of Persuasion]. – SPb.: Prajm-Evroznak, 2003. – 384 s.
12. Lebon G. Psihologija narodov i mass [The Psychology of Peoples and Masses]. M.: Socium, 2010. - 320 s.
13. Qazaqstan zhane internet [Kazakhstan and the Internet], <https://www.azattyq.org/a/kazakhstan-internet-users/29573452.html>, (accessed: 15.05.2025).
14. Lippmann W., Public Opinion. – New York: Harcourt, Brace & Co., 1922.
15. Shestopal, E. B. Politicheskaja psihologija: Uchebnik [Political Psychology: Textbook.]. – M.: Aspekt Press, 2012. – 432 s.
16. Pajdalanushylar aleumettik zhelilerge qansha uaqyt zhumsajdy zhane qajsysynda kobirek pajdalanady [How much time do users spend on social networks and which ones do they use the most?], <https://ranking.kz/kz/sholu/kogam/pajdalanushylar-%c3%a4leumettik-zhelilerge-qansha-uaqyt-zh%c5%abmsajdy-zh%c3%a4ne-qajsysynda-k%c3%b6birek-pajdalanady.html>, (accessed: 15.05.2025).
17. Samohvalova, V.I. Global'nyj mir kak prostranstvo sovremennyh informacionnyh vojn [The global world as an expanse of modern information wars]. - M.: Izdatel'stvo, 2020. - 210 s.
18. Sinjushkin, A.A. Tehnologii raboty so SMI v politicheskikh kampanijah [Technological work of mass media in political campaigns]. - M.: Izdatel'stvo, 2018. - 254 s.

Мақаланың редакцияға түскен күні: 16-01-2025

Мақаланың жарияланған күні: 29-09-2025

Zhangylsyn Kiyubek ¹, Zhaslan Nurbayev ²

¹ Eurasian National University named after L. N. Gumilyov,
post-doctoral researcher, corresponding author
e-mail: kiyubek@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6662-4666>,
(Astana, Kazakhstan)

² Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the
President of Republic of Kazakhstan,
chief expert of the Center for International Studies,
e-mail: zhaslannurbayev@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4862-6152>
(Astana, Kazakhstan)

LOCAL HISTORY STUDIES AS A FACTOR IN THE FORMATION OF NATIONAL IDENTITY: HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS OF POST-SOVIET NARRATIVES

Abstract. In the conditions of growing interest in local history and rethinking the mechanisms of collective memory formation, local history studies acquires a new meaning in both scientific and public spheres. In post-Soviet countries, including Kazakhstan, local history studies becomes an instrument of actualization of historical experience within the framework of memory policy. The article discusses Kazakhstan's key state programs for the preservation and study of cultural heritage, which have contributed to the formation of national identity, the development of historical consciousness, and the strengthening of patriotism through the study and popularization of historical and cultural values. Local history turns out to be a link between academic science, civic initiatives and state memory, reflecting the complex processes of nation-building and identification policy of the country. This article aims to analyze similarities and differences in the historiographical traditions of local history and local history studies in Russia, Poland, Uzbekistan and Kazakhstan, as well as to determine the relationship with political and cultural contexts. Contemporary research in the field of local history studies goes beyond the descriptive approach and requires thinking through the prism of interdisciplinary theories: cultural memory, microhistory, decolonial approach and spatial analysis.

Keywords: *local history studies, memory policy, nation-building, regional identity, local memory.*

Жаңылсын Қиюбек, Жаслан Нұрбаев
ӨЛКЕТАНУ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ
ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ: ПОСТКЕҢЕСТІК БАЯНДАМАЛАРҒА
ТАРИХНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Жергілікті тарихқа деген қызығушылықтың артуы және ұжымдық жадыны қалыптастыру тетіктерін қайта қарау жағдайында өлкетану - ғылыми және қоғамдық салаларда жаңа мәнге ие болады. Посткеңестік елдерде, оның ішінде Қазақстанда өлкетану есте сақтау саясаты шеңберінде тарихи тәжірибені өзектендіру құралына айналады. Мақалада тарихи-мәдени құндылықтарды зерделеу және дәріптеу арқылы ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға, тарихи сананы дамытуға және патриотизмді нығайтуға ықпал еткен мәдени мұраны сақтау және зерттеу аясында Қазақстанның негізгі мемлекеттік бағдарламалары қарастырылады. Өлкетану мемлекеттік құрылыс пен ұлттық бірегейлік саясатының күрделі процестерін ескеретін академиялық ғылым, азаматтық бастамалар мен мемлекеттік жады арасындағы байланыстырушы буын. Бұл мақаланың мақсаты - Ресейдегі, Польшадағы, Өзбекстандағы және Қазақстандағы жергілікті тарих пен өлкетанудың тарихнамалық дәстүрлеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды талдау, сондай-ақ саяси және мәдени контексттермен байланысын анықтау. Өлкетану саласындағы заманауи зерттеулер сипаттамалық тәсілден бастау алып, пәнаралық теорияларды: мәдени жады, микротарих, деколониялық тәсіл және кеңістіктік талдауды түсінуді қажет етеді.

Түйін сөздер: тарихи өлкетану, жады саясаты, ұлттық бірегейлік, аймақтық бірегейлік, жергілікті жады.

Жаңылсын Қиюбек, Жаслан Нұрбаев
ИСТОРИЧЕСКОЕ КРАЕВЕДЕНИЕ КАК ФАКТОР
ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ:
ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОСТСОВЕТСКИХ
НАРРАТИВОВ

Аннотация. В условиях растущего интереса к локальной истории и переосмысления механизмов формирования коллективной памяти краеведение приобретает новое значение как в научной, так и в общественной сферах. В постсоветских странах, в том числе в Казахстане, краеведение становится инструментом актуализации исторического опыта в рамках политики памяти. В статье рассматриваются ключевые государственные программы Казахстана по сохранению и исследованию культурного наследия, которые способствовали формированию национальной идентичности, развитию исторического сознания и укреплению патриотизма через изучение и популяризацию историко-культурных ценностей. Краеведение оказывается связующим звеном между академической наукой, гражданскими инициативами и

государственной памятью, отражая сложные процессы государственного строительства и идентификационной политики страны. Цель данной статьи - проанализировать сходства и различия в историографических традициях локальной истории и краеведения в России, Польше, Узбекистане и Казахстане, а также определить взаимосвязь с политическим и культурным контекстами. Современные исследования в области краеведения выходят за рамки описательного подхода и требуют осмысления через призму междисциплинарных теорий: культурной памяти, микроистории, деколониального подхода и пространственного анализа.

Ключевые слова: историческое краеведение, политика памяти, национальное строительство, региональная идентичность, локальная память.

Introduction

Modern local history research is characterized by an approach focused on using the achievements of other disciplines, among which history plays a particularly important role. This leads to an expansion of the aspects of the phenomena under investigation and the integration of different methods of analysis. The growing importance of the global context contributes to the perception of a specific point in the historical process within a particular space. Research based on the study of local history, that is developing towards a holistic description, taking into account cultural factors and the symbolic space. The modern theory of local history studies adheres to the critical and constructivist direction, emphasizing the non-obvious role of regions in social development. From this point of view, the past in regions can be the subject of research as a key cultural resource. The top-down activities of the authorities collide with those of the grassroots, and different ways of understanding regional identity collide with each other. This can be seen as a process of mutual negotiation and reconciliation of institutionalized discursive practices that find expression in the state's local memory policy.

The relevance of studying this issue is determined by the existence of state programs initiated by the first president of the Republic of Kazakhstan, N. Nazarbayev, aimed at preserving and researching the country's cultural heritage. One of the first was the “Madeni mura” (Cultural heritage) program, launched in 2004, aimed at systematizing, preserving, and restoring historical and archaeological monuments, developing national identity, and promoting spiritual wealth. Within its framework, historical and cultural sites were recreated, materials from foreign archives were collected, and fundamental works on history, archaeology, literature, philosophy, and culture were published [1]. This was followed by the program “Khalyk tarikh tolqyninda” (The people in the flow of history), which sought to find new sources for an objective study of history and determine the place of the Kazakh people in world history [2]. A logical development was the program “Rukhani zhangyru” (Spiritual revival) which focused on modernizing public consciousness, studying the history and culture of the Great Steppe, and the “Archive-2025” project. Within its framework, the initiative “Tugan zher” (Native land) took on special significance, focusing on the development of local history

research, the restoration of local monuments, the implementation of environmental and improvement projects, as well as the involvement of entrepreneurs and young people in supporting their small homeland. A separate area of focus was the creation of a cultural and geographical belt of sacred sites in Kazakhstan as a symbol of national identity and a source of spiritual stability [3].

The subject of this study is local history studies as a form of collective memory work and a tool of national and regional identity formation in post-Soviet countries. Observing how approaches to local history as a way of shaping regional and national identity have developed in Kazakhstan, Russia, Uzbekistan and Poland over the last decades, we would like to draw attention to the actualization of local history studies, which goes beyond a descriptive discipline and becomes an important tool of identity construction, regional image formation and cultural policy. The main issue concerns the implementation of political, symbolic and ideological representation of the past in the countries that have undergone the transition from socialism to other forms of state structure. We are interested in the differences and similarities in approaches to local history and local history studies in Kazakhstan, Russia, Uzbekistan and Poland, while identifying the role of historical heritage, institutional reforms and cultural factors, taking into account their political and cultural contexts and the transformation of memory politics. Is it possible to build the commemoration necessary for local communities by equating state history with the history of the family, the city and the region? How does the development of urban space study help to rethink traumatic events in the past? Does the construction of a dialog between state structures and civic initiatives respond to the needs of local communities? What is the role of the local historian in integrating individual memory with collective memory? We will try to answer these questions by applying historiographical analysis aimed at identifying and comparing approaches to the study of local history and local history studies in the scientific literature of post-Soviet and post-socialist countries. The works of historians, culturologists, memory researchers and local historians were analyzed, which made it possible to trace the evolution of views and theoretical foundations. The study is based on a wide range of literature: scientific articles, monographs, local history publications, speeches of researchers, conceptual and program documents related to the politics of memory and regional history. This analysis allows us to place local knowledge in the context of broader political-ideological and methodological changes, showing that local history becomes not only a tool for preserving the past, but also an arena of symbolic struggle for interpreting the present and projecting the future.

In interpreting local memory, myths and images of space in identity formation, a cultural-anthropological approach was used, which allows us to consider the region not just as an administrative-territorial unit, but as a cultural space filled with myths, meanings, symbols and collective memory. In the context of local history studies, it focuses on how different communities: urban, ethnic, regional - construct and transmit images of “their past”, how local myths, images of heroes, memorial sites become part of everyday identity and political mobilization. Through a cultural-anthropological lens, differences in the perception and representation of

the past in different countries are analyzed, including the sacralization of history, the marginalization of uncomfortable periods (e.g., the Soviet era), and the institutionalization of local memory.

The comparative-historical method is used to identify structural and substantive differences and similarities in the development of local history studies, approaches to local history and forms of memory politics in Kazakhstan, Russia, Uzbekistan and Poland. The method allows us to analyze how different political regimes, cultural contexts and institutional conditions have influenced the interpretation of the past and the inclusion or exclusion of certain events and figures from local histories. Comparative analysis is based on an understanding of both typological parallels (e.g., post-Soviet decommunization in Kazakhstan and Uzbekistan, decentralization in Poland, civic initiatives in Russia) and differences in historical policy strategies. It reveals unique national characteristics, such as the sacralization of Temurid history in Uzbekistan, Kazakhstan's soft integrative model, institutional rethinking of identity in Poland, and postmodern reflection in Russian local history.

This study is based on an interdisciplinary approach and combines qualitative methods of analysis. The main material is academic publications, monographs, articles and conceptual works on national identity and local history studies. The historiographical method, method of comparative analysis and data synthesis are used, which allow us to identify the key factors in the formation of national identity through the prism of local history studies.

Discussion

Local history studies is not only a scientific and educational work devoted to the study of the past and present of a particular region, but also acts as a way of learning from the private to the general, identifying the unique and common features of a particular area, relying on an interdisciplinary approach. In modern historical science, to which researchers attribute the adjective “new”, emphasizing the emergence of ‘new’ methodological approaches, we can ascertain an increase in the interest of scientists in the phenomenon of “local history” and the personality of the “local historian” as representatives of civil society, actively promoting local history by organizing excursions to “forgotten” places of memory. The peculiarity of local history studies is that it combines history, geography and economics, which separately cannot provide answers to modern challenges. Moreover, local history studies meets the needs of tourism, which is actively developing nowadays, contributes to the creation of unique tourist routes to “places of memory”, forms the brand of the region, noting its uniqueness.

In their works, Russian researchers S. Malovychko and M. Rumyantseva mentioned the practice of studying the history of a particular place, which appeared in European historiography in the 18th century. The appeal to local history was largely initiated by the processes of building individual and collective identities. At that time, historiography depended not so much on the professional (historical) training of a particular history writer, but more on his or her position in society at the local or national level. Such history writers were often called amateurs, and the practice of local historiography itself was called amateur. But if the notion of

amateur history for the historiographical space of the 18th century was loaded with positive connotations, because national histories were still written by “amateurs”, then from the second quarter of the 19th century, since the emergence of the notion of scientific history, amateur historiography began to be perceived as an unskilled occupation of history writing, and the notion itself lost its former positive connotations. The transformation of historical knowledge in the twentieth century from linear, mainly represented by state history, to fundamentally nonlinear subject fields makes it necessary to speak not about the hierarchical importance, but about the row-like nature of such subject fields as family history, urban history, regional history, etc. Local history studies belongs to the socially oriented type of historical knowledge and today helps to carry out artificial commemoration necessary for local communities [4].

Thus, already in the 20s of the twentieth century, the intersection point between local history and excursion studies became places that reproduce various semantic connotations with the historical, cultural, literary, artistic, geographical, social content of a certain locus. Constant reference to this content leads to the formation of spatial or, to put it differently, local myth. According to D. Zamyatin's definition, a “local myth” is “a specific stable narrative spread over a certain territory, characteristic of the corresponding local and regional communities and reproduced by them quite regularly”. Local myths, being one of the stable types of spatial representations throughout at least all known written histories, undergo such significant systemic and structural changes in the modern era that they turn out to be not only quite traditional mental narratives describing and characterizing certain places and territories, but also fundamentally, vitally, existentially important components of the vision not only of the past and present, but also of the future - the future begins to be “fixed” as it were by the correspondence between the past and the future [5].

Russian culturologist B. Stepanov noted about the movement towards the development of more modern layers associated with industrial cities, the new modern order of life, which was formed in the late 19th - early 20th century, and which is currently developing in large cities. This is what in urban studies is called “reclaiming the right to the city” and is connected with attempts to master urban space, to understand where we live, what we have here that is valuable, to discover some things that have been hidden or not noticed. Local history is often associated with an interest in ancient periods of history, and can be labeled as a space of memory and historical reflection, which allows us to comprehend the past in an alternative way, separate from the one imposed by state policy. It is within the framework of local history that there is often an opportunity to address the difficult past, to talk not only about the history of the state, figures of commanders and rulers, but also about social problems and processes that happened to ordinary people. Moreover, the author described the dialogue between professional historians and amateur local historians from civic communities as an example of the well-known in the West “public history”, through which it is possible to see how society itself realizes its interest in its local past, the history where this interest originates. Even not everything in local history is always

professional, sometimes associated with myths and ideas not fully verified from the historical point of view, but it is people's activity and an important resource for social development [6].

Characterizing the actual cognitive, L. Repina writes that local and regional history “today is considered in two incommensurable cultural contexts with different ideological orientation: on the one hand, as a way to mobilize historical memory, and on the other hand, as an effective tool of historical cognition, in which the theories, methods and concepts of related disciplines are applied”. L. Repina attributed the first practice of historiography to historical and cultural local history, the second to regional and new local history, thus shifting the emphasis from different levels in the hierarchy of historical research practices to “different ideological orientations” in the study of loci and regions [7, 183].

What makes the study of local history relevant is the interaction of a person with information at the individual level. Discussing the subject as an individual, german philosopher H. Rickert argued that the individual constitutes the true subject of historical knowledge [8]. Hence, by analogy, the subject of local history can be the individual in its irreplaceability and indivisibility. People, phenomena, events, ideas can be considered as individual, which to some extent concretizes the subject area of local history [9]. The task of the local historian is to decompose the individual subjected to his explanation into its constituent cultural components, thereby putting it in connection with the more extensive, which, in turn, must be understood from the individual totality of cultural influences surrounding it. Therefore, just as it is wrong to say that history is limited only to the general and ignores the individual, the singular, it is just as wrong to say that local history is limited only to the singular and does not know the general [10].

In the 20s of the last century, local history studies not only established itself as a new direction in science, but also opened up as a source for studying the city through excursions and cultural centers in order to create an image of the city [11]. Already since this time, the objects of local history are places that reproduce different historical-cultural, literary, artistic, geographical contents of a certain place. The reproduction of urban narratives penetrates into the culture, communication, visual environment of the city through the routes of urban excursions. Local spatial narratives are characterized by the ability to construct new meanings and stable images. It is worth emphasizing the works of P. Nora [12], dedicated to places of memory, he described the belonging of people to certain places, and that the memory of places can be transmitted from generation to generation, uniting them. In his writings, places of memory are seen as remnants of the past, the extreme form in which commemorative consciousness exists in a history that ignores it but needs it. They are in fact places in three senses of the word - material, symbolic and functional - but to very different degrees. Even a place that is outwardly completely material, such as an archival repository, is not a place of memory unless the imagination endows it with a symbolic aura. That is, it is not enough to identify places of memory, but it is also necessary to “revitalize” them, giving them significance in the consciousness of the people [13].

Representations of basic events of the past are often the result of imagination,

but they are used with specific identification purposes. Their creators with the help of images give stability to their identity, the feeling of belonging to a certain cultural community. Vivid historical images shared by members of this community, historical events turned into significant for its representatives “places of memory”, become the basis for its consolidation [14].

The new local history differs from the traditional local history approach by emphasizing private histories, architectural or everyday details, through which contexts are expanded and characteristic and not-so-characteristic traditions are clarified. New research tools, digitized collections, and public access to paper and digital archives have enabled versatile research on local history and mythology. A renewed interest in local, peripheral storytelling, often emanating from amateur local history communities, can also be considered new. The new local history is characterized by a reliance on private histories, architectural or spatial details, through which a versatile exploration of local history becomes possible. H. Jenkins characterized this phenomenon as collective participation in cultural space and in museum activities [15].

Modern regional studies strive for interdisciplinarity, including a particularly important role of history. They focus on the problem field, while taking into account cultural and symbolic aspects. In doing so, the past becomes a valuable cultural resource influencing identity. Top-down (authorities) and bottom-up (local communities) interactions shape regional discourses. In post-communist countries, attention to historical memory as a tool for comprehending the present and constructing the future is increasing.

According to R. Ivolga and E. Sizenov, the relationship of public organizations with the authorities, will give an understanding that success has a principled, at the same time responsible and constructive position, refusal of group egoism and willingness to take into account the interests of other groups, the city as a whole. The most effective activity of civil society institutions was when they managed to establish a dialog with the authorities on an equal footing. Such a dialogue can be conducted only by strong public organizations, so it should be confirmed that the strength of civil society is in its connection with people, in its reliance on their interests, in the willingness to unite to protect them, in the ability to shape public opinion [16].

The new trends in thinking about the city and the mentioned civic initiatives testify in many respects to the demand of the audience. Since the activists themselves belong to the potential target audience of their own projects, they are more sensitive for such a request than the city authorities, and they are more mobile in the implementation and changes in the local history format. The emerging trends of turning to unconventional ways of researching historical space, shifting the search from the center to the periphery both thematically and geographically contribute to the renewal of the local mythology of the city. In contrast to the unified local history institutions of the Soviet past, subordinated to a common ideology, the new local history projects are aimed at studying the private, local, and unofficial. The initiators of civic projects build the process of mastering local history based on horizontal communication, network principles of community

building around the process, often creating a virtual infrastructure. This form allows to include a strong subjective element in the projects, which makes local history and the locus itself close and understandable, i.e. personally credible for other members of the network of project users.

According to the theory of A. Assmann, memory is able to awaken feelings in the bearer, for example, a sense of pride, a sense of shame or a sense of guilt [13, 90]. The work on local history studies can help to educate, first of all, the young generation to love their homeland, pride for their country [17]. The importance of local history studies is determined by the fact that it is an important means of fostering love for the native land, a special form of involvement of the general public in the study of the history of the region, one of the most important ways to involve the public in active and purposeful cultural work in the field.

Appeal to history, creating a link between the present and the past, contributes to the formation of collective memory, which in turn affects the self-presentation of the nation. The author of the theory of collective memory is M. Halbwachs, who also emphasized the peculiarity of memory along with history, naming the former as something that affects the emotions of an individual [18].

Thus, civic initiatives in the field of local history will help to reveal the request “from below” creating prerequisites for a dialog with civic initiatives and state structures, so that the policy of nation-building closes civic requests, at the same time strengthening the memoriality in the minds of the people acting “from above” and existed for a long time in the cultural memory. According to the of A. Assmann's theory, national memory exists longer than social memory, when politicians appeal to it, creating places of memory, marking special dates in history fixing memorial dates in the consciousness of the people, etc.[13, 50]

Results

The choice of Kazakhstan, Russia, Uzbekistan and Poland for comparative analysis is due to several key factors. First of all, all four countries have a common post-socialist past, but have demonstrated different trajectories of rethinking history, memory politics and the formation of regional identities. This allows for a meaningful comparison of models of local historical reflection in different political and cultural contexts. Kazakhstan and Uzbekistan represent a region of Central Asia where historical local history is closely linked to issues of nation-building, decolonization and post-imperial transformation. At the same time, each of these countries demonstrates its own approach: Kazakhstan relies on an integrative model of identity, taking into account multi-ethnicity, while Uzbekistan focuses on localization and sacralization of the national past.

Russia is interesting due to local history that has deep historiographical roots and developed throughout the 20th century, including the Soviet and post-Soviet periods, which allows us to trace the evolution of approaches from state-centralized to postmodern and civic.

Poland, as an Eastern European country that emerged from the communist bloc, demonstrates the European experience of institutionalizing local memory under conditions of decentralization and democratization. Its inclusion allows

us to broaden the scope of the analysis and understand how the European way of memory transformation influences the formation of regional narratives and urban identities.

Thus, the experience of these countries allows us to cover different models of local history and historical policy: from post-Soviet (Kazakhstan, Uzbekistan, Russia) to post-socialist and Europeanized (Poland), which makes it possible to identify both universal trends and unique features of local approaches to comprehending the past.

Russia: from the imperial tradition to the post-Soviet reassessment

In Russia, already in the 80s, the rise of local history was noticed, which was largely due to the theoretical and organizational work local historian S. Schmidt, and the assimilation of the theory of scientists M. Grevs and N. Antsiferov about the importance of excursions to rethink the past. This time is characterized by discussions, free search for a topic and method, and the organization of major conferences on local history studies [19].

Gradually, local history was functionally included in socio-cultural communication at the provincial and local levels. The amateurism that prevailed in local history at first was replaced by professional activities in the study of the region, which was facilitated primarily by the emergence of libraries, archives, and museums. The work on collecting and preserving historical and cultural monuments was unfolding. There was transmission of knowledge and information exchange through various library and archival documents, museum expositions, lectures and reports, local history publications [20].

In local history it was manifested in the increased attention to historical research of the general public, the appeal to the previously closed topics and sources, the formation of new research approaches and directions. Prof. M. Demin, using the example of the study of the Altai region, stated that in 1990, a laboratory of local history studies was established at the Altai State Pedagogical Institute. The order on its establishment stated that “the creation of a new concept of historical education is unthinkable without reliance on local history studies”. An important result of local history research in the 1990s, including expeditionary ethnographic work of Altai universities, was the preparation of collections on the history and culture of individual districts of the Altai region. The collection and publication of materials were carried out, as a rule, by the efforts of a number of regional and local organizations with the support of district administrations. The conducted work on the in-depth study of local territories with the publication of research results undoubtedly had a positive impact on the activation of local history research at the district level. A bright distinctive feature of modern regional historical research in Altai region is the activity of the scientific school on ethnography and oral history, which resulted in the creation of an archive of oral historical research. The rise of the tourism industry in the Altai region and the Altai Republic also puts an imprint on the development of local history in the region [21].

M. Gromov in his works noted that the study of Russian historical and cultural heritage is inextricably linked with local history and Russian studies. Turning to local history, first of all, he noted that it is an extremely important sphere of

practical and theoretical activities, including scientific, social, educational aspects [22].

In the article by A. Troitskaya devoted to the phenomenon of new local history on the example of the cultural capital of the Russian Federation St. Petersburg, new local history opens the history of the city from new sides, breaking the old stereotypes, through the rethinking of the place by the perception of an individual. A. Troitskaya, using the example of St. Petersburg's local history magazines, shows original publications that demonstrated different local history objects around one geolocation, or around one historical name or historical period. Reflecting the tendencies of the new local history, the journals were characterized by the assimilation of urban space with the aim of getting to know the chosen site through the history of people, houses, and toponymy. Describing the local history magazines published in the 2000s, A. Troitskaya dwelled on the optics of urban studies, which demonstrated the possibility of discovering “treasures” in sometimes ordinary things and commonplace city views, turning the audience of the publication into urban gourmets. The approach proposed by the editorial team back in 2003 was original in that it demonstrated a rejection of a linear progression along the historical path. The local history character of the publications was combined with the kaleidoscope effect, invariably producing a new picture as it rotated, and the postmodernist technique of inventorying what was available [23].

Poland: local history in the context of democratization and Europeanization

In 1996, B. Jalowiecki posed a number of questions that have long defined the field of research in the field of regional studies. They concerned how far one should look into the past to explain contemporary differences, what role cultural and social factors played in the development of regions, and which regions had more and which had less chance to develop [24]. In many respects, the Polish debate about the past in the post-communist period seems to be a continuation, in new forms, of the political struggle that began before 1989. The political scene is no longer characterized by confrontation between former communists and former dissidents, as it was in the post-1989 period, but since 2005 between supporters and opponents. Round table agreements and political transition organized with the consent of the ruling communist government. The fall of communist regimes and events in Eastern Europe and then the Soviet Union marked a political caesura that had an impact on the profession of historians. Writing about the communist period now meant writing about a bygone era with a clearly defined chronological framework, which became a legitimate field of study. Moreover, the transition from one political regime to another has created a situation of uncertainty that has opened up opportunities to reconsider the scope of the discipline, its methods, objects of study and interpretations. The Polish experience demonstrates how the prospect of European integration prompted a return to a pre-divided history and an appreciation of the differences between Eastern and Western Europe. Historical aspects such as the level of urbanization, modernization and industrialization remain important in the analysis of regional development. Eastern Europe, hitherto

defined mainly through its experience of communism, is faced with the need to compare itself with the rest of the world and to define itself within the European project. The question of Poland's place in the new European order was a reminder of the persistence and relevance of historical differences in development.

In Poland, differences in the quality of local governance are often linked to the historical division of territories. While it is difficult to prove the sustainability of intangible cultural factors, a common conception suggests that capitalist models spread from west to east, giving western regions an advantage in resources, mentality and adaptability to the market economy. The economic development of regions is usually correlated with historical indicators of urbanization, the craft and trade sector, and the level of industrialization. T. Zarycki showed how the cultural environment rooted in tradition shapes the meaning of people's actions and behavior. These elements, dating back to the past, continue to influence subsequent generations. By comparing four historical macro-regions, he focused on key moments in the late nineteenth century rather than on complete social trajectories. This approach is typical for studies of regional differences and is also used in international comparisons of post-communist countries. T. Zarycki analyzed how political conflicts around the interpretation of history influenced regional construction in the post-communist period. In Poland in the 1990s, two political camps - left and right - were based on opposing historical narratives. The left viewed communist Poland as the first autonomous form of nation-state independent of the West. The right, on the other hand, emphasized Soviet occupation, the loss of eastern territories, and the country's isolation from Europe. This ideological divide affects regional identities, creating multiple and competing images of regions. This makes it difficult to build consensus and influences external perceptions. In his opinion, in such conditions it is important to form a compensatory discourse that reinforces the strengths of the region in order to neutralize negative historical images and political criticism [25].

A. Kolasa-Nowak argues that after the reform of local self-government, Poland witnessed an intensification of identification processes: regional ideologies and images of communities were formed through the reinterpretation of history. Ethnic identity has gained particular importance, as seen in Kashubia and Silesia, where sociologists emphasize the importance of collective memory for modern identity. Special attention is paid to regions with broken continuity, such as the Warmia-Mazury, where regional identity was formed through institutionalization and reconstruction of the past. These processes became the basis for the formation of a new image and symbolic integration of the Western territories after 1989. Myths of multiculturalism became an important tool for shaping the image of cities such as Gdańsk, Wrocław, Lublin and Białystok. In sociological studies of urban identity, history is used to reconstruct the image of the city, giving meaning and value to the contemporary space. This is especially important for economically weak regions, where symbolic competition for a positive image helps to cope with development challenges. Recognizing the significance of the past is connected with a more realistic assessment of social transformations in Poland. History is used to explain persistent regional disparities and differences in development

potential. Sociologists turn to fixed historical knowledge to make connections between the past and the present. In post-communist Eastern Europe, the political conflicts of recent years have had much to do with different interpretations of the historical past. While the transformation of the region is usually seen as an economic-geopolitical process, it also has a deep cultural dimension. Historical arguments have become key to legitimizing the new order, including references to religious heritage and the experience of Soviet occupation and isolation during the Cold War [26].

Uzbekistan: rethinking through the lens of postnonclassical historical scholarship

In recent decades, Uzbek historical scholarship has increased its attention to regional history, which is associated with the formation of new identities in the post-Soviet period. After 1991, some directions of regional history have also been developing in Uzbek historical science. We can point to the fundamental work of A. Malikov, who, using the example of the city of Samarkand, with its cultural heritage and rich history intertwined with world history, believes that cities act as key symbols of collective memory. The study of urban memory and identity requires analyzing the transformation of urban symbols under the influence of political, ideological and religious changes in different historical epochs. He also argues about the active use of urban space by political forces as a tool for introducing and consolidating their ideology in the everyday life of citizens. After all, the internal goals of memory politics are to form general ideas about the political and cultural identity of citizens, taking into account local peculiarities and historical context. Focusing on the period of independence in Samarkand, A. Malikov analyzes the stable elements of Samarkand's memory culture during the period between the Bukhara Emirate and today. He divides the realization of memory policy in Samarkand in the post-Soviet period into three stages: 1990s - the formation of independent Uzbekistan, the period after 2007, when the Samanid monuments were demolished, and the period after September 2016 - the coming to power of Sh. Mirziyoyev, pursuing the tasks of legitimizing the new state with a focus on the achievements of the independence period and the contribution of the first president of Uzbekistan I. Karimov in the development of Uzbekistan. It is also worth mentioning the role of "Amir Temur" in achieving these goals, as well as the contribution of local newspapers to different interpretations of the history of Samarkand in the region ("Zarafshan", "Samarkand Herald", "Ovozi Samarkand", etc.) [27].

In addition, it should be emphasized that in independent Uzbekistan the Russian Empire and the Soviet period were perceived in a negative way. One of the notable manifestations of the discourse of rejection of the Soviet past in Uzbekistan has been the state policy towards monuments of the Soviet era. Between 1992 and 2010, a number of memorial sites from both the Russian Empire and the Soviet era were dismantled or destroyed in the country. The fate of monuments dedicated to repressed Uzbek communists was particularly revealing. Thus, in Samarkand, monuments to A. Ikramov (1898-1938) and M. Mirsharapov (1900-1938), figures

who played a significant role in the Soviet history of Uzbekistan and later became victims of Stalinist repression, were demolished [28].

These actions reflect the Uzbek state's strategy of decommunization and desovietization of public space. Memorial culture was rebuilt in accordance with a new ideology focused on national traditions, the revival of Islamic and Turkic cultural heritage, and the formation of an Uzbek identity distanced from the Soviet past.

Uzbek researcher B. Alimdjanov emphasizes the construction of the image of the region as one of the important components of regional history. Thus, he provides a description of the Ferghana Valley as “the oldest agricultural region of Central Asia” or “a meeting zone of civilizations”. Building a positive image of the region unites regional and national culture, which subsequently affects the international prestige of the region as a whole. The author also cites the study of local identity on the example of the history of tribes and prominent historical figures who played a significant role in local culture, referring to the strengthening of more local than regional identities in Uzbekistan. In addition, B. Alimdjanov proposes the introduction of the concept of “regionality” into scientific circulation, which is expressed in the realization of identity and self-representation of the population, and which reproduces established and analyzed local practices, combining macro and micro histories. He also proposes to outline the historiography of regional history and local history studies from the perspective of postnonclassical historical science, which can solve the methodological problem of regional history and its applicability to the regions of Uzbekistan [29].

Comparative Analysis: Russia, Poland, Uzbekistan and Kazakhstan in the context of regional history and memory politics

The post-Soviet and post-socialist space demonstrates many parallels in the development of regional history and local history studies as a significant element of identity formation, political culture and local memory. However, each of the national contexts bears its own characteristics, shaped by historical legacies, institutional transformations and ideological priorities.

All countries have been characterized by a growing interest in regional history in recent decades. This process became especially noticeable in the political transformations of the 1990s, when the need to create new legitimizing narratives led to a turn to local memory, local history and the symbolic potential of territories. Since that period there has been a peculiar appeal to the history of regions as sources of cultural energy and subjects of historical knowledge. In all post-Soviet countries there is a desire to rethink history with the reliance on local narratives, local history studies and regional identity. This is due to democratization, the growing interest in national identity and the need to legitimize new political regimes. In parallel with this, a new function of the regional historical narrative is being formed - it becomes a tool for constructing a positive image of the territory, which is especially evident in the post-Soviet republics seeking an international symbolic reputation.

Unlike Kazakhstan, where there is a desire to integrate the local and the

national, in Uzbekistan there is a growing tendency to localize identities and represent regions as autonomous sources of cultural heritage. Putting forward the concept of “regionality” suggests an attempt to construct sustainable images of the region in the international arena. The decolonial approach to the study of the history of the city of Samarkand occupies a special place in the politics of memory as a “key symbol of collective memory”. Here, unlike in Russian or Polish cases, the emphasis is on sacralization of history - the Temurid heritage, Islamic civilization, and architectural uniqueness are presented as elements of the nation, not just the city. At the same time, the Soviet past is being dismantled - monuments destroyed, figures associated with the communist regime marginalized. This experience, to a certain extent, contrasts with the Kazakh model, which maintains a balance between criticizing repression and preserving the memory of the Soviet modernization project. It is also worth emphasizing the development in Kazakhstan and Uzbekistan, along with academic projects, of civic forms of local historical activism, including initiatives to commemorate the victims of repression, deportations and other tragic pages of the 20th century.

A peculiarity of the Polish approach is institutional support for the reconstruction of regional identity: the reform of local self-government has allowed regions to more actively form their own symbolic images through museums, local narratives, and urban legends. Multicultural strategies of image formation in cities such as Wrocław or Lublin serve as an example. In Kazakhstan, however, the process of formalizing regional identity through local government is much more limited, and the initiative to represent local history more often comes from “above” - from state or academic institutions.

While in Kazakhstan, Uzbekistan and Poland there is decommunization, criticism of the Soviet past, selective forms of “oblivion” and symbolic “cleaning” of public space, in Russia there is an ambiguous attitude to the country's Soviet past: on the one hand there is a reflection on repression, on the other hand there is an attempt to integrate the imperial and Soviet heritage into the state narrative. In addition, the impact of the tourist boom in Russia on the development of local history initiatives is observed on the example of Altai region.

Historian-researchers A. Kalysh and A. Isaeva believe that the study of native land means a connection with the life activities of the peoples who inhabit them. Also, in their opinion, macro historical research in Kazakhstan, based on the study of the changes that occurred in society, nation, state, left without attention villages, auls, districts and even individuals. Microhistory, which studies the changes in social life through the prism of an individual's everyday life, should help to overcome this situation. The use of the local history principle ties together theoretical knowledge with its application in practice, helping to better assimilate local history material [30]. In this case, Kazakhstan is characterized by a more complex ethno-cultural composition, which imposes special requirements for an “inclusive” memory policy. Unlike Uzbekistan or Poland, Kazakhstan chose the path of soft transformation of the historical narrative with the preservation of a number of Soviet symbols.

Conclusion

Local history studies in post-Soviet and post-socialist countries is undergoing a process of rethinking associated with the search for new identities, the transformation of forms of collective memory and the actualization of local cultural heritage. In the conditions of political and cultural changes it acquires not only academic, but also an important social function, to serve as a tool of national self-knowledge, intergenerational dialog, as well as the formation of a positive image of territories within the country and in the international arena.

The comparative analysis has shown that despite the common aspiration to study local history and symbolic development of space, each country develops its own forms and priorities. The Polish experience illustrates the institutional power of local history under conditions of decentralization and Europeanization. The Russian model continues to develop within a rich local history tradition, increasingly integrating elements of urbanism. Uzbekistan, in turn, relies on the symbolic mobilization of local regions through the sacralization of the Temurid heritage and alienation from the Soviet past. Kazakhstan demonstrates a strategy of integration: local and regional narratives are included in the national agenda, taking into account multi-ethnicity and historical pluralism.

Thus, local history studies becomes not only a way of reconstructing the past, but also influencing the present and the future, shaping perceptions of the nation, society and space. Its importance increases in the conditions of politicization of memory, growth of civic activity and digital transformation of humanitarian knowledge. In these conditions, the development of interdisciplinary approaches capable of combining academic knowledge, public initiatives and public policy of memory becomes especially important. It is this synthesis that will allow local history studies to remain relevant, in demand and sustainable tool for the formation of identity and cultural continuity in the post-Soviet space.

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP25796785)

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Караманова М.С. / Қазақстанның «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы: оның жүзеге асыру кезеңдері мен мағынасы. <https://e-history.kz/kz/first-president/show/12320> (дата обращения: 27.06.2025)
2. Абусейтова М. Х. / Вклад государственных программ Республики Казахстан «Мәдени мұра» («Культурное наследие»), «Халық тарих толқынында» («Народ в потоке истории»), «Рухани жаңғыру» «Архив-2025» в изучении истории и культуры казахской государственности / Отан тарихы №2 (98). 2022, С. 5-17
3. Назарбаев Н. А. / Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy (дата обращения: 27.06.2025)
4. Маловичко С., Румянцева М. / Терминологические проблемы изучения истории локуса / Ижевск: Удмуртский университет. - 2012, С.3-11
5. Замятин Д. / Гуманитарная география: пространство, воображение и взаимодействие современных гуманитарных наук / Социологическое обозрение. Т.9. №3. 2010, С.26-50

6. Степанов Б. / «Мы переживаем всплеск массового интереса к краеведению, в том числе у разных молодежных групп», интервью Н.Антроповой от 20.10.2019 года. <https://realnoevremya.ru/articles/155313-boris-stepanov-o-fenomene-grossijskogo-kraevedeniya> (дата обращения: 25.06.2025)
7. Репина Л. / Историческая наука на рубеже XX-XXI вв.: социальные теории и историографическая практика – М.: Кругъ, 2011, С.183-192
8. Риккерт Г. / Границы естественно-научного образования понятий. СПб., 1904., С.297
9. Гессен С. / Основы педагогики: введение в приклад. философию. Берлин: Слово, 1923; М.: Школа -Пресс, 1995., с. 257-258.
10. Пирожков Г. / О предмете краеведения // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2011. – № 2, ч. 1. – С. 134–136.
11. Исламова Д. / Сущность понятия «краеведение» // Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. 2010 / 2 (22), С. 101-108
12. Нора П. / Франция – память, Новая Петербургская библиотека, 1999, С.26
13. Ассман А. / Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика. М.: Новое литературное обозрение, 2014., С.40.
14. Репина Л. / Между фактом и символом: исторические события в макроструктуре национально-государственного нарратива // Учен. зап. Казан. ун-та. Сер. Гуманит. науки. – 2019. – Т. 161, кн. 2–3. – С. 9–23.
15. Jenkins H. / Confronting the challenges of participatory culture: Media education for the 21st century. Cambridge, MIT Press, 2006. p.19.
16. Иволга Р., Сизёнов Е. / Гражданское воспитание через краеведение: как сдвинуть его с мертвой точки / Краеведение и гражданское общество, Санкт-Петербург: Звезда, 2004. С. 119
17. Шотбакова Л., Бейсенбекова Н., Смагулова Г., Попов Ю. / Из истории становления и развития отечественного краеведения, Серия «История. Философия». № 3(87)/2017, С. 45-52
18. Хальбакс М. / Социальные рамки памяти / пер. с фр. и вступ. Статья С.Н. Зенкина, М: Новое издательство, 2007. С.29.
19. Ермолин Е. / Русское историческое краеведение как инстанция культурной памяти: история и миф, Ярославский педагогический вестник – 2015 – № 2 – Том I (Культурология), С. 98-107
20. Пирожков Г. / Формирование родины и краеведческого дискурса на основе локальных исследовательских практик (вторая половина XIX – начало XX века), Вестник Пермского Университета, 1(18), 2012, С.165-172
21. Демин М. / Историческое краеведение в контексте развития науки, образования и культуры в Алтайском крае. Историческая наука, отечественная история. 2025 • 1 (62), С. 52-58
22. Громов М. / Фундаментальные принципы отечественного краеведения // История и перспективы развития краеведения и москвоведения: Первые всерос. краевед. чт. (Москва, 15–17 апр. 2007 г.): посвящ. 85-летию со дня рождения Сигурда Оттовича Шмидта. – М.: Москвоведение: Московские учебники и Картолитография, 2009. – С. 31–36.
23. Troitskaya A. / New Local History projects in the unofficial history of the city: The case of St. Petersburg, Adam Mickiewicz University Press, Poznań, vol. XLIX/1: 2024, pp. 159–176
24. Jałowicki B. / Przestrzeń historyczna, regionalizm, regionalizacja / Warsaw: Uniwersytet Warszawski, Europejski Instytut Rozwoju Lokalnego i Regionalnego., 1996, С.45-47
25. Zarycki T. / History and regional development. A controversy over the 'right' interpretation of the role of history in the development of the Polish regions. Geoforum. 2007/ 38. 485-493.
26. Kolasz-Nowak A. 2019. „Znaczenie Historii W Studiach Regionalnych: Rola przeszłości W Polskiej Socjologii Regionu Po Roku 1989”. Ruch Prawniczy, Ekonomiczny I Socjologiczny 81 (4):239-52
27. Маликов А. / История Самарканда (с древних времен до середины XIV века). Том. 1. Ташкент: Paradigma, 2017.
28. Malikov A. 2018. The politics of memory in Samarkand in post-Soviet period International Journal of Modern Anthropology. 2 (11): 127 – 145
29. Алимджанов Б. / Проблемы региональной истории (взгляд из Узбекистана) // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки. 2019. № 2. С. 28–37.
30. Калыш А., Исаева А. / Историческое краеведение Казахстана: учеб. пособие. Алматы: Қазақ университеті, 2017. – С. 117

REFERENCES:

1. Karamanova M.S. / Qazaqstannyn «Mädeni mura» memlektettik bagdarlamasy: onyn zhuzege asyru kezenderi men magynasy. [State program of Kazakhstan «Cultural heritage»: stages and meaning of its implementation] URL:<https://e-history.kz/kz/first-president/show/12320> (accessed: 27.06.2025)
2. Abuseitova M. H. / Vklad gosudarstvennyh programm Respubliki Kazakhstan «Mädeni mura» («Kul'turnoe nasledie»), «Halyq tarih tolqynynda» («Narod v potoke istorii»), «Ruhani zhangyru» «Arhiv-2025» v izuchenii istorii i kul'tury kazahskoj gosudarstvennosti [State programs of the Republic of Kazakhstan «Cultural heritage», «The people in the flow of history», «Spiritual revival» «Archive-2025» in the study of history and culture of the Kazakh state] / Otan tarihy №2 (98). 2022, S. 5-17
3. Nazarbaev N. A. / Bolashaqqa bagdar: ruhani zhangyru. [Looking to the future: modernization of public consciousness]. URL:https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy (accessed: 27.06.2025)
4. Malovichko S., Rummyantseva M./ Terminologicheskie problemy izucheniya istorii lokusa [Terminological problems in the study of locus history] / Izhevsk: Udmurtskii universitet. - 2012, S.3-11
5. Zamyatin D. / Gumanitarnaya geografiya: prostranstvo, voobrazhenie i vzaimodeistvie sovremennykh humanitarnykh nauk [Humanitarian geography: space, imagination and interaction of modern human sciences] / Sotsiologicheskoe obozrenie. T.9. №3. 2010, S.26-50
6. Stepanov B. / «My perezhivayem vsplesk massovogo interesa k kraevedeniyu, v tom chisle u raznykh molodezhnykh grupp», interv'y u N. Antropovoi ot 20.10.2019 goda [“We are experiencing a surge of mass interest in local history, including different youth groups”, interview by N. Antropova on 20.10.2019.] / URL:<https://realnoevremya.ru/articles/155313-boris-stepanov-o-fenomene-rossiyskogo-kraevedeniya> (accessed: 25.06.2025)
7. Repina L. / Istoricheskaya nauka na rubezhe XX-XXI vv.: sotsial'nye teorii i istoriograficheskaya praktika [Historical science at the turn of the XX-XXI centuries: social theories and historiographical practice] / M.: Krug, 2011, S.183-192
8. Rikkert G. / Granitsy estestvenno-nauchnogo obrazovaniya ponyatii [Boundaries of natural science education of concepts]. SPb., 1904., S.297
9. Gessen S. / Osnovy pedagogiki: vvedenie v priklad. Filosofiyu [Fundamentals of pedagogy: introduction to applied philosophy]. Berlin: Slovo, 1923; M.: Shkola -Press, 1995., s. 257-258.
10. Pirozhkov G. / O predmete kraevedeniya [About the subject of local history] // Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kul'turologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. – 2011. – № 2, ch. 1. – S. 134–136.
11. Islamova D. / Sushchnost' ponyatiya «kraevedenie» [The essence of the concept "local lore"] // Vestnik Chelyabinskoi gosudarstvennoi akademii kul'tury i iskusstv. 2010 / 2 (22), S. 101-108
12. Nora P. / Frantsiya – pamyat' [France - memory], Novaya Peterburgskaya biblioteka, 1999, C.26
13. Assman A. / Dlinnaya ten' proshlogo: Memorial'naya kul'tura i istoricheskaya politika [The Long Shadow of the Past: Memorial Culture and Historical Politics]. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2014., S.40.
14. Repina L. / Mezhdru faktom i simbolom: istoricheskie sobytiya v makrostrukture natsional'no-gosudarstvennogo narrativa [Between fact and symbol: historical events in the macrostructure of the national-state narrative] // Uchen. zap. Kazan. un-ta. Ser. Gumanit. nauki. – 2019. – T. 161, kn. 2–3. – S. 9–23.
15. Jenkins H. / Confronting the challenges of participatory culture: Media education for the 21st century. Cambridge, MIT Press, 2006. p.19.
16. Ivola R., Sizenov E. / Grazhdanskoe vospitanie cherez kraevedenie: kak sdvinut' ego s mertvoi točki [Civic education through local lore: how to move it from the dead point] / Kraevedenie i grazhdanskoe obshchestvo, Sankt-Peterburg: Zvezda, 2004. S. 119
17. Shotbakova L., Beisenbekova N., Smagulova G., Popov Yu. / Iz istorii stanovleniya i razvitiya otechestvennogo kraevedeniya, Seriya «Istoriya. Filosofiya» [From the history of formation and development of national local lore]. № 3(87)/2017, S. 45-52
18. Khal'bvaks M. / Sotsial'nye ramki pamyati [Social framework of memory] / per. s fr. i vstup. Stat'ya S.N. Zenkina, M: Novoe izdatel'stvo, 2007. S.29.
19. Ermolin E. / Russkoe istoricheskoe kraevedenie kak instantsiya kul'turnoi pamyati: istoriya i mif [Russian historical local lore as an instance of cultural memory: history and myth], Yaroslavskii pedagogicheskii vestnik – 2015 – № 2 – Tom I (Kul'turologiya),

S. 98-107

20. Pirozhkov G. / Formirovanie rodino i kraevedcheskogo diskursa na osnove lokal'nykh issledovatel'skikh praktik (vtoraya polovina XIX – nachalo XX veka) [Formation of Rodino and local history discourse on the basis of local research practices (second half of the 19th – beginning of the 20th century)], Vestnik Permskogo Universiteta, 1(18), 2012, S.165-172

21. Demin M. / Istoricheskoe kraevedenie v kontekste razvitiya nauki, obrazovaniya i kul'tury v Altaiskom krae [Historical local lore in the context of science, education and culture development in Altai region]. Istoricheskaya nauka, otechestvennaya istoriya. 2025 • 1 (62), S. 52-58

22. Gromov M. / Fundamental'nye printsiipy otechestvennogo kraevedeniya [Fundamental principles of national local lore] // Istoriya i perspektivy razvitiya kraevedeniya i moskovovedeniya: Pervye vseros. kraeved. cht. (Moskva, 15–17 apr. 2007 g.): posvyashch. 85-letiyu so dnya rozhdeniya Sigurda Ottovicha Shmidta. – M.: Moskovovedenie: Moskovskie uchebniki i Kartolitografiya, 2009. – S. 31–36.

23. Troitskaya A. / New Local History projects in the unofficial history of the city: The case of St. Petersburg, Adam Mickiewicz University Press, Poznań, vol. XLIX/1: 2024, pp. 159–176

24. Jałowiecki B. / Przestrzeń historyczna, regionalizm, regionalizacja [Historical space, regionalism, regionalization], Oblicza polskich regionów. Warsaw: Uniwersytet Warszawski, Europejski Instytut Rozwoju Lokalnego i Regionalnego., 1996, C.45-47

25. Zarycki T. / History and regional development. A controversy over the 'right' interpretation of the role of history in the development of the Polish regions. Geoforum. 2007/ 38. 485-493

26. Kolasa-Nowak A. 2019. Znaczenie Historii W Studiach Regionalnych: Rola przeszłości W Polskiej Socjologii Regionu Po Roku 1989 [The Importance of History in Regional Studies: The role of the past in Polish regional sociology after 1989]. Ruch Prawniczy, Ekonomiczny I Socjologiczny 81 (4):239-52.

27. Malikov A. / Istoriya Samarkanda (s drevnikh vremen do serediny XIV veka) [History of Samarkand (from ancient times to the middle of the XIV century)]. Tom. 1. Tashkent: Paradigma, 2017.

28. Malikov A. 2018. The politics of memory in Samarkand in post-Soviet period International Journal of Modern Anthropology. 2 (11): 127 – 145

29. Alimdzhanov B. / Problemy regional'noi istorii (vzglyad iz Uzbekistana) [Problems of Regional History (View from Uzbekistan)] // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya: Istoriya i politicheskie nauki. 2019. № 2. S. 28–37.

30. Kalysh A., Isaeva A. / Istoricheskoe kraevedenie Kazakhstana: ucheb. Posobie [Historical Local Lore of Kazakhstan: textbook]. Almaty: Qazaq universiteti, 2017. – S. 117

Мақаланың редакцияға түскен күні: 25-06-2025

Мақаланың жарияланған күні: 29-09-2025

Дания Нұрмуханқызы¹, Данияр Қалдияров², Гульмира Ишикбаева³

*¹ I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті Басқарма
Төрағасы–Ректорының Аппарат басшысы, философия
докторы (Phd), қауымдастырылған профессор
e-mail: daniyafmo@mail.ru*

<https://orcid.org/0000-0003-3817-1975>

*² I. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің профессоры,
экономика ғылымдарының докторы,
e-mail: Kdaltay@gmail.com*

<https://orcid.org/0000-0002-0181-2962>

*³ I. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің
постдокторанты, философия докторы (Phd)
(Талдықорған, Қазақстан)*

e-mail: gulmira_marat@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-7021-5627>

МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТТАҒЫ КЛИМАТТЫҚ КӨШІ-ҚОН: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘСІЛДЕР МЕН ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕ

Аңдатпа. ХХІ ғасырдың басты жаһандық сын-қатерлерінің бірі – климаттың өзгеруі. Ол әлеуметтік-экономикалық дамуға елеулі ықпал етіп, мемлекеттердің саяси стратегияларын жаңа жағдайға бейімдеуді талап етеді. Климаттық факторлардың күшеюі көші-қон үрдістерін айтарлықтай жандандыруда. Дегенмен, халықаралық деңгейде климаттық мигранттарға ортақ құқықтық мәртебе әлі қалыптаспаған, бұл құқықтық белгісіздікті туындатады. 1951 жылғы Босқындар мәртебесі туралы конвенцияда климаттық мигранттар босқындар санатына кірмейтіндіктен, қазіргі халықаралық құқықтық тетіктер олардың құқықтарын толық көлемде қорғауға қауқарсыз. Қазақстан жағдайында климаттық алуан түрлілік пен кейбір аймақтардың экологиялық осалдығы ішкі және трансшекаралық көші-қон қаупін күшейтуде. Мұндай жағдайда климаттық көші-қон мәселелерін көші-қон және климаттық саясаттың ұлттық жүйесіне енгізу, сондай-ақ заңнаманы жаңа сын-тегеуріндерге бейімдеу қажет. Бұл зерттеу халықаралық тәжірибені сараптауға, қолданыстағы құқықтық олқылықтарды айқындауға және Қазақстан үшін тиімді шешімдер ұсынуға бағытталған. Зерттеудің басты мақсаты – әлемдік тәжірибені және қазіргі үрдістерді ескере отырып, мемлекеттік саясат пен ұлттық құқықтық базаны жетілдіруге қатысты ұсыныстар әзірлеу.

Түйін сөздер: көші-қон, климаттық көші-қон, мемлекеттік саясат, құқықтық мәртебе, халықаралық құқық, климаттық мигранттарды қорғау.

Дания Нұрмуханкызы, Данияр Калдияров, Гүлмира Ишкыбаева
ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА В СФЕРЕ КЛИМАТИЧЕСКОЙ
МИГРАЦИИ: МЕЖДУНАРОДНЫЕ ПОДХОДЫ И КАЗАХСТАНСКАЯ
ПРАКТИКА

Аннотация. Изменение климата является одной из ключевых глобальных проблем XXI века, оказывая существенное влияние на социально-экономические процессы и требуя адаптации государственной политики. Усиление климатических факторов все более формирует миграционные потоки, однако на международном уровне до сих пор отсутствует единый правовой статус климатических мигрантов, что порождает правовую неопределённость. Согласно Конвенции о статусе беженцев 1951 года, климатические мигранты не относятся к категории беженцев, а действующие механизмы не обеспечивают им должной правовой защиты. В условиях Казахстана, где наблюдается разнообразие климатических условий и уязвимость отдельных регионов, возрастает риск как внутренней, так и трансграничной климатической миграции. Такая ситуация требует интеграции вопросов климатической миграции в национальную миграционную и климатическую политику, а также адаптации законодательства к новым вызовам. Настоящее исследование направлено на анализ международных подходов к регулированию климатической миграции, выявление пробелов в правовой сфере и определение возможных решений для Казахстана. Цель работы – выработка предложений по совершенствованию государственной политики и национальной правовой базы с учетом мирового опыта и актуальных тенденций.

Ключевые слова: *миграция, климатическая миграция, государственная политика, правовой статус, международное право, защита климатических мигрантов.*

Daniya Nurmukhankyzy, Daniyar Kaldiyarov, Gulmira Ishkibayeva
STATE POLICY ON CLIMATE MIGRATION: INTERNATIONAL
APPROACHES AND KAZAKHSTAN'S PRACTICE

Abstract. Climate change is one of the key global challenges of the 21st century, significantly affecting socio-economic processes and requiring adaptation of public policy. The intensification of climate-related factors increasingly shapes migration flows; however, at the international level there is still no unified legal status for climate migrants, which leads to legal uncertainty. According to the 1951 Refugee Convention, climate migrants are not considered refugees, and existing mechanisms do not provide them with adequate legal protection. In Kazakhstan, with its diverse climatic conditions and the vulnerability of certain regions, the risk of both internal and cross-border climate migration is growing. This situation necessitates the integration of climate migration issues into national migration and climate policies, as well as the adaptation of legislation to new challenges. The study aims to analyze

international approaches to regulating climate migration, identify gaps in the legal framework, and outline possible solutions for Kazakhstan. The main objective is to develop proposals for improving public policy and the national legal system, taking into account global experience and current trends..

Keywords: *migration, climate migration, public policy, legal status, international law, protection of climate migrants.*

Кіріспе

БҰҰ-ның Экономикалық және әлеуметтік мәселелер департаментінің (UN DESA) бағалауынша, 2024 жылдың ортасына қарай әлемде халықаралық мигранттар саны шамамен 304 миллион адамды құрады, бұл Жер шары халқының 3,7 %-ына тең. Бұл көрсеткіш соңғы жылдары халықаралық көші-қон көлемінің тұрақты өсіп келе жатқанын дәлелдейді [1]. Салыстыру үшін, 2020 жылы халықаралық мигранттар саны 281 миллион адамды, яғни әлем халқының 3,6 %-ын құраған болатын [2]. Дүниежүзілік банк деректеріне сүйенсек, 2050 жылға қарай климаттың өзгеруі шамамен 216 миллион адамды өз елдерінің аумағында көшуге мәжбүр етуі мүмкін [3]. Жыл сайын миллиондаған адам құрғақшылық, су тасқыны, шөлейттену, теңіз деңгейінің көтерілуі және басқа да табиғи апаттар салдарынан тұрғылықты жерлерін тастап кетуге мәжбүр болады. Бұл мәліметтер климаттық көші-қонның жаһандық климаттық өзгерістердің салдары аясында жедел өсіп келе жатқан көші-қон түрлерінің бірі екенін көрсетеді. Алайда халықаралық құқықта климаттық мигранттарға қатысты біртұтас анықтама жоқ, бұл өз кезегінде олардың қорғалуында елеулі құқықтық олқылықтар туындатады.

Аталған мәселе экологиялық қауіп-қатерлер мен климаттық тұрақсыздыққа бейім елдер үшін аса өзекті болып отыр. Қазақстан Республикасы кең байтақ аумағы мен әртүрлі табиғи-климаттық аймақтарға ие бола отырып, ішкі және трансшекаралық халық қоныс аударуына ықпал ететін қатерлерге де тап болуда. Осыған байланысты климаттық көші-қонды құқықтық реттеуге қатысты қолданыстағы заңнаманы қайта қарау және халықаралық стандарттарды ескере отырып жаңа тәсілдерді әзірлеу қажеттілігі туындайды.

Зерттеудің мақсаты – климаттық мигранттарды қорғаудың халықаралық-құқықтық тетіктеріне кешенді талдау жүргізу, олардың Қазақстан Республикасының заңнамасында көрініс табуын бағалау және осы саладағы мемлекеттік саясатты жетілдіру бағыттарын айқындау, сонымен қатар аталған тұлғалар санаты үшін жеке құқықтық мәртебе қалыптастыру қажеттілігін негіздеу.

Зерттеуде климаттық көші-қонға байланысты негізгі халықаралық құжаттар, халықаралық ұйымдардың ұстанымдары, жекелеген мемлекеттердің тәжірибесі және сот прецеденттері қарастырылады. Ерекше назар климаттық көші-қон мәселелерін ұлттық көші-қон және климаттық

саясатқа интеграциялауға, климаттық мигранттарды тиімді қорғау және әлеуметтік бейімдеу жүйесін қамтамасыз ететін құқықтық тетіктерді модельдеуге аударылады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы климаттық көші-қонды халықаралық, экологиялық және көші-қон құқығы түйіскен нүктеде орналасқан құқықтық құбылыс ретінде кешенді зерттеуде, сондай-ақ мемлекеттік саясаттың құқықтық шешімдер мен институционалдық тетіктерді қалыптастырудағы рөлін айқындауда көрініс табады.

Тақырыптың өзектілігі климаттық көші-қон ауқымының өсуімен, осы санаттағы адамдарды айқындау және қорғау жөнінде бірыңғай халықаралық тәсілдердің болмауымен, сондай-ақ климаттың өзгеруінен туындайтын сын-қатерлерге жауап бере алатын келісілген әрі тиімді құқықтық құралдарды әзірлеуге мемлекеттердің белсенді қатысуы қажеттілігімен айқындалады.

Зерттеу әдістері

Зерттеу шеңберінде келесі әдістер қолданылды:

Нормативтік-құқықтық актілерді талдау әдісі - бұл әдіс көші-қон, босқындарды қорғау және климаттық мигранттардың құқықтық мәртебесіне қатысты халықаралық және ұлттық құжаттарды зерделеуге негізделді. Атап айтқанда, 1951 жылғы Босқындар мәртебесі туралы Конвенция, 2018 жылғы Қауіпсіз, реттелген және заңды көші-қон жөніндегі жаһандық келісім, 2015 жылғы Климат жөніндегі Париж келісімі, сондай-ақ Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасы қарастырылды.

Салыстырмалы-құқықтық әдіс - әртүрлі мемлекеттердің және халықаралық ұйымдардың құқықтық нормалары талданып, салыстырылды. Бұл әдістің мақсаты – климаттық мигранттардың мәртебесін құқықтық реттеудің тиімді жолдарын анықтау және Қазақстан үшін бейімдеуге болатын тәжірибелерді белгілеу.

Тарихи-құқықтық талдау әдісі - климаттық өзгерістермен байланысты көші-қон процестерін құқықтық реттеудің даму эволюциясы зерттелді. Осы арқылы негізгі үрдістер, заңнамалық кезеңдер және құқықтық олқылықтардың тарихи себептері айқындалды.

Жүйелі тәсіл - климаттық көші-қон құбылысы халықаралық құқық, экологиялық өзгерістер және әлеуметтік-экономикалық процестермен өзара байланысты кешенді жүйе ретінде қарастырылды. Бұл тәсіл құқықтық, әлеуметтік және институционалдық деңгейлер арасындағы өзара ықпалды түсінуге мүмкіндік береді.

Құқықтық модельдеу әдісі - халықаралық тәжірибе негізінде Қазақстан Республикасының заңнамасын жетілдіру бағытында ұсыныстар әзірлеу жүзеге асырылды. Бұл әдіс климаттық мигранттарға арналған жаңа құқықтық мәртебені қалыптастыруға және оны ұлттық құқық жүйесіне енгізу жолдарын айқындауға бағытталды.

Социологиялық әдіс - БҰҰ, Халықаралық көші-қон ұйымы (ХКУ), БҰҰ Босқындар ісі жөніндегі Жоғарғы комиссары басқармасының (БҰҰБЖКБ) баяндамалары, сараптамалық пікірлері, сондай-ақ статистикалық деректер

мен сауалнамалар талданды. Бұл әдіс әлеуметтік көзқарастар мен көші-қон ықтималдығын бағалауға негіз болды.

Болжамдық әдіс - Қазақстан мен халықаралық деңгейде климаттық көші-қонды құқықтық реттеудің даму сценарийлері қарастырылды. Сонымен қатар климаттық мигранттардың құқықтық мәртебесінің болмауының ықтимал салдарын болжау жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері

Алғашқы кезеңде көші-қонды реттеу нормалары мемлекеттердің егемендігі, азаматтығы және шекара қауіпсіздігі мәселелерімен шектеліп, фрагментарлық сипатта болды. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін халықаралық қауымдастық босқындар мәселесімен бетпе-бет келіп, 1951 жылғы Босқындар мәртебесі туралы Конвенция мен 1967 жылғы Хаттамада саяси және әскери қудалаудан қашқан тұлғаларды қорғау тетіктерін бекітті, алайда экологиялық немесе экономикалық себептермен қоныс аударғандар құқықтық қорғаудан тыс қалды. 1960–1990 жылдары көші-қон процестерінің еңбек сипаттары алдыңғы орынға шығып, Халықаралық еңбек ұйымының бірқатар конвенциялары қабылданды, сондай-ақ 1990 жылғы Барлық еңбекші-мигранттар мен олардың отбасы мүшелерінің құқықтарын қорғау туралы халықаралық конвенция еңбекші-мигранттардың негізгі құқықтарын бекітті. ХХІ ғасырда жаһандану, заңсыз көші-қон, адам саудасы, сондай-ақ экологиялық сын-қатерлер көші-қон құқығын кешенді сипатта қарастыруды талап етті: қауіпсіздік, гуманитарлық, әлеуметтік-экономикалық және экологиялық факторлар өзара байланысты реттеу нысанына айналды. Дегенмен климаттық миграция сияқты жаңа құбылыстардың құқықтық мәртебесі әлі анықталмаған, бұл тарихи қалыптасқан құқықтық олқылықтардың жалғасып келе жатқанын көрсетеді.

Халықаралық құжаттарды талдау көрсеткендей, классикалық халықаралық құқық, оның ішінде 1951 жылғы Босқындар мәртебесі туралы Конвенция және оған 1967 жылғы Хаттама [4], климаттық мигранттарды қорғау аясын қамтымайды, себебі олар «босқын» ұғымына сәйкес келмейді. Біртұтас халықаралық келісімнің жоқтығына қарамастан, климаттық көші-қон мәселелері бірқатар халықаралық тетіктер шеңберінде қарастырылады, атап айтқанда – 2018 жылғы Климат жөніндегі Париж келісімі [5] және 2018 жылғы Қауіпсіз, реттелген және заңды көші-қон жөніндегі жаһандық келісім. Мәселен, Жаһандық келісім тараптары мынадай мақсатты белгілеген: «табиғи апаттардың (күтпеген не баяу дамитын), климаттық өзгерістердің теріс салдарының, қоршаған ортаның нашарлауы мен басқа да жағымсыз жағдайлардың нәтижесінде туындауы мүмкін көші-қон ағындарын анықтау, түсіну және болжауды жақсарту үшін бірлескен талдау мен ақпарат алмасуды жетілдіру, сондай-ақ барлық мигранттардың адам құқықтарының сақталуын, қорғалуын және жүзеге асырылуын қамтамасыз ету арқылы оларға жауап беру» [6]. Алайда аталған келісімдердің мазмұны климаттық көші-қон саласындағы пікір алмасуға және шараларды үйлестіруге арналған платформа рөлін атқарады, бірақ

нақты міндеттемелер мен құқықтық мәртебені айқындайтын ережелерді қамтымайды.

Климаттық көші-қон мәселесін жаһандық деңгейде мойындауға бағытталған талпыныстар БҰҰ Босқындар ісі жөніндегі Жоғарғы комиссары басқармасының (БҰҰБЖКБ) нұсқаулық қағидаттары және Халықаралық көші-қон ұйымының (ХКУ) бастамалары шеңберінде жүргізілді. Алайда бұл құжаттардың ешқайсысы заңдық міндет күші жоқ және климаттық мигранттарға толыққанды құқықтық мәртебе бермейді.

Зерттеу көрсеткендей, Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасында «климаттық мигрант» ұғымы және осы санаттағы адамдарға тікелей қатысты нормалар жоқ. 2011 жылғы 22 маусымдағы «Халықтың көші-қоны туралы» Қазақстан Республикасы Заңы ішкі және сыртқы көші-қонды, еңбек мигранттарын, этникалық қазақтарды, босқындар мен мәжбүрлі қоныс аударушыларды анықтайды, алайда экологиялық себептермен орын алатын қоныс аударуларды қамтымайды [7].

Қазақстан Республикасы шөлейттену, топырақ деградациясы, су ресурстарының азаюы және климаттың жалпы өзгеруі (әсіресе елдің оңтүстік және батыс аймақтарында) сияқты факторлардың әсеріне бейім ел ретінде ішкі климаттық көші-қон толқындарымен бетпе-бет келуі мүмкін [8]. Айта кетерлігі, ішкі көші-қон ерекшеліктеріне қатысты жалғыз нормалар – Заңның 10-тарауындағы қоныс аударушыларға қолдау көрсетуге арналған ережелер [9].

Аталған Заңның 52-бабына сәйкес, Қазақстан Республикасы Үкіметі көші-қон мәселелері жөніндегі уәкілетті органның ұсынысы негізінде қоныс аударушыларды қабылдаудың өңірлік квотасын белгілейді. Бұл квота Қазақстан Республикасы Үкіметі айқындаған өңірлерге тұрақты тұру мақсатында келетін қоныс аударушылар отбасыларының шекті санын анықтайды [10].

Тиісті заңнаманың болмауына байланысты мемлекет климаттық мигранттарды ресми тануға да, оларды әлеуметтік, құқықтық және гуманитарлық қолдауға да қажетті құқықтық тетіктерге ие емес.

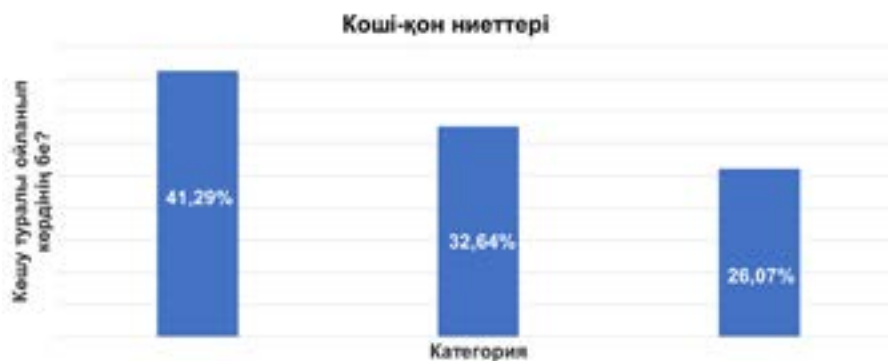
Айрықша атап өту керек: 2022 жылғы 30 қарашадағы Қазақстан Республикасы Үкіметінің №961 қаулысымен бекітілген 2023–2027 жылдарға арналған көші-қон саясаты тұжырымдамасында климаттық көші-қон мәселелері қарастырылмаған. Бұл – климаттық өзгерістердің ішкі және ықтимал трансшекаралық көші-қон процестеріне әсерінің артып келе жатқанына қарамастан. Құжат негізінен еңбек көші-қонын, этникалық репатриацияны реттеуге, заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимыл мен көші-қон инфрақұрылымын жаңғыртуға бағытталған. Мұндай стратегиялық деңгейдегі құжатта климаттық көші-қонның мүлдем айтылмауы климаттың өзгеруінен туындайтын тәуекелдердің бағаланбағанын көрсетеді және бұл экологиялық тұрақсыздық арта түскен жағдайда әлеуметтік-экономикалық және гуманитарлық жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін дегенді білдіреді [11].

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті жүргізген зерттеу Қазақстанның бірқатар өңірлерінде (Жетісу облысы, Алматы облысы және ішінара Түркістан облысы) жүзеге асырылды. Зерттеу шеңберінде **400-ден астам респондент** қамтылды, олардың қатарына әртүрлі жас және әлеуметтік топ өкілдері енгізілді. Сауалнамада климаттық өзгерістер мен көші-қон арасындағы байланыстарды айқындауға бағытталған сұрақтар қойылды. Атап айтқанда:

- климаттық жағдайдың өзгеруі тұрғылықты жерде өмір сүруге қаншалықты әсер етеді;
- экологиялық факторлар көшу шешімін қабылдаудағы рөлі қандай;
- табиғи апаттар, су тапшылығы, жердің құнарсыздануы сияқты құбылыстар көші-қонға итермелеуі мүмкін бе;
- алдағы жылдары көшу ниеті бар ма және қай бағытты қарастыруда.

Зерттеу нәтижелері климат пен қоршаған ортаның өзгеруі адамдардың көші-қон туралы шешім қабылдауында барған сайын маңызды факторға айналып келе жатқанын көрсетті.

1-диаграмма. Климаттық өзгерістерге байланысты көшу ықтималдығы туралы адамдардың пікірі

1. Жоқ (41.29%) - респонденттердің басым бөлігі көшу жоспары жоқ екенін көрсетті, бұл олардың қазіргі жағдайларға бейімделгенін көрсетуі мүмкін.

2. Жауап беруге киналамын (32.64%) — айтарлықтай бөлігі нақты жауап бере алмады, бұл белгісіздік пен тұрақсыздықтың бар екенін білдіреді.

3. Иә (26.07%) - төрттен бірі көшу мүмкіндігін қарастырып отыр, бұл климаттық жағдайлардың нашарлауымен, экономикалық себептермен немесе әлеуметтік тұрақсыздықпен байланысты болуы мүмкін.

Халықаралық көші-қон ұйымының бағалауы бойынша, 2050 жылға қарай Қазақстан халқының 3,1%-дан 4,6%-ға дейінгі бөлігі (шамамен 0,9–1,2 миллион адам) климаттың өзгеруі салдарынан ел ішінде қоныс аударуға мәжбүр болуы мүмкін [12].

Қазіргі жаһандық үрдістер халықтың көші-қон қозғалысының тұрақты өсіп келе жатқанын дәлелдейді. **World Population Prospects 2024** деректеріне сәйкес, көші-қон ағындары халықаралық демографиялық динамиканың маңызды құрамдас бөлігіне айналууда [13]. **World Migration Report 2024** (Халықаралық көші-қон ұйымы – ХКҰ) деректері бойынша, Қазақстан – Ресей көші-қон дәлізі әлемдегі ең ірі көші-қон бағыттарының бірі болып табылады және көлемі бойынша 8-орында тұр [14].

Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының деректері бойынша, **2023 жылы** елде тұрақты тұруға **25 387 адам ресми** түрде тіркелді, ал елден кеткендер саны **16 094 адамды** құрады. 2022 жылмен салыстырғанда келушілер ағыны **45,7 %-ға артқан**, ал кетушілер саны **33,3 %-ға азайған** [15]. Айта кетерлігі, келгендердің **86,3 %-ын ТМД елдерінің азаматтары** құрады.

Бұл деректерді зерттеуге енгізудің маңыздылығы: жаһандық деңгей: UN (WPP 2024) және ХКҰ деректері көші-қонның демографиялық дамудың негізгі факторы екенін көрсетіп, Қазақстанды халықаралық контекстте қарастырудың өзектілігін айқындайды. «Қазақстан – Ресей» көші-қон дәлізі көлемі бойынша әлемдік көшбасшылар қатарында қалып отыр, бұл ұлттық көші-қон саясатын әзірлеуде ескерілетін маңызды фактор. **Ішкі динамика:** 2023 жылы келгендер санының артуы және кеткендер санының азаюы көші-қон үрдістеріндегі өзгерістерді көрсетеді, бұл әлеуметтік бейімдеу мен қорғау жүйелерінің дайындығын бағалауда ерекше мәнге ие.

Осылайша, Қазақстан Республикасы үшін климаттық көші-қон мәселелері барған сайын өзекті болуда. Егер құқықтық реттеу тетіктері әзірленбесе, ел бірқатар қатерлермен бетпе-бет келуі мүмкін, соның ішінде: әлеуметтік шиеленістің артуы, қоныс аударған адамдардың құқықтарының бұзылуы, экологиялық апаттар жағдайында жаппай көшуге дайындықтың болмауы.

Салыстырмалы талдау аясында климаттық мигранттар мәселесін шешу тәжірибесі бар бірнеше елдердің, атап айтқанда Жаңа Зеландия мен Канаданың, тәсілдері қарастырылды.

Жаңа Зеландия – климаттық көші-қонның жаһандық қатерлерін мойындап, климаттық өзгерістерге байланысты баспанасынан айырылған адамдарға құқықтық қорғау беру мәселесін алғашқылардың бірі болып күн тәртібіне енгізген ел. 2017 жылы Жаңа Зеландия үкіметі климаттық мигранттар үшін арнайы виза енгізу идеясын талқылауға бастамашылық жасады [16]. Бұл бастама негізінен Тынық мұхитындағы арал мемлекеттерінің (мысалы, Кирибати, Тувалу) тұрғындарына қолдау көрсетуге бағытталды. Ұсынылған виза форматы: пилоттық квота – жылына шамамен 100 адам. Негіздеме – климаттық өзгерістер салдарынан өмір сүруге жарамды жағдайлардың жойылуы. Мұндай виза иелеріне Жаңа Зеландияда уақытша немесе тұрақты тұру құқығы берілуі мүмкін еді. Алайда 2018 жылы үкімет бұл идеядан бас тартты, себебі Тынық мұхиты елдерімен бірлескен тұрақты шешімдер әзірлеудің маңыздылығы атап өтілді. Жаңа Зеландияның негізгі бағыты – аталған елдерге климаттық өзгерістерге бейімделу үшін жергілікті

деңгейде көмек көрсету (инфрақұрылым, сумен жабдықтау, энергетикалық жобалар арқылы).

Маңызды құқықтық прецедент – **Ioane Teitiota ісі (2013–2020)** [17]. Кирибати азаматы Иоане Теитиота 2013 жылы отбасымен бірге Жаңа Зеландиядан климаттық себептерге байланысты босқын мәртебесін сұрады. Ол теңіз деңгейінің көтерілуі, ауыз судың тапшылығы, өмір сүру жағдайларының нашарлауын өміріне төнген қауіп ретінде көрсетті. Жаңа Зеландия соттары оның өтінішін Конвенция шеңберінде босқын ұғымына сәйкес келмейтінін айтып қабылдамады. 2020 жылы БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитеті Теитиотаның шағымын қарастырып, келешекте адамдарды климаттық қауіпі жоғары елдерге депортациялау **өмір сүру құқығын** (Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 6-бабы) бұзуы мүмкін екенін атап өтті. Шағым қанағаттандырылмағанмен, бұл іс климаттық көші-қонға қатысты адам құқықтарының халықаралық деңгейде мойындалуына жол ашты.

Канада – дамыған және икемді көші-қон жүйесіне ие мемлекет. Бұл жүйеде гуманитарлық және төтенше жағдайларға негізделген уақытша баспана немесе тұрақты тұру мәртебесін беру тетіктері көзделген. Арнайы «климаттық мигрант» ұғымы болмаса да, қолданыстағы ережелер бойынша кейбір жағдайларда оларды қорғауға алу мүмкіндігі бар. Мысалы:

- **H&C Grounds (Humanitarian and Compassionate Considerations)** – гуманитарлық және жанашырлық себептер бойынша тұрақты тұруға өтініш беру мүмкіндігі. Егер депортация адамның өміріне қауіп төндірсе, кедейлікке, базалық қызметтер мен ресурстардан айырылуға әкелсе, бұл негіз ретінде қарастырылуы мүмкін.

- **Temporary Resident Permits (TRP)** – иммиграциялық талаптарға сай келмейтін, бірақ елде болуға маңызды себептері бар адамдарға уақытша тұруға рұқсат беріледі. Климаттық апат жағдайында бұл тетік шұғыл эвакуация және қорғау құралы ретінде қолданылуы мүмкін [18].

Бұл мысалдар халықаралық міндетті құқықтық механизм болмаған жағдайда, мемлекеттердің өздерінің юрисдикциясы шеңберінде климаттық мигранттарды қорғауға бағытталған шешімдер әзірлейтінін көрсетеді.

Зерттеу аясында Қазақстан Республикасының заңнамасына «климаттық мигрант» жаңа санатын енгізу ұсынылды. Бұл ұғымды климаттық және экологиялық өзгерістер салдарынан тұрақты тұратын жерін тастауға мәжбүр болған, бірақ босқындар туралы Конвенция аясында қарастырылмайтын тұлға ретінде айқындауға болады.

Осыған байланысты «Халықтың көші-қоны туралы» Заңға және оған байланысты нормативтік-құқықтық актілерге мынадай өзгерістер енгізу ұсынылады:

- климаттық көші-қонды тану критерийлері;
- уақытша және тұрақты орналастыру рәсімдері;
- құқықтық кепілдіктер мен әлеуметтік қорғау шаралары;
- климаттық апаттар салдарынан жаппай көші-қон кезінде ведомствоаралық үйлестіру тетіктері.

Зерттеу шеңберінде Қазақстандағы климаттық көші-қонды эмпирикалық тұрғыдан (мысалы, ішкі көшіп-қонушылар арасында сауалнама жүргізу арқылы) зерттеу жүргізілмегенін атап өткен жөн. Бұл – болашақта терең зерттеуді қажет ететін перспективалы бағыт.

Сондай-ақ климаттық көші-қонның жекелеген өңірлерге әсерін – инфрақұрылымдық, демографиялық және құқықтық аспектілер тұрғысынан – кешенді түрде бағалау қажет.

Нәтижесінде климаттық көші-қонды құқықтық реттеудің үш негізгі даму сценарийін болжауға болады.

Бірінші сценарий – статус-кво. Бұл жағдайда халықаралық деңгейде әмбебап шешімдер қабылданбайды, құқықтық вакуум сақталады, мемлекеттер тек ұлттық деңгейдегі әртүрлі шаралармен шектеледі, ал бұл әлеуметтік теңсіздік пен құқықтық қорғалмауды күшейтеді.

Екінші сценарий – құқықтық реформа. Мұнда «климаттық мигрант» ұғымын халықаралық деңгейде ресми түрде тану, қорғаудың ортақ стандарттарын қалыптастыру және оларды ұлттық заңнамаға бейімдеу жүзеге асады. Мұндай бағыт әлеуметтік бейімделу мүмкіндіктерін кеңейтіп, гуманитарлық салдарларды азайтады.

Үшінші сценарий – климаттық дағдарыс. Егер мемлекеттер консенсусқа келмесе және тиімді құқықтық шешімдер қабылданбаса, халықтың жаппай қоныс аударуы, гуманитарлық дағдарыстар мен мемлекетаралық шиеленістердің күшеюі ықтимал.

Климаттық көші-қонды құқықтық реттеудің даму сценарийлері

1-кесте. Климаттық өзгерістерге байланысты көшу ықтималдығы туралы адамдардың пікірі

Сценарий	Ықтимал салдарлар	Тәуекел деңгейі
Статус-кво	Құқықтық вакуумның сақталуы; ұлттық деңгейде бытыраңқы шаралар; әлеуметтік теңсіздіктің артуы	Жоғары
Құқықтық реформа	«Климаттық мигрант» ұғымын халықаралық деңгейде тану; әмбебап қорғау стандарттары; ұлттық заңнамаға бейімдеу; әлеуметтік интеграция	Орташа (оң әсер басым)
Климаттық дағдарыс	Халықтың жаппай қоныс аударуы; гуманитарлық дағдарыстар; мемлекетаралық шиеленістер мен қақтығыстар	Өте жоғары

Нәтижелерді талқылау. Зерттеу нәтижелері климаттық көші-қон мәселесінің халықаралық және ұлттық деңгейлерде өзектілігі мен құқықтық күрделілігін дәлелдейді. Қазіргі таңда климаттың өзгеруіне байланысты қоныс аударатын тұлғаларды қорғауға бағытталған тиімді әрі міндетті халықаралық немесе ұлттық құқықтық тетіктер жоқ.

Зерттеудің басты қорытындыларының бірі – 1951 жылғы Босқындар мәртебесі туралы Конвенция және өзге де халықаралық келісімдер климаттық мигранттарға қолданылмайды. 2018 жылғы Қауіпсіз, реттел-

ген және заңды көші-қон жөніндегі жаһандық келісім мен 2015 жылғы Климат жөніндегі Париж келісімі климат пен көші-қон арасындағы өзара байланысты мойындағанымен, климаттық мигранттарды тану және қорғау бойынша нақты құқықтық база мен міндеттемелерді қарастырмайды. Бұл құжаттардың рөлі мемлекеттердің күш-жігерін үйлестіруге бағытталған декларативті сипатта ғана, ал құқықтық кепілдіктер жоқ.

Осы тұрғыдан алғанда, Жаңа Зеландия мен Канаданың тәжірибесі ерекше назар аударарлық. Бұл елдер климаттық факторларды гуманитарлық немесе уақытша қорғау беру үшін негіз ретінде қарастыруға саяси ерік-жігер танытып отыр. Дегенмен, бұл елдерде де климаттық мигранттар үшін арнайы құқықтық мәртебе жоқ. Соған қарамастан, икемді иммиграциялық механизмдер бұл құқықтық олқылықты ішінара өтеуге мүмкіндік береді.

Ioane Teitiota–Жаңа Зеландия ісі халықаралық құқықтық практикада маңызды қадам болды. Босқын мәртебесін беруден бас тартылғанына қарамастан, БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитеті болашақта климаттық апаттардан қатты зардап шеккен елдерге адамдарды депортациялау **өмір сүру құқығын** бұзуы мүмкін екенін мойындады. Бұл көзқарас климаттық мигранттарды қорғаудың халықаралық тетіктерін дамытуға жаңа перспектива ашты, алайда бұл әлі де халықаралық құқықта нақты бекітілмеген жалғыз мысал болып отыр.

Қазақстан Республикасының заңнамасын талдау көрсеткендей, «климаттық мигрант» ұғымы жоқ және экологиялық себептермен қоныс аударатын тұлғаларды қорғауға арналған құқықтық құралдар қарастырылмаған. Бұл ретте шөлейттену, топырақ деградациясы, су ресурстарының тапшылығы секілді климаттық қатерлер елдің оңтүстік және батыс өңірлерінде байқала бастады. «Халықтың көші-қоны туралы» Заңда қоныс аударушыларға қатысты нормалар болғанымен, олардың қолданылу аясы шектеулі және олар экологиялық көші-қон ерекшеліктеріне бейімделмеген.

Эмпирикалық деректер Қазақстанда климаттық көші-қон құбылысының нақты көріністерін айқындайды. Мәселен, Қызылорда облысы мен Приаралье аймағында жердің тозуы, су тапшылығы және қуаңшылық салдарынан тұрғындар солтүстік және орталық өңірлерге (Астана, Қарағанды) көшуге мәжбүр болуда [19]. Бұдан бөлек, 2024 жылы тек Семей өңірінен 14 928 адам қоныс аударып, олардың басым бөлігі Алматы, Астана және Қарағанды қалаларын таңдады [20]. Бұл мысалдар климаттық және экологиялық факторлардың миграциялық шешімдерге тікелей ықпал ететінін көрсетіп, құқықтық реттеу қажеттілігін нақтылай түседі.

Осыған байланысты, зерттеу барысында Қазақстан Республикасының заңнамасына климаттық өзгерістер салдарынан қоныс аударған, босқын мәртебесіне жатпайтын тұлғаларға қатысты жаңа санат – **«климаттық мигрант»** ұғымын енгізу ұсынылды. Сонымен қатар мынадай нақты реформалық шаралар ұсынылды:

- климаттық көші-қонды танудың құқықтық өлшемшарттарын айқындау;

- оны тіркеу мен есепке алудың рәсімдерін енгізу;
- құқықтық және әлеуметтік қорғау тетіктерін әзірлеу;
- климаттық апаттар салдарынан халықтың жаппай көшуі кезінде мемлекеттік органдардың өзара іс-қимылын қамтамасыз ету.

Бұл ұсыныстар климаттық көші-қонға ден қоюдың ұлттық стратегиясын қалыптастыруға бағытталған алғашқы қадам болып табылады. Қазақстан кең аумағын, климаттық әртүрлілікті және кейбір өңірлердің осалдығын ескере отырып, климаттық көші-қонды реттеудің тиімді үлгісін әзірлеген ТМД кеңістігіндегі алғашқы елдердің бірі бола алады.

Айта кету керек, бұл зерттеу құқықтық және аналитикалық сипатта болғандықтан, нақты климаттық мигранттармен сұхбат немесе эмпирикалық зерттеулер (мысалы, сауалнама, далалық деректер жинау) жүргізілген жоқ. Сондықтан болашақта Қазақстанның ең осал өңірлерінде климаттық көші-қонның ауқымын, бағыттарын және себептерін нақтылау мақсатында эмпирикалық зерттеулер жүргізу – перспективалы бағыттардың бірі болып табылады. Сонымен қатар климаттық көші-қонның әлеуметтік-экономикалық салдарын – инфрақұрылымға, еңбек нарығына, әлеуметтік қолдау жүйесіне және өңіраралық қатынастарға әсерін – кешенді бағалау қажет.

Осылайша, зерттеу нәтижелерін талдау климаттық көші-қонды құқықтық реттеуде кешенді, пәнаралық және проактивті тәсілді қолданудың маңыздылығын көрсетеді. Бұл тек заңнамалық реформаларды ғана емес, сонымен қатар институционалдық, ғылыми және қоғамдық әрекет ету тетіктерін қалыптастыруды талап етеді.

Түйіндей келе, климаттық көші-қонды құқықтық тану және оған тиісті мәртебе беру – орнықты даму және адам құқықтарын қорғау саласындағы ұлттық және халықаралық саясаттың ажырамас бөлігі болуы тиіс.

Қорытынды

Климаттық көші-қон – қазіргі халықаралық-құқықтық және ұлттық контексте жеткіліксіз реттелген құбылыстардың бірі. Соған қарамастан, жаһандық климаттың өзгеруіне байланысты оның маңызы жылдан-жылға артып келеді. Халықаралық құқықтық жүйеде климаттық мигранттар үшін әмбебап мойындалған құқықтық мәртебенің жоқтығы – ең өзекті мәселелердің бірі. Мұндай мәртебенің болмауы экологиялық себептерге байланысты тұрғылықты жерін тастап кетуге мәжбүр болған адамдардың құқықтық тұрғыда қорғалмауына, әлеуметтік бейімделу мүмкіндіктерінің шектелуіне және құқықтық белгісіздіктің күшеюіне алып келуде.

Қазақстан Республикасы үшін бұл мәселе ерекше мәнге ие. Елдің кең аумағы, табиғи-климаттық аймақтарының алуан түрлілігі және бірқатар өңірлерінің қуаңшылыққа, шөлейттенуге, су тапшылығына бейімділігі ішкі климаттық көші-қон толқындарының пайда болуына алғышарттар қалыптастырады. Алайда қолданыстағы көші-қон заңнамасы, оның ішінде 2011 жылғы «Халықтың көші-қоны туралы» Заң, экологиялық себептерге байланысты орын алатын қоныс аударуларды қамтитын нақты нормалар-

ды қарастырмайды. Бұған қоса, 2023–2027 жылдарға арналған көші-қон саясатының тұжырымдамасында климаттық көші-қон құқықтық немесе стратегиялық санат ретінде мүлде ескерілмеген. Бұл жағдай нормативтік олқылықтың бар екенін айқындап қана қоймай, климаттық тұрақсыздық күшейген кезде елдің әлеуметтік-экономикалық және гуманитарлық тұрғыда дайын еместігін де көрсетеді.

Сонымен бірге, заң мен тұжырымдамадан бөлек Қазақстанда көші-қон саласында белгілі бір жұмыстар атқарылды. Үкімет қаулылары негізінде өңірлік квоталар белгіленіп, ішкі қоныс аударушыларды қолдау шаралары іске асырылды. Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі мен Ішкі істер министрлігінің Көші-қон комитеті көші-қон процестерін басқаруға бағытталған арнайы бағдарламалар әзірлеп, көші-қон инфрақұрылымын дамытуға, деректерді жүйелеуге және бейімдеу тетіктерін жетілдіруге күш салды. Бұдан бөлек, Халықаралық көші-қон ұйымы (ХКУ), БҰҰ Босқындар ісі жөніндегі Жоғарғы комиссары басқармасы (БҰҰБЖКБ) және Дүниежүзілік банкпен бірлескен жобалар жүзеге асырылып, климаттық көші-қон тәуекелдерін бағалау мен саяси шешімдерді жетілдіруге арналған сараптамалық ұсыныстар ұсынылды. Сондай-ақ, отандық ғылыми-зерттеу институттары мен жоғары оқу орындары эмпирикалық зерттеулер жүргізіп, көші-қонның әлеуметтік-экономикалық және құқықтық қырларын зерделеп, мемлекеттік саясатқа ғылыми негізделген деректер ұсынуда.

Халықаралық тәжірибе бұл мәселені шешуде әртүрлі тәсілдер қолдануға болатынын көрсетеді. Мәселен, Жаңа Зеландияда климаттық себептермен баспанасынан айырылған адамдарға виза беру бастамасы көтерілді, ал Канада өз иммиграциялық жүйесінде гуманитарлық және жанашырлық (H&C Grounds) негізде уақытша немесе тұрақты тұруға рұқсат беру мүмкіндігін қарастырады. Бұдан бөлек, БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитетінің Ioane Teitiota ісі бойынша қабылдаған шешімі климаттық мигранттар мәртебесін халықаралық құқықта тану қажеттілігін көрсетті. Әрине, бұл тетіктер әмбебап құқықтық шешімнің орнын баса алмайды, алайда олар мемлекеттердің өз юрисдикциясында уақытша әрі икемді тәсілдерді қолдана алатынын дәлелдейді.

Қазақстан жағдайында да осындай тәсілдер өзекті. Ең алдымен, заңнамаға «климаттық мигрант» деген жаңа санатты енгізу қажеттілігі туындап отыр. Бұл санатты экологиялық немесе климаттық өзгерістер салдарынан тұрақты тұратын жерін тастауға мәжбүр болған, бірақ босқындар туралы Конвенция шеңберіне кірмейтін тұлға ретінде анықтауға болады. Одан кейін «Халықтың көші-қоны туралы» Заңға және оған қосымша актілерге климаттық көші-қонды тану, тіркеу, қоныстандыру рәсімдерін бекітетін өзгерістер енгізу қажет.

Сондай-ақ мұндай тұлғалар үшін құқықтық, әлеуметтік және гуманитарлық қорғау кепілдіктерін белгілеу, климаттық апат жағдайында жаппай қоныс аудару орын алған кезде ведомствоаралық үйлестіру тетіктерін құру да маңызды.

Сонымен қатар, стратегиялық деңгейде климаттық көші-қонды елдің көші-қон саясатына, климаттық бағдарламаларына және аумақтық даму жоспарларына интеграциялау қажет. Бұл шаралар мемлекеттік саясаттың климаттық сын-қатерлерге жауап беру қабілетін арттырып, халықты қорғаудың кешенді жүйесін құруға ықпал етеді. Бұдан бөлек, экологиялық апат қаупі жоғары өңірлерде қосымша эмпирикалық зерттеулер жүргізу маңызды: климаттық көші-қонның ауқымын, серпінін, негізгі себептерін, сондай-ақ қабылдаушы аймақтардың әлеуметтік, экономикалық және инфрақұрылымдық дайындығын бағалау қажет.

Осылайша, климаттық көші-қонды құқықтық тұрғыдан кешенді қайта пайымдау және оны Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасына енгізу – тек адам құқықтарын қорғау мәселесі ғана емес, елдің әлеуметтік тұрақтылығын қамтамасыз етудің және ХХІ ғасырдың климаттық сын-тегеуріндері жағдайында орнықты дамуды қамтамасыз етудің маңызды бағыты болып табылады. Бұл бағытта халықаралық тәжірибені бейімдей отырып, ұлттық деңгейде құқықтық және институционалдық шешімдер қабылдау Қазақстанды өңірлік көшбасшы елдердің қатарына шығара алады.

***Қаржыландыру:** Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылды (ЖТН № АР23485959).*

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Population Division. International Migrant Stock 2024: Key facts and figures. Advance unedited version. UN DESA/POP/2024/DC/NO. 13. – United Nations, New York, January 2025.
2. Доклад о миграции в мире – 2024 / ред. М. Маколифф, Л. А. Оучо. – Женева: Халықаралық көші-қон ұйымы (МОМ), 2024.
3. Millions on the Move in Their Own Countries: The Human Face of Climate Change. 13 қыркүйек 2021 ж. – URL: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/feature/2021/09/13/millions-on-the-move-in-their-own-countries-the-human-face-of-climate-change> (қаралған күні: 23.03.2025).
4. Конвенция о статусе беженцев: қабылданған 1951 жылғы 28 шілдеде, Женева. – М.: ИПК Изд-во стандартов, 2004.
5. Париж келісімі: жарияланған 2015 жылғы 12 желтоқсанда, Париж. – М., 2018. – 32 б.
6. Глобальный договор о безопасной, упорядоченной и легальной миграции: бекітілген 2018 ж. 10 желтоқсанда, Марракеш (Марокко). – Нью-Йорк: БҰҰ, 2018. – 36 б. – URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N18/452/02/PDF/N1845202.pdf?OpenElement> (қаралған күні: 23.03.2025).
7. «Халықтың көші-қоны туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2011 жылғы 22 маусымдағы № 477-IV // Әкімшілік-құқықтық жүйе. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000477> (қаралған күні: 23.03.2025).
8. Idrisov T. Climate Change and Water Resources in Central Asia: Growing Uncertainty. CABAR.asia. – URL: <https://cabar.asia/en/climate-change-and-water-resources-in-central-asia-growing-uncertainty> (қаралған күні: 15.03.2025).
9. Беженев Е. С., Тлеубаев Р. М. Мемлекеттік ішкі көші-қонды реттеу // Молодой ученый. – 2022. – №16 (411). – Б. 169–171. – URL: <https://moluch.ru/archive/411/90459/> (қаралған күні: 21.03.2025).

10. Қазақстан Республикасының 2023–2027 жылдарға арналған көші-қон саясатының тұжырымдамасы туралы: ҚР Үкіметінің 2022 жылғы 30 қарашадағы № 961 қаулысы // Әкімшілік-құқықтық жүйе. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000961> (қаралған күні: 15.02.2025).
11. Халықаралық көші-қон ұйымы. MOM жобасының Басқарушы комитетінің отырысы: Қазақстандағы климаттық өзгерістер жағдайындағы мобильділік мәселелері. – 2023. – URL: <https://kazakhstan.iom.int/ru/news/meeting-iom-project-steering-committee-addressing-human-mobility-issues-context-climate-change> (қаралған күні: 15.03.2025).
12. Taylor L. New Zealand considers climate refugee visa for Pacific Islanders. Reuters, 30 Oct 2017. – URL: <https://www.reuters.com/article/us-newzealand-climatechange-refugees-idUSKBN1CZ0XN> (қаралған күні: 10.03.2025).
13. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. World Population Prospects 2024. – New York: United Nations, 2024. – URL: <https://population.un.org/wpp/> (қаралған күні: 06.09.2025).
14. International Organization for Migration (IOM). World Migration Report 2024 – Kazakhstan Country Profile. – Prague Process. – URL: <https://www.pragueprocess.eu/en/countries/868-kazakhstan> (қаралған күні: 06.09.2025).
15. Kazakhstan-based Professor Talks Why Migration Matters, Ideal Policy, and Trends. The Astana Times, 23 July 2024. – URL: <https://astanatimes.com/2024/07/kazakhstan-based-professor-talks-why-migration-matters-ideal-policy-and-trends/> (қаралған күні: 06.09.2025).
16. Берман С., Кент А. Дело Тейтиоты и ограничения системы прав человека // QIL. – 2020. – №75. – Б. 25–39.
17. Wren G. Can Humanitarian and Compassionate Applications Provide an Adequate Remedy for Climate Migrants? Obiter Dicta, 7 Apr. 2021. – URL: <https://obiter-dicta.ca/2021/04/07/can-humanitarian-and-compassionate-applications-provide-an-adequate-remedy-for-climate-migrants/> (қаралған күні: 15.03.2025).
18. Matias D.M.S. Climate humanitarian visa: international migration opportunities as post-disaster humanitarian intervention. Climatic Change, 2020, 160: 143–156. – URL: <https://doi.org/10.1007/s10584-020-02691-9> (қаралған күні: 01.03.2025).
19. Lada.kz. Климат адамдарды көшуге мәжбүрлейді: Қазақстан өңірлерін кімдер және не үшін тастап кетуде. – 15 сәуір 2025 ж. – URL: <https://www.lada.kz/kazakhstan-news/137237-klimat-zastavliaet-uezzhait-kto-i-pochemu-pokidaet-regiony-kazakhstana.html> (қаралған күні: 06.09.2025).
20. Baq.kz (орысша бөлім). Семей шұғыл түрде халқын жоғалтып жатыр: Қазақстан тұрғындары қайда және неге кетіп жатыр? – Baq.kz, 2024 ж. – URL: https://rus.baq.kz/semey-stremitelno-teryayet-naselenie-kuda-i-pochemu-uezzhayut-zhiteli_300015784/ (қаралған күні: 06.09.2025).

REFERENCES:

1. Population Division. International Migrant Stock 2024: Key facts and figures. Advance unedited version [Halyqaralyq migranttardyq qor 2024: negizgi derekter men sandar. Aldyn ala redakcialanbagan nusqa [International Migrant Stock 2024: Key facts and figures. Advance unedited version]] – UN DESA/POP/2024/DC/NO. 13. – United Nations, New York, January 2025.
2. M. Makoliff, L. A. Oucho. Doklad o migracii v mire – 2024 [Alemdik migraciia turaly esep – 2024 [World Migration Report – 2024]] – Geneva: International Organization for Migration (IOM), 2024.
3. Millions on the Move in Their Own Countries: The Human Face of Climate Change [Oz elderinde qozgalyp jurgen milliardar: klimattiq ozgeristerdin adam keskini [Millions on the Move in Their Own Countries: The Human Face of Climate Change]] – 13 September 2021. – URL: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/feature/2021/09/13/millions-on-the-move-in-their-own-countries-the-human-face-of-climate-change> (accessed: 23.03.2025).
4. Konvencija o statuse bezhencev [Bosqyndar martebesi turaly konvenciia [Convention relating to the Status of Refugees]] – adopted on 28 July 1951, Geneva. – Moscow: IPK Izd-vo standartov, 2004.
5. Parizh kelisimi [Parizh kelisimi [Paris Agreement]] – adopted on 12 December 2015, Paris. – Moscow, 2018. – 32 p.
6. Global'nyj dogovor o bezopasnoj, uporjadochennoj i legal'noj migracii [Qauipsiz, rettegen jane zand y migraciia turaly halyqaralyq kelisim [Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration]] – adopted on 10 December 2018, Marrakesh (Morocco). – New York: United Nations, 2018. – 36 p. – URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N18/452/02/PDF/N1845202.pdf?OpenElement> (accessed: 23.03.2025).
7. Halyqtyng koshi-qony turaly Qazaqstan Respublikasynyn Zany [Halyqtyng koshi-qony turaly Qazaqstan Respublikasynyn Zany [Law of the Republic of Kazakhstan On Population Migration]] – adopted on 22 June 2011, No. 477-IV. // Akimshilik-quyqyqtyq juzhe. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000477> (accessed: 23.03.2025).
8. Idrisov T. Climate Change and Water Resources in Central Asia: Growing Uncertainty

- [Klimattyq ozgerister men Su Resurstary Ortalyk Aziyada: soqymysydyq osu [Climate Change and Water Resources in Central Asia: Growing Uncertainty]] – CABAR.asia. – URL: <https://cabar.asia/en/climate-change-and-water-resources-in-central-asia-growing-uncertainty> (accessed: 15.03.2025).
9. Bezhenov E. S., Tleubaev R. M. Memlekettik ishki koshi-qondy retteu [Memlekettik ishki koshi-qondy retteu [Regulation of Internal Migration Policy]] // Molodoj uchenyj. – 2022. – No.16 (411). – P. 169–171. – URL: <https://moluch.ru/archive/411/90459> (accessed: 21.03.2025).
10. Qazaqstan Respublikasynyn 2023–2027 zhyldarga arналған koshi-qon sajasatynyn tuzhyrymdamasy turaly [Qazaqstan Respublikasynyn 2023–2027 zhyldarga arналған koshi-qon sajasatynyn tuzhyrymdamasy turaly [Concept of the Migration Policy of the Republic of Kazakhstan for 2023–2027]]: Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan, No. 961, 30 November 2022. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000961> (accessed: 15.02.2025).
11. Halyqaralyq koshi-qon ujymy. MOM zhobasynyn Basqarushy komitetinin otyrysty: Qazaqstandagy klimattyq ozgerister jagdajyndagy mobililik maseleleri [Halyqaralyq koshi-qon ujymy. MOM zhobasynyn Basqarushy komitetinin otyrysty: Qazaqstandagy klimattyq ozgerister jagdajyndagy mobililik maseleleri [IOM Project Steering Committee Meeting: Human Mobility Issues in the Context of Climate Change in Kazakhstan]]. – 2023. – URL: <https://kazakhstan.iom.int/ru/news/meeting-iom-project-steering-committee-addressing-human-mobility-issues-context-climate-change> (accessed: 15.03.2025).
12. Taylor L. New Zealand considers climate refugee visa for Pacific Islanders [Jana Zealandia Tynyk mykhit apaldyqtaryna arналған klimat bosqyndary viza mysaly qarastyrady [New Zealand considers climate refugee visa for Pacific Islanders]]. – Reuters, 30 October 2017. – URL: <https://www.reuters.com/article/us-newzealand-climatechange-refugees-idUSKBN1CZ0XN> (accessed: 10.03.2025).
13. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. World Population Prospects 2024. – New York: United Nations, 2024. – URL: <https://population.un.org/wpp/> (accessed: 06.09.2025).
14. International Organization for Migration (IOM). World Migration Report 2024 – Kazakhstan Country Profile. – Prague Process. – URL: <https://www.pragueprocess.eu/en/countries/868-kazakhstan> (accessed: 06.09.2025).
15. Kazakhstan-based Professor Talks Why Migration Matters, Ideal Policy, and Trends [Qazaqstandyq professor migraciyanyn manyzdylygy, jaramdy saiasat pen bagyttyr turaly [Kazakhstan-based Professor Talks Why Migration Matters, Ideal Policy, and Trends]] – The Astana Times, 23 July 2024. – URL: <https://astanatimes.com/2024/07/kazakhstan-based-professor-talks-why-migration-matters-ideal-policy-and-trends/> (accessed: 06.09.2025).
16. Berman S., Kent A. Delo Tejtoty i ogranichenija sistemy prav cheloveka [Delo Tejtoty i ogranichenija sistemy prav cheloveka [The Tejtota Case and the Limitations of the Human Rights System]] // QIL. – 2020. – No. 75. – P. 25–39.
17. Wren G. Can Humanitarian and Compassionate Applications Provide an Adequate Remedy for Climate Migrants? Obiter Dicta, 7 April 2021. – URL: <https://obiter-dicta.ca/2021/04/07/can-humanitarian-and-compassionate-applications-provide-an-adequate-remedy-for-climate-migrants/> (accessed: 15.03.2025).
18. Matias D.M.S. Climate humanitarian visa: international migration opportunities as post-disaster humanitarian intervention [Klimattyq gumanitarylyq viza: apat jangdagy gumanitarylyq aralasu retinde halyqaralyq migraciialyq mumkindikter [Climate humanitarian visa: international migration opportunities as post-disaster humanitarian intervention]] – Climatic Change, 2020, Vol. 160, pp. 143–156. – URL: <https://doi.org/10.1007/s10584-020-02691-9> (accessed: 01.03.2025).
19. Lada.kz. Klimat adamdardy koshuge mazhburlejdi: Qazaqstan onirlerin kimder jane ne ushin tastap ketude [Klimat adamdardy koshuge mazhburlejdi: Qazaqstan onirlerin kimder jane ne ushin tastap ketude [Climate Forces People to Migrate: Who and Why Leaves Kazakhstan's Regions]] – 15 April 2025. – URL: <https://www.lada.kz/kazakhstan-news/137237-klimat-zastavliaet-uezzhat-kto-i-pochemu-pokidaet-regiony-kazakhstana.html> (accessed: 06.09.2025).
20. Baq.kz (oryssha bolim). Semej shugyl turde halqyn zhogaltyp zhatyr: Qazaqstan turgyndary qaida jane nege ketip zhatyr? [Semej shugyl turde halqyn zhogaltyp zhatyr: Qazaqstan turgyndary qaida jane nege ketip zhatyr? [Semey is Rapidly Losing Its Population: Where and Why are Kazakhstan's Residents Leaving?]] – Baq.kz, 2024. – URL: https://rus.baq.kz/semey-stremitelno-teryat-naselenie-kuda-i-pochemu-uezzhayut-zhiteli_300015784/ (accessed: 06.09.2025).

Мақаланың редакцияға түскен күні: 12-05-2025

Мақаланың жарияланған күні: 29-09-2025

Шолпан Жандосова¹, Лаура Тоқтарбекова^{*2}

¹ ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының
бас ғылыми қызметкері, PhD, қауымдастырылған профессор

e-mail: sholpan_zhandosova@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6151-3788>

^{*2} ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану
институтының жетекші ғылыми қызметкері, PhD

e-mail: lauratoktarbekova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4063-8255>

(Алматы, Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМ ФЕМИНИЗМІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК, МӘДЕНИ ЖӘНЕ РУХАНИ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Бұл ғылыми мақала Қазақстандағы ислам феминизмінің әлеуметтік, мәдени және рухани қырларын жан-жақты зерттеуге арналған. Зерттеудің өзектілігі қазіргі қазақстандық қоғамда діни сәйкестілік пен гендерлік теңдік мәселелерінің өзара байланысын түсінудің маңыздылығымен анықталады. Мақаланың негізгі мақсаты – қазақстандық мұсылман әйелдердің қазіргі қоғамдағы орны мен рөлін, олардың құқықтары мен мүмкіндіктерін кешенді талдау. Бұл зерттеу жұмысының әдіснамалық негізі жалпы ғылыми, арнайы және теориялық-методологиялық тәсілдердің кешенді қолданылуына негізделген. Жалпы ғылыми әдістер ретінде диалектикалық, жүйелік талдау және салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылып, олар ислам феминизмінің қазақстандық қоғамдағы даму заңдылықтарын, әлеуметтік-мәдени құбылыс ретіндегі ерекшеліктерін және қалыптасу кезеңдерін зерттеуге мүмкіндік берді. Арнайы әдістер қатарында қолданылған дискурс-талдау және феноменологиялық әдістер ислам феминизмі туралы қоғамдық пікірталастарды зерттеуге және мұсылман әйелдердің діни тәжірибесін терең түсінуге бағытталды. Мақалада ислам феминизмінің теориялық-методологиялық негіздері қарастырылып, оның қазақстандық контекстегі ерекшеліктері анықталды. Зерттеу барысында ислам феминизмінің қазақ қоғамындағы даму заңдылықтары, оның дәстүрлі діни құндылықтармен үйлесімділігі және заманауи әлеуметтік өзгерістерге әсері жан-жақты талданды. Мақалада ислам феминизмінің қазақстандық моделі, оның дәстүрлі ислам құндылықтары мен қазіргі заманғы феминистік идеялардың синтезі ретінде қалыптасу ерекшеліктері сипатталады. Мақалада ұсынылған тұжырымдар мен қорытындылар гендерлік теңдік мәселелерін зерттеуде, әлеуметтік

саясатты қалыптастыруда және діни-мәдени зерттеулерде практикалық маңызға ие.

Түйін сөздер: Қазақстан, ислам феминизмі, әйелдер құқықтары, діни-саяси ағым, әлеуметтік өзгерістер, рухани-мәдени мәртебе.

Шолпан Жандосова, Лаура Токтарбекова
СОЦИАЛЬНОЕ, КУЛЬТУРНОЕ И ДУХОВНОЕ ЗНАЧЕНИЕ
ИСЛАМСКОГО ФЕМИНИЗМА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Данная научная статья посвящена всестороннему исследованию социальных, культурных и духовных аспектов исламского феминизма в Казахстане. Актуальность исследования определяется важностью понимания взаимосвязи религиозной идентичности и гендерного равенства в современном казахстанском обществе. Основная цель статьи – комплексный анализ положения и роли мусульманских женщин в современном обществе Казахстана, их прав и возможностей. Методологическая основа данного исследования базируется на комплексном применении общенаучных, специальных и теоретико-методологических подходов. В качестве общенаучных методов использовались диалектический, системный анализ и сравнительно-исторический методы, которые позволили исследовать закономерности развития исламского феминизма в казахстанском обществе, его особенности как социально-культурного явления и этапы становления. Среди специальных методов применялись дискурс-анализ и феноменологический метод, направленные на изучение общественных дискуссий об исламском феминизме и глубокое понимание религиозного опыта мусульманских женщин. В статье рассматриваются теоретико-методологические основы исламского феминизма и определяются его особенности в казахстанском контексте. В ходе исследования были всесторонне проанализированы закономерности развития исламского феминизма в казахском обществе, его совместимость с традиционными религиозными ценностями и влияние на современные социальные изменения. В статье описывается казахстанская модель исламского феминизма, особенности её формирования как синтеза традиционных исламских ценностей и современных феминистских идей. Представленные в статье выводы и заключения имеют практическое значение в исследовании вопросов гендерного равенства, формировании социальной политики и религиозно-культурных исследованиях.

Ключевые слова: *Казахстан, исламский феминизм, права женщин, религиозно-политическое течение, социальные изменения, духовно-культурный статус*

Sholpan Zhandossova, Laura Toktarbekova
SOCIAL, CULTURAL AND SPIRITUAL SIGNIFICANCE OF
ISLAMIC FEMINISM IN KAZAKHSTAN

Abstract. This scientific article is devoted to a comprehensive study of the social, cultural and spiritual aspects of Islamic feminism in Kazakhstan. The relevance of the research is determined by the importance of understanding the relationship between religious identity and gender equality in modern Kazakh society. The main purpose of the article is a comprehensive analysis of the position and role of Muslim women in the modern society of Kazakhstan, their rights and opportunities. The methodological basis of this research is based on the integrated application of general scientific, special and theoretical-methodological approaches. Dialectical, systematic analysis and comparative historical methods were used as general scientific methods, which allowed us to study the patterns of development of Islamic feminism in Kazakh society, its features as a socio-cultural phenomenon and the stages of its formation. Among the special methods used were discourse analysis and the phenomenological method, aimed at studying public discussions about Islamic feminism and a deep understanding of the religious experience of Muslim women. The article examines the theoretical and methodological foundations of Islamic feminism and defines its features in the Kazakh context. The study comprehensively analyzed the patterns of development of Islamic feminism in Kazakh society, its compatibility with traditional religious values and its impact on modern social changes. The article describes the Kazakh model of Islamic feminism, the features of its formation as a synthesis of traditional Islamic values and modern feminist ideas. The conclusions and conclusions presented in the article are of practical importance in the study of gender equality issues, the formation of social policy and religious and cultural research.

Keywords: *Kazakhstan, Islamic Feminism, Women's Rights, Religious And Political Movements, Social Changes, Spiritual and Cultural Status.*

Кіріспе

Қазақстандағы ислам феминизмінің ерекшеліктері мен даму үдерістерін зерделеу қазіргі заманғы ислам зерттеулерінің маңызды бағыттарының бірі. Өйткені ислам әйелдерінің құқықтары, оларға қатысты қалыптасқан стереотиптер мен әлеуметтік-мәдени сынаулар қоғамдық-саяси өмірдегі өзекті мәселе. Бұл тақырып қазақстандық исламтанушылар мен әлеуметтанушылардың назарына іле жүйелі түрде алынып отыр.

Қазіргі таңда Қазақстанда ислам феминизмінің дамуы ерекше маңызға ие. Бұл діни-саяси ағым әйелдердің мұсылман қоғамындағы рөлі мен құқықтарын кеңейтуге бағытталған. Ислам феминизмі ислам дінінің әйелдерге деген қатынасын қайта бағалауды және олардың қоғамдағы мәртебесін көтеруді көздейді. Бұл ағым исламдағы әйелдер мәселелерін теологиялық, әлеуметтік-саяси және мәдени тұрғыдан талдауға ұмтылады.

Қазақстандағы ислам феминизмі құбылысы күрделі әрі көп қырлы зерттеу нысаны болып саналады. Бұл мәселе әлеуметтік-мәдени, діни және гендерлік аспектілердің тоғысында орналасқан. Соңғы

онжылдықтарда ислам феминизмі әлемдік ғылыми дискурста маңызды орын алып келеді, алайда Қазақстан контекстінде бұл тақырып әлі де терең зерттеуді қажет етеді.

Ислам феминизмі тұжырымдамасының қалыптасу тарихы XX ғасырдың басына дейін созылады. Алғашқы зерттеулер араб елдерінде жүргізіліп, кейіннен бүкіл мұсылман әлеміне таралды. Мысырлық ғалым Қасым Амин 1899 жылы жарияланған «Әйелдердің азат етілуі» атты еңбегінде алғаш рет ислам контекстіндегі әйелдердің құқықтары мен бостандықтары мәселесін көтерді [1].

Заманауи ислам феминизмі зерттеулерінде бірнеше маңызды бағыттар қалыптасқан. Фатима Мерниси [2], Амина Вадуд [3], Асма Барлас [4] сияқты батыстық ғалымдар Құран мен хадистерді феминистік тұрғыдан қайта түсіндіруге талпыныс жасады. Олардың еңбектері ислам дініндегі гендерлік теңдік мәселелерін жаңаша қарастыруға жол ашты.

Батыс зерттеушілері арасында Марта Брилл Олкотт [5], Джозеф Суад [6] және Фарид Исак [7] сияқты ғалымдар Қазақстандағы ислам мен гендерлік мәселелердің өзара қатынасын зерттеді. Олардың еңбектері жергілікті контекстті халықаралық перспективада түсінуге мүмкіндік береді.

Ресейлік ғалымдар А.Малашенко [8], М.Бигиев [9], Д.Мухетдинов [10] посткеңестік кеңістіктегі ислам феминизмінің ерекшеліктерін зерттеді. Олардың жұмыстары Орталық Азия аймағындағы діни және гендерлік процестердің өзара байланысын түсінуге көмектеседі.

Дегенмен, қазіргі таңда Қазақстандағы ислам феминизмінің әлеуметтік, мәдени және рухани аспектілерін кешенді түрде қарастырған зерттеулер жеткіліксіз. Әсіресе, жергілікті діни дәстүрлер мен заманауи феминистік көзқарастардың синтезі, қазақ қоғамындағы мұсылман әйелдердің өзін-өзі идентификациялау мәселелері терең зерттеуді қажет етеді.

Осы зерттеудің мақсаты – Қазақстандағы ислам феминизмінің әлеуметтік, мәдени және рухани қырларын жан-жақты талдау арқылы оның қазіргі қазақ қоғамындағы орны мен маңызын анықтау. Бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылады:

1. Ислам феминизмінің теориялық-методологиялық негіздерін анықтау және оның қазақстандық контекстегі ерекшеліктерін зерттеу;
2. Қазақстандағы мұсылман әйелдердің діни және әлеуметтік өмірдегі рөлін талдау;
3. Дәстүрлі ислам құндылықтары мен заманауи феминистік идеялардың өзара әрекеттесу механизмдерін зерттеу;
4. Қазақстандағы ислам феминизмінің қалыптасуына әсер ететін әлеуметтік-мәдени факторларды анықтау;
5. Ислам феминизмінің қазақ қоғамының рухани жаңғыруындағы рөлін бағалау.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысында келесі ғылыми әдістер қолданылды:

Жалпы ғылыми әдістер: диалектикалық әдіс арқылы ислам феминизмінің қазақстандық қоғамдағы даму заңдылықтары мен қарама-қайшылықтары зерттелді; жүйелік талдау әдісі ислам феминизмін күрделі әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік берді; салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы қазақстандық ислам феминизмінің қалыптасу кезеңдері анықталды.

Арнайы әдістер: дискурс-талдау әдісі арқылы ислам феминизмі туралы қоғамдық пікірталастар зерттелді; феноменологиялық әдіс мұсылман әйелдердің діни тәжірибесін терең түсінуге мүмкіндік берді.

Зерттеудің теориялық-методологиялық негізін Ф. Мерниси, А. Вадуд, Л. Ахмед сияқты ислам феминизмінің жетекші теоретиктерінің еңбектері құрады. Сонымен қатар, отандық ғалымдардың дін әлеуметтануы мен гендерлік зерттеулер саласындағы жұмыстары пайдаланылды.

Зерттеу жұмысының әдіснамалық ерекшелігі – көпдеңгейлі талдау тәсілінің қолданылуы, яғни микро деңгейде жеке тұлғалардың діни тәжірибесі, мезо деңгейде діни қауымдастықтардың қызметі және макро деңгейде жалпы қоғамдық процестер зерттелді.

Қолданылған әдістердің жиынтығы зерттеу мәселесін жан-жақты қарастыруға және қойылған міндеттерді шешуге мүмкіндік берді. Әдістердің әрқайсысы зерттеудің белгілі бір аспектісін ашуға бағытталған және бір-бірін өзара толықтырып отырды.

Әдебиеттік шолу

Ислам феминизмі қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде әлемдік және қазақстандық ғылыми дискурста маңызды орын алады. Батыс зерттеушілерінің ішінде Лейла Ахмед өзінің «Women and Gender in Islam» [11] еңбегінде ислам тарихындағы гендерлік мәселелерді терең талдап, мұсылман қоғамындағы әйелдердің рөлін зерттеді. Зибба Мир-Хоссейни «Islam and Gender: The Religious Debate in Contemporary Iran» [12] кітабында ислам феминизмінің теориялық негіздерін қалыптастырып, діни мәтіндерді феминистік тұрғыдан қайта түсіндіруге жол ашты.

Фатима Мернисидің «Beyond the Veil: Male-Female Dynamics in Modern Muslim Society» [13] зерттеуі ислам қоғамындағы гендерлік қатынастардың күрделі динамикасын ашып көрсетті. Амина Вадуд «Qur'an and Woman: Rereading the Sacred Text from a Woman's Perspective» [14] еңбегінде Құранды әйел көзқарасымен түсіндіріп, исламдағы гендерлік теңдікті негіздеді.

Қазақстандық контексте А.Қ. Султанғалиева «Ислам в Казахстане: история, этничность и общество» [15] атты монографиясында қазақ қоғамындағы исламның рөлін зерттеп, әйелдердің діни өміріне ерекше назар аударды. А.К. Абдрахманова «Роль женщины в казахском традиционном обществе» [16] еңбегінде қазақ қоғамындағы мұсылман әйелдердің қазіргі жағдайын талдады. Г.К. Жапекова «Статус женщины в традиционном казахском обществе» [17] еңбегінде дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйел мәртебесін ислам құндылықтарымен байланыста зерттеді.

Қазақстандағы ислам феминизмі өзіндік ерекшеліктерге ие құбылыс ретінде қарастырылады. Дінтанушы Айнұр Әбдірәсілқызы «Қазақ қоғамындағы әйел мәртебесі: кеше мен бүгін» [18] еңбегінде заманауи қазақ әйелдерінің діни өмірін зерттейді. Н.О. Мұсабеков «Қазақ қоғамындағы ислам және рухани құндылықтар» [19] атты еңбегінде дәстүрлі құндылықтар мен заманауи үрдістердің үйлесімін зерттейді. Гүлнар Жолжан «Ислам және әйел мәртебесі» [20] мақаласында діни және зайырлы өмір салтының қатар өмір сүру мәселелерін қарастырады.

Аталған еңбектер ислам феминизмінің теориялық негіздерін, тарихи даму жолдарын және қазіргі жағдайын жан-жақты талдайды. Зерттеушілер ислам феминизмінің әлеуметтік, мәдени және рухани маңызын ашып көрсетіп, оның қазақстандық қоғамдағы орнын анықтауға тырысады.

Ислам феминизмінің қалыптасуы мен дамуы

Ислам феминизмінің қалыптасуы мен дамуы – күрделі тарихи процесс. Бұл қозғалыстың тамыры XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жатыр. Мұсылман қоғамында әйелдердің теңдігі туралы алғашқы идеялар осы кезеңде пайда бола бастады. Исламдық феминизм қозғалысының негізгі мақсаты – Құран мен хадистерде көрсетілген әйелдердің құқықтарын қорғау және оларды қазіргі заманға сай түсіндіру.

Қозғалыстың алғашқы кезеңінде Мысыр мен Түркия елдерінде әйелдер ұйымдары құрыла бастады. Бұл ұйымдар әйелдердің білім алу құқығын және қоғамдық өмірге қатысу мүмкіндіктерін талап етті. Худа Шаарави [21] сияқты белсенділер әйелдердің құқықтары үшін белсенді күрес жүргізді. 1920-1930 жылдары көптеген мұсылман елдерінде әйелдер қозғалысы күшейе түсті.

Қазіргі ислам феминизмі әртүрлі бағыттарды қамтиды. Кейбір феминистер дәстүрлі ислам құндылықтарын сақтай отырып, әйелдердің құқықтарын кеңейтуді қолдады. Басқалары діни дәстүрлерді қайта қарау қажеттігін алға тартты. Әйелдердің білім алу, жұмыс істеу және саяси өмірге қатысу құқықтары сол кезеңнің маңызды мәселелердің бірі.

Ислам феминизмі хиджаб кию, көпәйелділік, мұрагерлік құқығы сияқты маңызды мәселелерді де қозғайды. Фатима Мерниси, Амина Вадуд сияқты ғалымдар Құранды феминистік тұрғыдан талдап, жаңа түсіндірмелер ұсынады. Интернет пен әлеуметтік желілердің дамуы ислам феминистеріне өз идеяларын кеңінен таратуға мүмкіндік берді. Қазіргі таңда ислам феминизмі жаһандық сипат алып, әлемнің түрлі елдеріндегі мұсылман әйелдердің құқықтары үшін күресетін желілер мен ұйымдар көбейіп келеді. Олар әйелдердің діни білім алу мүмкіндіктерін кеңейту, мешіттерде әйелдерге арналған орындарды жақсарту сияқты нақты мақсаттарға қол жеткізуге тырысуда. Дегенмен, ислам феминизмі әлі де көптеген қиындықтарға тап болуда. Дәстүрлі көзқарастар мен консервативті топтардың қарсылығы, әлеуметтік-экономикалық теңсіздік, білім алу мүмкіндіктерінің шектеулілігі сияқты мәселелер әлі де өзекті болып тұр. Алайда, бұл қозғалыстың маңызды жетістіктері мен әсері мұсылман әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейтуде үлкен рөл атқарды.

Ислам феминизмінің болашағы мұсылман қоғамының жаңаруға дайындығына, діни реформалар мен әлеуметтік өзгерістерге байланысты. Қозғалыс өз дамуын жалғастырып, жаңа идеялар мен тәсілдер арқылы мұсылман әйелдердің құқықтарын қорғау мен кеңейтуде маңызды рөл атқаратын болады.

Ислам феминизмінің догматтық (богословиялық) негіздемелері

Ислам феминизмінің догматтық негіздемелері исламның негізгі көздерінде – Құран мен Сүннетте көрсетілген принциптерге сүйенеді. Құранда әйелдер мен ерлердің рухани тұрғыдан теңдігі айтылады: «Мұсылман ерлер мен әйелдер, мүмін ерлер мен әйелдер, итаат ететін ерлер мен әйелдер... – олардың барлығы үшін Алла кешірім дайындады және үлкен сауап дайындады» (Ахзаб сүресі, 35 аят) [22]. Бұл аят гендерлік тұрғыдан тең руханилықтың негізі болып саналады.

Мұхаммед пайғамбардың (с.а.с.) сүннетінде әйелдердің құқықтарына қатысты көптеген хадистер бар. «Білім іздеу әрбір мұсылманның – ер мен әйелдің міндеті» деген хадис әйелдердің білім алу құқығының негізін қалайды. Сондай-ақ, «Ана табанының астында ұлдың жұмағы бар» деген хадис әйелдердің, атап айтқанда ана ретіндегі жоғары мәртебесін көрсетеді.

Исламдық фикһ (мұсылман құқығы) саласында әйелдердің құқықтары туралы түрлі көзқарастар қалыптасты. Дәстүрлі фикһ мектептері әйелдердің мұрагерлік, некеге тұру, ажырасу, балалармен қарым-қатынас жасау құқықтарын анықтайды. Алайда заманауи ислам феминистері бұл түсіндірмелердің көпшілігі тарихи контекстке байланысты екенін және қазіргі жағдайға сәйкес қайта қаралуы керектігін дәлелдейді.

Құранда айтылған «Ерлер әйелдердің қамқоршылары» (Ниса сүресі, 34 аят) деген аятты дәстүрлі түсіндірушілер еркектердің әйелдерге үстемдік етуінің дәлелі ретінде келтіреді [23]. Алайда, заманауи феминистік теологтар бұл аятты экономикалық жауапкершілік пен қамқорлық тұрғысында түсіндіреді, яғни еркектердің әйелдерді қаржылық тұрғыдан қолдау міндеті туралы деп санайды.

Исламдық әдебиет пен тәпсірлерде (Құранға түсіндірме) әйелдердің мәртебесі туралы әртүрлі пікірлер қалыптасты. Ибн Кәсір, ат-Табари сияқты классикалық тәпсірші ғалымдардың еңбектерінде әйелдердің рөлі көбінесе отбасылық міндеттерге шектелген. Дегенмен, Мұхаммед Абдо, Рәшид Рида сияқты реформаторлық бағыттағы ғалымдар әйелдердің қоғамдық өмірге қатысу құқықтарын негіздеген.

Қазақстандағы ислам феминизмінің ерекшеліктері

Қазақстандағы ислам феминизмінің қалыптасуы мен дамуына бірқатар факторлар әсер етті. Атап айтқанда, кеңестік дәуірдегі әйелдердің әлеуметтік-саяси мәртебесінің жоғары болуы, дінге деген қызығушылықтың артуы, сондай-ақ тәуелсіздік жылдарындағы діни ағымдардың белсенділігі. Қазақстандық ислам феминизмі көбінесе зияткерлік топтар мен діни-ағартушылық ұйымдардың аясында

қалыптасты. Олар исламдағы әйелдердің құқықтары мен мәртебесін насихаттап, оны қоғамдық талқыға салуға ұмтылды.

Қазақстандағы ислам феминизмі – бұл дәстүрлі діни құндылықтар мен заманауи гендерлік теңдік идеяларының бірегей синтезін көрсететін күрделі әлеуметтік-мәдени құбылыс. Бұл қозғалыстың пайда болуы мен дамуы жергілікті тарихи, мәдени және саяси жағдайлардың ықпалымен қалыптасты. Қазақстандағы ислам феминизмінің негізгі ерекшелігі – отандық дәстүрлі құндылықтар мен қазіргі заманғы демократиялық принциптердің үйлесімді тоғысуы болып табылады.

Тарихи тұрғыдан қарастырғанда, қазақ қоғамында әйелдердің орны ерекше болды, олар көшпелі өмір салтында маңызды рөл атқарып, қоғамдық өмірге белсенді араласты. Дәстүрлі қазақ қоғамында әйелдердің білім алуы мен қоғамдық өмірге қатысуы әрдайым құрметпен қаралды. Қазақ даласына ислам дінінің таралуы әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерінің одан әрі кеңеюіне ықпал етті [24].

Қазіргі Қазақстанда ислам феминизмінің дамуы бірнеше маңызды бағытта жүзеге асуда. Діни білім беру саласында әйелдердің рөлі айтарлықтай артты, олар медреселерде ұстаздық етіп, діни білім таратуда белсенділік танытуда. Қазақстандық мұсылман әйелдер әртүрлі қоғамдық ұйымдар құрып, әлеуметтік жобаларды жүзеге асыруда маңызды рөл атқаруда.

Зайырлы мемлекет ретінде Қазақстан ислам феминизмінің дамуына ерекше жағдай жасап отыр. Мемлекеттік саясат діни сенім бостандығын қамтамасыз ете отырып, әйелдердің құқықтарын қорғауға бағытталған. Бұл үрдіс заңнамалық база арқылы да, қоғамдық институттар арқылы да жүзеге асырылуда. Қазақстандық ислам феминизмі дәстүрлі отбасылық құндылықтарды сақтай отырып, әйелдердің кәсіби және жеке тұлғалық дамуын қолдайды. Мұсылман әйелдер жоғары білім алып, мансаптық өсуге ұмтылады, бұл ретте діни құндылықтарды сақтауға тырысады.

Қазақстандық ислам феминистері діни мәтіндерді заманауи тұрғыдан түсіндіру арқылы әйелдердің құқықтарын негіздеуге тырысады. Құран мен хадистерде әйелдердің теңдігі туралы айтылған тұстарға ерекше назар аударылып, дәстүрлі патриархалды түсіндірмелерге сыни көзқараспен қарайды. Бұл зияткерлік жұмыс діни және зайырлы білімді ұштастыруды талап етеді.

Жаһандану үдерісі Қазақстандағы ислам феминизмінің дамуына айтарлықтай әсер етуде. Әлемдік ислам феминизмі қозғалысымен байланыстар орнатылып, тәжірибе алмасу жүріп жатыр. Дегенмен, қазақстандық ислам феминизмі өзіндік ұлттық ерекшеліктерін сақтап қалуға ерекше мән береді [25].

Н.М.Секенованың зерттеулеріне сәйкес, жүргізілген сауалнама негізіндегі респонденттердің 95%-ы феминизмді «әйелдер құқығы үшін күрес» деп түсінеді, бұл дұрыс түсінік деп бағалауға болады. Тек 5% оны «батыстық құндылықтардың сипаттамасы» деп санайды, бұл салыстырмалы түрде төмен көрсеткіш болып табылады. Феминизмге деген қарым-

қатынас тұрғысынан респонденттердің 53,3%-ы феминизмге оң қарайды, 41,7%-ы бейтарап ұстаным танытады [26].

Сауалнама нәтижелері бойынша әйелдерге дискриминация ең көп отбасында жүргізілетіні анықталды (56,7%). Бұл деректер дәстүрлі патриархалды құндылықтардың отбасылық қарым-қатынастарда әлі де күшті екенін дәлелдейді. Жұмыс орындарындағы дискриминация 40% деңгейінде орналасса, мемлекеттік органдардағы дискриминация 38,3% құрады. Қоғамдық орындардағы дискриминация салыстырмалы түрде төмен көрсеткішті (30%) көрсетеді. Гендерлік стереотиптердің ықпалы тұрғысынан 60 респонденттің 53-і әйелдерге гендерлік стереотиптердің қысымын орташадан жоғары деп бағалады. Бұл қоғамдық сана деңгейінің жоғарылығын көрсетеді және стереотиптарға қарсы күрестің қажеттілігін растайды [26].

Зерттеу барысында анықталған негізгі сын-қатерлер мыналарды қамтиды: радикалды діни ағымдардың ықпалы (оңтүстік аймақтарда 12% жоғары), дәстүрлі патриархалды құндылықтардың күшті болуы (ауылдық жерлерде 67%), діни сауаттылықтың төмендігі (жалпы халық арасында 43%). Сондай-ақ, әйелдердің экономикалық тәуелділігі айтарлықтай жоғары деңгейде орналасқан (38%), бұл олардың дербестікке қол жеткізу мүмкіндіктерін шектейді [26].

Осы ретте Қазақстандағы ислам феминизмі алдында бірқатар маңызды міндеттер тұр. Олардың қатарында діни білім сапасын арттыру, әйелдердің экономикалық тәуелсіздігін нығайту, отбасылық зорлық-зомбылыққа қарсы күрес жатады. Сонымен қатар, қоғамдық пікірталастарға белсенді қатысу арқылы теріс стереотиптерді жою маңызды міндет болып табылады. Қазақстандағы ислам феминизмінің келешегі қоғамның жалпы дамуымен тығыз байланысты. Діни сауаттылықтың артуы, азаматтық қоғамның нығаюы, халықаралық байланыстардың кеңеюі бұл қозғалыстың одан әрі дамуына оң ықпал етеді. Дегенмен, дәстүрлі құндылықтар мен заманауи үрдістер арасындағы тепе-теңдікті сақтау өзекті мәселе болып қала береді.

Қазақстандағы ислам феминизмі – бұл қазақ қоғамының ерекшеліктерін ескере отырып дамып келе жатқан, діни құндылықтар мен заманауи идеяларды үйлестіруге тырысатын маңызды әлеуметтік қозғалыс. Оның болашақ дамуы қоғамның жалпы жаңғыруымен, діни сауаттылықтың артуымен және халықаралық ықпалдастықтың кеңеюімен тығыз байланысты болмақ.

XXI ғасырда гендерлік теңдік мәселесі әлемдік қоғамдастықтың басты назарында болып отыр. Мұсылман елдерінде, соның ішінде Қазақстанда да бұл мәселе ерекше өзектілік танытып келеді. Ислам феминизмі дәстүрлі діни құндылықтар мен заманауи гендерлік теңдік идеяларын үйлестіру мақсатында пайда болған құбылыс ретінде қарастырылады. Бұл зерттеу Қазақстандағы ислам феминизмінің ерекшеліктерін жалпы феминизм қозғалысымен салыстырмалы талдау арқылы анықтауға бағытталған.

Қазақстан Мұсылмандары Діни Басқармасының (ҚМДБ) ресми позициясы

Қазақстан Мұсылмандары Діни Басқармасы исламдағы әйелдердің мәртебесі туралы ресми позициясын қалыптастырған. ҚМДБ басшылығы әйелдердің ислам дінінде жоғары мәртебеге ие екенін мойындайды және олардың білім алу, қоғамдық өмірге қатысу құқықтарын қолдайды.

2019 жылы Бас мүфти Серікбай қажы Ораз исламда әйелдердің рөлі туралы арнайы бейнехабар таратып, әйелдердің діни білім алуына, мешіттерде намаз оқуына кедергі жасалмауы керектігін атап көрсетті. Ол сондай-ақ әйелдердің экономикалық қызметпен айналысу, кәсіпкерлік жасау құқықтарын исламның рұқсат ететінін баса айтты [27].

ҚМДБ құрылымында әйелдер комитеті жұмыс істейді, оның мақсаты – мұсылман әйелдерінің діни-әлеуметтік мәселелерін шешу, олардың діни сауаттылығын арттыру болып табылады. Комитет әйелдерге арналған діни дәрістер, семинарлар ұйымдастырады, отбасылық құндылықтарды нығайту мәселелерімен айналысады.

Дегенмен, ҚМДБ басқару құрылымында әйелдердің үлесі әлі де төмен деңгейде қалып отыр. Жергілікті діни кеңестерде, мешіттердің басқару комитеттерінде әйелдердің қатысуы шектеулі. Бұл жағдай исламдық феминистер тарапынан сын тұтынуға ұшырайды.

Қазақстан Мұсылмандары Діни Басқармасы құрылымында әйелдердің қатысуы шектеулі екені байқалады. Негізгі басшылық лауазымдарда әйелдер қызмет етпейді, бұл исламдық феминистердің сыни пікірлерін тудырады.

Қазақстандағы ислам феминизмінің әлеуметтік-саяси рөлі

Ислам феминизмі Қазақстандағы әйелдердің қоғамдық-саяси өмірге белсенді қатысуына ықпал етті. Бұл ағым әйелдердің білім алуына, кәсіби өсуіне жағдай жасады. Сонымен қатар, ислам феминисттері әйелдердің отбасындағы және қоғамдағы мәртебесін арттыруға ұмтылды. Олар ислам дінінің әйелдерге деген қарым-қатынасын қайта қарап, оларға көбірек құқықтар мен мүмкіндіктер беруді талап етті. Нәтижесінде, соңғы жылдары қазақстандық әйелдердің саяси, әлеуметтік және мәдени өмірдегі белсенділігі айтарлықтай артты.

Қазақстандағы ислам феминизмі қазіргі заманғы әлеуметтік-саяси құбылыс ретінде ерекше назар аударуды талап етеді. Бұл құбылыстың қалыптасуы мен дамуы еліміздің тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде жүзеге асты. Ислам феминизмі дәстүрлі діни құндылықтар мен заманауи гендерлік теңдік идеяларының үйлесімді синтезін іздестіруге бағытталған [28].

Қазақстандағы ислам феминизмі әйелдердің саяси өмірге қатысуын белсенді түрде қолдайды. Олар әйелдердің мемлекеттік басқару органдарында, саяси партияларда және қоғамдық ұйымдарда өкілдік етуін маңызды деп санайды. Бұл қозғалыс әйелдердің саяси құқықтарын кеңейтуге және олардың шешім қабылдау процестеріне қатысуын арттыруға ұмтылады. Ислам феминизмі қазақстандық қоғамда әйелдердің әлеуметтік мәртебесін көтеруге ықпал етеді. Олар әйелдердің отбасындағы рөлін құрметтей отырып, олардың кәсіби және жеке дамуына қолдау көрсетеді. Бұл қозғалыс

әйелдердің экономикалық тәуелсіздігін қамтамасыз етуді және олардың әлеуметтік қорғалуын күшейтуді маңызды деп санайды.

Қазақстандық ислам феминизмі әйелдердің денсаулығын қорғау және репродуктивті құқықтарын қамтамасыз ету мәселелеріне де назар аударады. Олар әйелдердің медициналық қызметтерге қол жетімділігін арттыру және олардың денсаулығын қорғау жүйесін жетілдіру қажеттігін атап көрсетеді.

Қазақстандағы ислам феминизмі әйелдердің еңбек құқықтарын қорғауда да маңызды рөл атқарады. Олар әйелдердің еңбек нарығында тең мүмкіндіктерге ие болуын және олардың кәсіби өсуіне кедергі келтіретін дискриминацияны жоюды талап етеді.

Қозғалыстың халықаралық байланыстары да маңызды рөл атқарады. Қазақстандық ислам феминистері басқа елдердегі ұқсас қозғалыстармен тәжірибе алмасады және ынтымақтастық орнатады. Бұл халықаралық ынтымақтастық қозғалыстың дамуына және оның идеяларының таралуына ықпал етеді.

Ислам феминизмі Қазақстандағы мұсылман қауымдастығының дүниетанымына өзгерістер енгізді. Бұл ағым ислам дінінің әйелдерге деген қарым-қатынасын қайта қарауға және олардың рухани-мәдени мәртебесін арттыруға бағытталған. Ислам феминистері исламдағы әйелдер бейнесі мен рөлін жаңаша түсіндіруге ұмтылды. Олар ислам діні әйелдерді құрметтейді және оларға теңдік береді деген пікірді насихаттады. Нәтижесінде, қазақстандық мұсылмандар арасында әйелдердің дінге деген қызығушылығы артып, олардың діни білім алуы мен дін қызметтеріне қатысуы жандана түсті.

Халықаралық тәжірибе: мұсылман елдеріндегі әйелдер құқықтары

Түрік Республикасы мұсылман елдерінің ішінде әйелдер құқықтарын заңнамалық тұрғыдан кепілдендіру саласындағы алдыңғы қатарлы елдердің бірі болып табылады. 1930 жылдары Кемаль Ататүрктің реформалары нәтижесінде әйелдерге сайлау құқығы берілді, олардың білім алу мүмкіндіктері кеңейтілді. Қазіргі Түркияда әйелдер мемлекеттік басқаруда, бизнесте, ғылымда белсенді қатысады.

Малайзияда ислам мен заманауи құқықтың үйлесімді дамуына мысал көруге болады. Елде шариат соттары жұмыс істейтін болса да, азаматтық заңнама әйелдердің тең құқықтарын қамтамасыз етеді. Малайзиялық әйелдер жоғары лауазымдарға дейін көтеріледі, кәсіби саланың көптеген бағыттарында еңбек етеді.

Индонезияда әлемдегі ең үлкен мұсылман халқы тұрады және елде әйелдердің саяси өмірге қатысуы жоғары деңгейде. Президент болып сайланған Мегавати Сукарнопутри сияқты әйел көшбасшылар исламдық құндылықтар мен әйелдердің саяси басшылығының үйлесімділігін көрсетті [29].

Алайда, кейбір мұсылман елдерінде әйелдердің құқықтары шектелген. Сауд Арабиясында 2018 жылға дейін әйелдердің автомобиль жүргізуіне

тыйым салынған болатын, олардың жұмысқа орналасуы, сапарға шығуы ерлердің рұқсатымен жүзеге асырылатын.

Қорытынды

Қазақстандағы ислам феминизмі әйелдердің әлеуметтік-саяси, мәдени және рухани өмірдегі орнын айтарлықтай күшейтті. Зерттеу барысында анықталғандай, ислам феминизмі – бұл дәстүрлі діни құндылықтар мен заманауи гендерлік теңдік идеяларының үйлесімді синтезі. Қазақстандағы ислам феминизмінің ерекшелігі – оның ұлттық дәстүрлер мен жергілікті мәдени контекстпен тығыз байланысты болуында. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қазақстандық мұсылман әйелдері діни сәйкестілікті сақтай отырып, қоғамдық өмірге белсенді қатысуға ұмтылады. Олар білім алу, мансап құру және отбасылық өмірді үйлестіре білудің жаңа модельдерін қалыптастыруда. Ислам феминизмі қазақстандық қоғамда әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейтуге ықпал етіп, дәстүрлі діни құндылықтарды жаңғыртуға септігін тигізуде.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ислам феминизмі қазақстандық қоғамның рухани және әлеуметтік дамуына оң әсер етуде. Ол дәстүрлі діни құндылықтарды сақтай отырып, қазіргі заманғы әйелдердің қажеттіліктері мен мүдделеріне жауап беретін жаңа әлеуметтік-мәдени модельдердің қалыптасуына ықпал етеді.

Зерттеу барысында анықталған тенденциялар мен заңдылықтар негізінде келесідей ұсыныстар жасауға болады:

- діни білім беру жүйесінде гендерлік теңдік принциптерін енгізу;
- мұсылман әйелдерінің құқықтық сауаттылығын арттыру;
- діни ұйымдарда әйелдердің рөлін күшейту;
- ислам феминизмі идеяларын қоғамдық талқылауға шығару.

Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қазақстандық ислам феминизмі әлемдік ислам феминизмі қозғалысының бір бөлігі бола отырып, өзіндік ерекшеліктерге ие. Бұл ерекшеліктер қазақ халқының дәстүрлі құндылықтары мен заманауи даму үрдістерінің үйлесімді синтезінде көрініс табады. Қорыта келгенде, Қазақстандағы ислам феминизмі – бұл қоғамның рухани және әлеуметтік дамуының маңызды факторы, ол дәстүрлі құндылықтар мен заманауи даму талаптарының арасындағы тепе-теңдікті сақтауға мүмкіндік береді.

Қаржыландыру: Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыру аясында әзірленді (Грант AP19676979 «Исламдағы гендерлік теңдік: ислам феминизмі және дәстүршілдік»)

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Амин К. Тахрир ал-Мап'а. – Каир, 1899. (на араб. яз.)
2. Mernissi F. Women and Islam: An Historical and Theological Enquiry. - Oxford, 1991.
3. Wadud A. On Belonging as a Muslim Woman // Wade-Gayles G. (ed.). My Soul is a Witness: African- American Women's Spirituality. - Boston, 1995.
4. Barlas A. «Believing Women» in Islam: Unreading Patriarchal Interpretations of the Qur'an. - University of Texas Press, 2002.
5. Ислам на постсоветском пространстве: взгляд изнутри. - М.: Арт-Бизнес-Центр, 2001. – 320.
6. Joseph S. (ed.). Encyclopedia of Women and Islamic Cultures. - Leiden: Brill, 2003–2007. - Vol. 1–6.
7. Esack F. Qur'an, Liberation and Pluralism: An Islamic Perspective of Interreligious Solidarity against Oppression. - Oxford: Oneworld, 1997.
8. Малашенко А. Исламская альтернатива и исламистский проект. – М.: Издательство «Весь Мир», 2006.
9. Бигиев М. Женщина в свете священных аятов благородного Корана // Антология татарской богословской мысли. - Казань; 2006.
10. Мухетдинов Д. В. Ислам в XXI веке: программа обновления. - М.: Медина; 2016.
11. Ahmed L. Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate. - Yale University Press, 1992.
12. Mir-Hosseini Z. Islam and Gender: The Religious Debate in Contemporary Iran. - Princeton University Press, 2000.
13. Mernissi F. Beyond the Veil: Male-Female Dynamics in Modern Muslim Society. - Indiana University Press, 1987.
14. Wadud A. Qur'an and Woman: Rereading the Sacred Text from a Woman's Perspective. - Oxford University Press, 1999.
15. Султанғалиева А.К. Ислам в Казахстане: история, этничность и общество. – Алматы: Казахстанский Институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 1998. – 188 с.
16. Абдрахманова А.К. Роль женщины в казахском традиционном обществе // [Электронный ресурс]: URL: https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/194515/1/Абрахманова_Роль%20женщины%20В%20казахском%20традиционном%20обществе.pdf (қаралған күні: 11.08.2023).
17. Жапекова Г.К. Статус женщины в традиционном казахском обществе // Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. - №1 (46). – 2014.
18. Әбдірәсілқызы А. Қазақ қоғамындағы әйел мәртебесі: кеше мен бүгін // [Электронный ресурс]: URL: <https://kazislam.kz/2013/10/eislam-217/> (қаралған күні: 11.08.2023).
19. Мұсабеков Н.О. Қазақ қоғамындағы ислам және рухани құндылықтар // [Электронный ресурс]: URL: <https://www.sarangazeti.kz/kz/zhanalytar/3297-poryadok-privlecheniya-k-otvetstvennosti-za-proyavlenienuvazheniya-k-sudu-5.html> (қаралған күні: 11.08.2023).
20. Жолжан Г. Ислам және әйел мәртебесі // [Электронный ресурс]: URL: <https://egemen.kz/article/323287-islam-dgane-ayel-martebesi> (қаралған күні: 11.08.2025).
21. Shaarawi H. Harem Years: The Memoirs of an Egyptian Feminist. Translated and introduced by Margot Badran. - New York: The Feminist Press, 1987.
22. Сура 33 «Аль-Ахзаб» (Союзники), аят 35 // <https://namaz.today/al-quran/surah-33/ayah-35> (қаралған күні: 11.09.2025).
23. Ниса сүресі // <https://kuran.kz/sureler/4>
24. Секенова Н.М. Современное состояние феминизма в Казахстане и его перспективы // Скиф. Вопросы студенческой науки. – 2021. – №10 (62). – С. 161-165.
25. Туганова Э.А. Социальные трансформации и гендерные стереотипы в современное время // Congress. – 2020. – С. 473-478 // [Электронный ресурс]: URL: https://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/handle/net/159511/Congress2020_473_478.pdf?sequence=-1 (қаралған күні: 11.09.2023).

26. Секенова Н.М. СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ФЕМИНИЗМА В КАЗАХСТАНЕ И ЕГО ПЕРСПЕКТИВЫ // Скиф. 2021. №10 (62). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennoe-sostoyanie-feminizma-v-kazahstane-i-ego-perspektivy> (дата обращения: 23.09.2025).
27. Серікбай қажы Ораз: ДІН– САУАБЫ МЕН САУАЛЫ КӨП САЛА // <https://www.muftyat.kz/kk/articles/interview/2019-01-17/18530-serkbaj-azhyi-oraz-dn-sauabyi-men-saualyi-kp-sala/>
28. Иманбаева Р.И., Ражепаева Ф.З. Роль женщин в мировой политике // Гуманитарные науки и современность: Сборник материалов VI Международной научно-практической конференции. – 2020. – С. 145-153 // [Электронный ресурс]: URL: <https://kazast.edu.kz/wp-content/uploads/2022/03/6> (қаралған күні: 11.08.2023).
29. Мажиев Г.Ж. Дін мен зайырлы мемлекет қатынасының әлемдік және қазақстандық үлгісі: салыстырмалы дінтанулық талдау // https://www.nmu.edu.kz/wp-content/uploads/2025/03/Мажиев-Г.Ж.-diss_mg_17.02.2025.pdf

REFERENCES:

1. Amin K. Tahrir al-Mar'a [The Liberation of Woman]. – Cairo, 1899. (in Arabic)
2. Mernissi F. Women and Islam: An Historical and Theological Enquiry. – Oxford, 1991.
3. A. On Belonging as a Muslim Woman // Wade-Gayles G. (ed.). My Soul is a Witness: African-American Women's Spirituality. – Boston, 1995.
4. Barlas A. "Believing Women" in Islam: Unreading Patriarchal Interpretations of the Qur'an. – University of Texas Press, 2002.
5. Islam in the Post-Soviet Space: A View from Within. – Moscow: Art-Business-Center, 2001. – 320.
6. Joseph S. (ed.). Encyclopedia of Women and Islamic Cultures. – Leiden: Brill, 2003–2007. – Vol. 1–6.
7. Esack F. Qur'an, Liberation, and Pluralism: An Islamic Perspective of Interreligious Solidarity against Oppression. – Oxford: Oneworld, 1997.
8. Malashenko A. Islamskaja al'ternativa i islamistskij proekt [Islamic Alternative and the Islamist Project]. – Moscow: "Ves Mir" Publishing House, 2006.
9. Bigiev M. Zhenshhina v svete svjashhennyh ajatov blagorodnogo Korana [Woman in Light of the Sacred Verses of the Noble Quran] // Anthology of Tatar Theological Thought. – Kazan; 2006.
10. Mukhetdinov D. V. Islam v XXI veke: programma obnovenija [Islam in the 21st Century: A Program of Renewal]. – Moscow: Medina; 2016.
11. Ahmed L. Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate. – Yale University Press, 1992.
12. Mir-Hosseini Z. Islam and Gender: The Religious Debate in Contemporary Iran. – Princeton University Press, 2000.
13. Mernissi F. Beyond the Veil: Male-Female Dynamics in Modern Muslim Society. – Indiana University Press, 1987.
14. Wadud A. Qur'an and Woman: Rereading the Sacred Text from a Woman's Perspective. – Oxford University Press, 1999.
15. Sultangaliyeva A.K. Islam v Kazahstane: istorija, jetnichnost' i obshhestvo [Islam in Kazakhstan: History, Ethnicity, and Society]. – Almaty: Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, 1998. – 188 p.
16. Abdrakhmanova A.K. Rol' zhenshhiny v kazahskom tradicionnom obshhestve [The Role of Women in Kazakh Traditional Society] // [Electronic resource]: URL: https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/194515/1/Абрахманова_роль%20женщины%20В%20казахском%20традиционном%20обществе.pdf (Accessed 11.08.2023).
17. Zhapekova G.K. Status zhenshhiny v tradicionnom kazahskom obshhestve [The Status of Women in Traditional Kazakh Society] // Bulletin of KazNU. Philosophy Series. Cultural Studies Series. Political Science Series. – No. 1 (46). – 2014.

18. Abdrasilkyzy A. Kazak kogamyndagy ajel martebesі: keshe men bugın [The status of women in Kazakh society: yesterday and today] // [Electronic resource]: URL: <https://kazislam.kz/2013/10/eislam-217/> (Date of access 08/11/2023).
19. Musabekov N.O. Kazak kogamyndagy islam zhıne ruhani kundylyktar [Islam and spiritual values in Kazakh society] // [Electronic resource]: URL: <https://www.sarangazeti.kz/kz/zhanaly-tar/3297-poryadok-privlecheniya-k-otvetstvennosti-za-proyavlenie-neuvazheniya-k-sudu-5.html> (Date accessed 08/11/2023).
20. Zholzhan G. Islam zhane ayel martebesі [Islam and the status of women] // [Electronic resource]: URL: <https://egemen.kz/article/323287-islam-dgane-ayel-martebesі> (Date of access 08/11/2023).
21. Shaarawi H. Harem Years: The Memoirs of an Egyptian Feminist. Translated and introduced by Margot Badran. - New York: The Feminist Press, 1987.
22. Surah 33 "Al-Ahzab" (The Allies), verse 35 // <https://namaz.today/al-quran/surah-33/ayah-35>
23. Surah Nisa // <https://kuran.kz/sureler/4>
24. Sekenova N.M. Sovremennoe sostojanie feminizma v Kazahstane i ego perspektivy [The current state of feminism in Kazakhstan and its prospects] // Skif. Issues of student science. - 2021. - No. 10 (62). - P. 161-165.
25. Tuganova E.A. Social'nye transformacii i gendernye stereotypy v sovremennoe vremja [Social transformations and gender stereotypes in modern times] // Congress. - 2020. - P. 473-478 // [Electronic resource]: URL: https://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/handle/net/159511/Congress2020_473_478.pdf?sequence=-1 (Accessed on September 11, 2023).
26. Sekenova N.M. Sovremennoe sostojanie feminizma v Kazahstane i ego perspektivy [The Current State of Feminism in Kazakhstan and its Prospects] // Skif. 2021. No. 10 (62). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennoe-sostojanie-feminizma-v-kazahstane-i-ego-perspektivy> (Accessed on September 23, 2025).
27. Serikbai Haji Oraz: Religion is a field with many rewards and questions // <https://www.muftyat.kz/kk/articles/interview/2019-01-17/18530-serkbaj-azhyi-oraz-dn-sauabyi-men-saualyi-kp-sala/>
28. Imanbaeva R.I., Razhepaeva F.Z. Rol' zhenshhin v mirovoj politike [The Role of Women in World Politics] // Humanities and Modernity: Collection of Materials of the VI International Scientific and Practical Conference. - 2020. - P. 145-153 // [Electronic resource]: URL: <https://kazast.edu.kz/wp-content/uploads/2022/03/6>. (Accessed 11.08.2023).
29. Mazhiev G.Zh. Din men zayyrly memeleket katynasynyn alemdik zhane kazakstandyk ulgisi: salystyrmala dintananulyk taldau [World and Kazakhstani model of the relationship between religion and the secular state: comparative religious analysis] // https://www.nmu.edu.kz/wp-content/uploads/2025/03/Mazhiev-G.Zh.-diss_mg_17.02.2025.pdf

Мақаланың редакцияға түскен күні: 17-04-2025

Мақаланың жарияланған күні: 29-09-2025